ГЕОРГИ ТОМАЛЕВСКИ

МАЙСТОР СТОЯН ВЕЗЕНКОВ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ

ГЕОРГИ ТОМАЛЕВСКИ

МАЙСТОР СТОЯН ВЕЗЕНКОВ

ПОВЕСТ ЗА ЕДИН ЖИВОТ

БЪЛГАРСКИ ПИСАТЕЛ
София * 1964

НЯКОЛКО УВОДНИ ДУМИ

Моят герой майстор Стоян Везенков не е измислен. Съществувал е на своето време — точно преди сто години — такъв един забележителен човек, за интересния живот на когото намерих написани кратки бележки. Тях проучих и разработих.

С повестта за Стоян Везенков — прочут майстор от Крушово — се постарах да покажа как с много сложен и мъчителен прелом някои даровити и своеобразни люде от нашето минало от вкостеняло самолюбие и гордост са преминавали в обич към народа, породена от неговите неволи и от копнежа му да бъде свободен.

Не е измислен и братът на Стоян — доктор Константин Везенков, — смъртно ранен край Котел и починал от раните си в Русия през Освободителната война, името на когото е издълбано върху един от камъните на „Докторският паметник" в София.

В най-общи черти съм се постарал да бъде запазена автентичността на събитията. Подробностите са белетристичен материал — плод на разказвани неща за живота на Стоян.

Няколкото откъслечни сцени от Освободителната война са исторически верни. Те са взети от руски и турски материали за войната през 1877—1878 година.

На места в текста се срещат и някои малки диалектни особености, които съзнателно съм оставил, за да има в езика малка нюансировка от говора на нашите люде в Македония. Пак заради стила и характера на повестта са оставени и някои турски поговорки.

Поднасям тази книга с надежда, че в много отношения тя е поучителна и за наше време.

Авторът

I

Къщата на Везенковци тази вечер е по-оживена от друг път. Щом майстор Йован отваря вратата и влиза в стаята, жена му Илина Везенковска, а също и децата забелязват, че по лицето на бащата има още неотминала възбуда. Всички в този дом познават вече по израза на това лице какво е преживял, преди да се прибере у дома. Понякога дори им се струва, че в мисълта си той продължава наскоро прекъснат разговор.

Както винаги, когато майстор Йован влиза в къщи, жена му става на крака и го посреща усмихната, макар през деня да е имала и неприятни часове. Тя е умна и предана къщовница. Винаги знае какво да направи, какви думи да каже, за да бъде по-приятна почивката на нейния мъж, който цял ден се е въртял между майсторите, давал е нареждания, катерил се е по скелето и без друго се е ядосвал с несръчни или некадърни новаци в занаята.

— Добър вечер, жено, добър вечер, деца! — провиква се с малко закъснение бащата.

— Дал бог добро! — отговаря жената и посяга да вземе връхната му дреха, която той съблича още при влизането си.

Децата — пет на брой — също стават на крака. Момчетата — Стоян, Петър и Константин — се изправят обикновено до стената, а момичетата — Руса и Мара — му помагат, като поемат онова, което носи, или пък изтърсват снега от дрехата му, ако е зимно време.

— Русо, помогни на татко си да събуе обувките, а ти Маренце, донеси легена и стомната—разпорежда майката.

Бързо припват децата насам и нататък като агънца, а бащата се радва на тази челяд, която отглежда с честен труд. Макар че понякога той е строг с тях и ги мъмре се-

риозно за някои немирства, децата се радват на неговото появяване.

Майстор Йован Везенков е почитан от всички народности в Крушово. Той е поел и главното майсторство — устабашилъка, както го казва народът — за направата на гръцката църква „Свети Никола". Целият еснаф го сочи като пример на способен и честен човек, а Миачката махала се гордее с него.

Ако рече човек да поразпита стари люде, ще научи, че цялото Крушово — това бележито планинско градче — е построено от такива майстори като Йован. Умение и корава воля са имали тези, които са го издигнали камък по камък. Как иначе би могло да кацне то на Баба планина, където се вият орли, като че и то самото е орлово гнездо?

Когато някога грамослиите власи са бягали, подгонени от янинския паша Али, те изкачили горе и своите стада, но не им било лесно да живеят в колиби и кошари през студените зими. Като чобани те не умеели да строят къщи, затова пък дебранските майстори, дошли на същото това място да дирят спокойствие от арнаутските разбойнически набези, знаели да зидат с камък, да дялат и да дълбаят като копаничари коравото дърво. Учили занаят при прочути майстори — дърворези, зографи и каменоделци, — те са донесли и дарбата да зидат, да режат и да зографисват. Такива люде са построили Крушово — най-високото градче на Балканския полуостров.

Та и сега, когато гърците си правят църква, пак търсят нашенски майстори. Къде ще намерят по-добри от тях? В Миачка махала всички са занаятчии. Търговците — повечето от които власи и гръкомани, — са долу в чаршията.

Правят майсторите гръцката църква, но не им е много драго, че тя не е в Горна махала, където биха могли да слушат словото на нашенски език, но няма какво да се прави. По-силни са сега гърчеещите се власи и самите гърци. По-уредени им са работите в Стамбул и думата им отива до най-високото място. Но, казват си понякога те, ще дойде ред и наша църква да се изгради. Пък и школо може да имаме. Каквото не е помислил човек, това не е станало. Току видиш, един ден дошли наши даскали, събрали децата и почнали: аз, буки, веди. . .

Сяда сега майстор Йован кръстато на широката пъстра възглавница до миндерчето, а пред него слагат софра. Свети газеничето върху первaза на огнището и сенки се люлеят по стените на спретнатия крушовски дом.

Широката стая у Везенковци е постлана с дебели шарени черги. Миндерите наоколо са спретнати и по тях има наредени възглавници, по които денем на слънцето светят чудесни багри. В дебелите каменни стени има вкопани долапи с дъбови врати, украсени с копаничарски фигури. На тавана е изрязано слънце с лъчи, а по края — все по чертата на стените — лозови листа. Мълчалив, наситен с невидима сила е този дом. В полутъмата той изглежда като храм, който покровителствено е прибрал своите деца.

По лицето на бащата все още трепка леката възбуда, с която той влезе в стаята. Тя постепенно се превръща в усмивка и прави лицето му по-приветливо.

Майстор Йован — главата на този дом — е мъж, наближил вече петдесет и пет години. Здрав, прав и наперен, той има бодър блясък в очите си, който е предал и на своите деца, особено на Стояна — най-голямото от момчетата, на възраст не повече от петнадесет или шестнадесет години. Йован има енергично лице с високо изпъкнало чело и възкъдрави коси. Под едрите скули той е засукал мустаци, които му придават суровост и сила. Когато обаче човек го наближи, ще види, че очите му са добри. Преселник от село Тресонче в Дебърска околия, той носи широка надиплена долама, каквито носят и крушовските миаци. Непримирим с дребни и некадърни люде, той не дружи с всекиго. Само майстор Макре — също така известен в занаята — той е избрал за свой приятел. На него казва всичко, нему доверява съкровените си мисли и планове.

Йован устабаши има в себе си освен наследството на деди и прадеди да гради темели, кули и кубета, но и тяхната мъдрост. И людете познава той добре. С верен усет за всичко, вещото му око е доловило и това, кое от неговите три момчета ще бъде най-даровито, кое най-послушно и кое ще прослави майсторското име на рода. И момичетата познава той добре, но работата там е по-друга. Не го знаеш къде ще попадне, с кого ще се сроди, какви навици ще усвои. Затова очите му са повече към мъжката челяд.

Неведнъж при разговори с майстори, или пък у дома Йован е казвал, че характерът човешки прилича на дърво. Ако е чепато, от него става само тояга или подпорка за скеле. Меко ли е като дървото на липата, от него може да се направят всякакви украси. От липата правят тамбури, а от ореха — хем яко, хем скъпо дърво — копаничарите изрязват вити ластари на лозница с листа и гроздове, пък по-добри майстори правят дори човеци и ангели.

— Петър и Константин — казва често той на майстор Макре — са по-меки дървета. По-леко се обработват, но Стоян ми се види упорит и мъчен. Чудесно нещо може да стане от него, но длетото на майстора трябва да е от дамаскински челик, защото по-упорит от габър, по-як от дрян е този синковец.

За да каже такива думи майстор Йован, без друго е добре премислил. Зер малко ли приказки е чул той за Стояна от махленски люде. Приближи се някога боязливо комшийска жена и почне издалеко: „Майстор Йоване, да ти е живо и здраво момчето Стоян, но много пакости ми прави. Ето, гледай там — сочи му жената с ръка. — Влязъл с други деца в градината, разкопали брега от горната страна, защото пръстта там била глинеста, домъкнали вода с онази тенекия, забъркали кал, а твоят Стоян, да ти е жив и здрав, като запретнал ръкави, цял закашкан в калта, прави ония там работи. Изтъпкаха и изцапаха градината, издъниха брега от горната страна и сега кокошки и кучета се провират през зевката. Пък иди, че му речи една дума. Сто ще ти наговори. „Ти — казва, — тетко Калино, почакай да видиш какво ще излезе от нашата работа, пък после викай. По-добре е, дето правим тези неща, отколкото да ти трошим стъклата с камъни, както ти правят други момчета.“ Уста има, майстор Йоване, като огън.“

Мълчи бащата, горещо му става от тези думи, но няма какво да рече. Така е. Тетка Калина е добра женица. Не е свадлива, та да речеш, че си търси разправии. Колко пъти е идвала у тях да ги споходи, а когато някое от децата се разболее, тя помага. Знае билки, знае разтривки, пък и бае понякога.

„Как да не ти се карам, казвам му — продължава тетка Каля, — как да не те хокам бре, Стояне, като си

влязъл в моя двор? Не виждаш ли на кой ред е оградата?“ А той ми отговаря с едни думи, да се чудиш и маеш. Сякаш не дете, а старец ми говори.“

Влиза майстор Йован в градината, що да види. Наистина на горната част стръмното изкопано. Бая зев е зинал. И пръстта разхвърляна, а встрани широко колело от забъркана с вода глинеста пръст. До стената на къщата вижда направена малка къщичка с тераси, балкони и капандури. Същински сарай. Очите да ти останат на тази играчка, не по-голяма от метър на метър. Ум и дарба са работили тук. Залисва се майстор Везенков в това дело на детето си и почва да търси достойнства и грешки. Прикляка, затваря едното око, мери, отстъпва назад, а до него жената все си пее със своя монотонен говор:

„Майстор Йоване, пък като слезе отгоре стрико му Коста да му се скара и замахна уж да го удари леко с бастунчето, твоят син, да ти е жив и здрав, вдигна от земята една тояга, приближи се до него и му казва: „Я ме удари, ако смееш, пък ще видим какво ще стане. Ти да не мислиш, че като си по-голям, ще ти се дам да ме биеш?“ „Я, гледай какво направи градината бре!“ — викна му Коста, а той, упорит, сочи с тоягата ей това тука и казва: „Ти видя ли къщата, дето я направихме с децата? Ако ти знаеше да правиш такива къщи, нямаше твоята да прилича на тебе. Макар и да си стар, пак се учи от нас.“ Отиде след това Коста, сърдит, да им разтури направеното, но като го видя, отмина го, а после ми дума: „Не ми даде сърце да го разтуря, Калино. Хубава работа са направили тези махленски дечурлига. Майстори ще станат“ — казва ми.“

Обещава Йован Везенков да смъмре момчето и да му изтегли ушите, успокоява жената, че ще прати аргат да почисти градината и да затули зевката, но очите му все там — в глинената къща, в корнизите, в извитите стълби, в терасите. Да биха имали такъв хюкюмат в Стамбул, щяха да се радват султанските служители — мисли си той.

Радва се в душата си майстор Йован, макар че се мръщи, цъка с уста, ругае пред тетка Калина немирниците, особено своя пакостник, дето е вдигнал дърво срещу стрико си Коста, но тръгва с препълнено и доволно сърце. Дарба е това, не е шега!

Върви Йован към чаршията, но умът му все в глинената къща. Как му идат на Стояна такива неща? Кой го е учил него — немирника такъв? Тогава чак му иде на ум, че момчето се навира навсякъде. Ходи из постройките, гледа как зидарите пускат шулето надолу, наблюдава как изпъват конец и редят камъните, често го е срещало да се щура из чаршията и да гледа къщите — особено големите богаташки къщи, изградени с високи предни стени от дялан камък, с балкони и перила...

Седи сега майстор Йован на възглавницата, протяга крак, а едното от момичетата му изува тежките кундури. После то ги отнася при вратата, а по-малкото, на което викат Маренце, с широко и бяло като месечина лице, с големи тъмни очи и дълги клепки, чака с широкия леген.

— Ела по-близо, Маренце — казва усмихнат бащата, като гледа как детето трудно мъкне големия леген. Клашеничето му се люлее при внимателните му, но все пак несигурни стъпки. Като се умива, бащата пръсва няколко капчици върху лицето на Марето, което примигва, нацупва малко долната си устна, но не напуска своята съсредоточеност.

Тетка Илина Везенковска бърза да нареди софрата. Донася гърнето с още горещия фасул от другата одая, където гори огнище, вади хляба от нощвите и паницата с приготвената салата от нарязан червен лук, по който лъщят едри елбасански маслини.

— Стояне, кажи „Отче наш“ — обръща се Йован към голямото момче, което седи до него.

— „Отче наш...“ — започва сериозно и равно Стоян, като поглежда към по-малките, за да види дали го слушат. Когато иде ред да каже: „И не веди нас во изкушение“ — бащата, след него жена му и децата широко се прекръстват.

Всички се хранят мълчаливо, но забелязват, че мислите на бащата бягат другаде, макар че по стар навик той оглежда домашните си люде с малко примижали очи. От другата страна до майка си седи Петър. Той е по-кротък и по-смирен. Когато човек му каже нещо, не среща веднага отпор. Никога съседи не са се оплаквали от него. Никога той не е казвал: „Не искам да направя това“ или „Не съм съгласен с вас“ — думи, които често са в устата на

Стоян. И Коста е послушен, но пък защо е така затворен и мълчалив? Само от време на време ще избухне като кипнала вода. За дребни неща не се сърди. И да е недоволен от нещо, само ще се смръщи, ще посумти и пак ще потъне в мълчание. В тъмните му очи само ще засвяткат искрици.

Стоян е съвсем друг. Той е винаги над всички. Не само защото е по-голям, но защото има заповеднически характер. Кой пък него го е учил да бъде такъв? Никой. Но човек понякога, ще не ще, трябва да се съгласи с него, защото най-често е прав. Ето как той полека-лека става заповедник в къщи, а понякога и тиранин.

Майката Илина често трябва да изравнява везните в доста бурния Везенковски дом. Лицето на тази женица е винаги добродушно и приветливо. Не за годините си тя е пъргава и не жали труд. Бърза на всекиго да угоди и очите й гледат само кому какво липсва. Запазила добро здраве, каквото имат тук на планината повечето от людете, тя има още гладко, дори румено лице.

По-голямото от двете момичета — Руса — е най-кротка и най-смирена от всички. Тя е по-свита и от малкото Маре. Руса живее в този дом незабелязано, като някаква буболечица и се отличава от всички както с външността си, така и с характера. Очите й са по-светли от очите на другите Везенковци и винаги гледат кротко, като две затихнали, бистри вирчета. Никой не е чул от нея да каже нещо за себе си.

Руса знае, че трябва да поеме тежките кундури на татко си, да пъхне в тях ръце и да ги нареди до вратата правилно — левия отляво, десния отдясно. Руса може да свърши работата си в къщи, да се умие, да се среши и да се облече така, както се облича човек за празник, после да седне при прозореца и да си мисли за нещо, загледана в зънкащата пчелица, която обикаля около цвета на шибоя, цъфнал в огряната от слънцето леха...

— Какъв човек, какъв салтанат и колко беше уверен, че ще ни свие вратовете — започва да приказва майстор Йован на софрата. — А работата съвсем не излезе така.

— Какво е станало? За кого говориш, човече? — пита майката и лицето й добродушно се напряга да разбере за

какво така отведнъж се разприказва мъжът й. — Ти си бил някъде със стрико Макре — добавя тя.

— Не с Макре, а с бея, който дойде днес в Крушово. Беше събрал по-видните люде на града, та и мене повикаха там.

— Кой е този бей, татко? — пръв се обажда Стоян.

— Той се има за стопанин на града. В мерата на неговия чифлик влиза не само Крушово, но и селата от нахията. Сега, след смъртта на чичо му, всичкото това богатство остава за него. Като събра първите люде от нашата и от Долна махала, отвори дума да се увеличат вергиите.

— Още вергии? — проточва глас Йованица. — Малко ли пари вземат изедниците? На колко места ще се плащат вергии? На султанските таксилдари една вергия, на беговете — друга. За това ли притропаха днес коне по калдъръма?

— Затова, но нашите старци са умни, жено. Така му затвориха устата, че той скочи и си отиде сърдит.

— Беят сърдит? Лошо сте направили. Сега ще видиш каква беда ще ни докара — казва загрижена тетка Илина през залъка си и шумно сръбва от фасулената чорбица.

— Ще се съдиме ние с него. Старците вдигнаха глава и му казаха, каквото трябваше. Има — казаха му, — бей ефенди, кадии в Стамбул. Ами тъй зер! Защо ги е поставил падишахът на това място? Като чу за съд и кадии, скочи оня турчин, като че го клъвна змия. Какво ли си рече: „Отидоха ми хилядниците грошове, които всяка есен влизат в кесията ми."

Засмиват се децата и спират светнали очи на баща си. Сами не знаят защо им става смешно, но са доволни от това, което са казали старците. По-малките понякога се смеят и за това, защото Стоян се смее, тъй като те са свикнали най-често да им се кара. Но усмивката на Стоян не стои дълго на лицето му. Отведнъж той става строг, вглежда се в лицето на баща си и надвивайки нещо в себе си, почва да говори:

— Ех, да бях и аз там! Да видиш какво щях да му кажа!

— Какво ще му кажеш ти, дете? Малък си още да дадеш джуаб на бей.

— Знам си аз какво да му кажа. Не ме мисли за глупав.

— Аз пък щях да хвърля един камък подир него — обажда се Константин за изненада на всички, тъй като той много рядко говори.

— Виждате ли, че приказката ви е детинска? Камък ще хвърля! — забелязва бащата. — Ами нали ще се върне беят или някой от неговите придружвачи и ще те пребие с камшика?

— А може и да те убие! — допълва Стоян. — С камъни нищо не става. На такъв човек трябва да кажеш нещо, което да го заболи повече от удара с камък.

Учуден е Йован от този отговор. Не за пръв път Стоян го изненадва с умни приказки, но това сега му се види много за неговите години.

— Ами как не! — подхвърля дума той, за да накара Стоян да продължи това, което е намислил. — Кой може да излезе наглава с такъв турчин — господар на цяла околия? Не се знае родила ли е главата ти нещо, или само така си приказваш.

— Не си приказвам аз така, както си мислиш, татко. Знам си аз какво да му кажа.

— Кой знае!

Тогава Стоян за още по-голяма изненада на всички се повдига на колене. Лицето му е възбудено, очите святкат, като че там, в гледците, горят пламъчета. Бащата и майката го гледат с прикрито любопитство. Газеничето го осветлява добре. Ясно може да се види едрата като на баща му глава, широкото и изпъкнало чело и къдриците на твърдата коса. Цялото му лице изразява решителност. Като го гледа човек, може да помисли, че това е опитомено зверче, у което внезапно са се събудили позабравени навици. Стоян обръща лице към баща си, като че разговаря със самия бей:

— А бре, турчине. За каква нова вергия си дошъл? Защо обираш на хората парите и стоката? Какво си направил ти за този град и за хората, та идеш да си пълниш кемерите с грошове? Барем да си иззидал една стена или да си сложил една плоча върху покрива на някоя къща. Стрико Макре казва, че не е видял през целия си живот турчин да хване тесла. Няма между майсторите турчин, който да зида или да дяла камък. Все пищови и ятагани има в ръцете им. Ти си бей, потегнал си силяхлък на поя-

са. натикал си в него ножове, препасал си фишеци, а не си кадърен да заковеш един гвоздей. Как искаш стари майстори, дето град съградиха в пущинака, да ти бъдат слуги?

Отначало лицето на Стоян е бледо, но скоро пламва като в огница. Бащата, забравил лъжицата в ръка, слуша захласнат тези недетски думи. Скрита гордост и доволство се пробуждат в него, че такива деца ще наследят майсторските родове.

— Кой те научи да говориш така бре, сине?

— Кой ще ме учи! Не е ли така? Не чувам ли аз какво си говорят майсторите?

Тогава бащата си спомня и това, че Стоян още от дете се навърта все край големите и дава ухо на всичко, което се приказва. Особено обича да се навира между майсторите, да слуша мъдрите им думи и да поглъща жадно всеки жест и всяка сръчност. Досеща се майстор Йован и за глинената къща в градинката на тетка Каля, и дръзките думи, които Стоян е казал на стрико си Коста.

Ето как се учат нашите деца—продължава размишлението си добрият майстор.—Гръцките и влашките деца си имат школо. Там те учат алфавитата и всичко, което им разказват даскалите. Нашите пък гледат майсторите и се учат от приказките на дядовци и баби. Нашите люде, дето се казва, с нокти гребат да отворят школо, но колко трудно върви това! Неграмотни остават децата. Само тук-таме при родители, които са научили кирилицата, децата могат да сричат текстовете на някоя църковна книга. И Стоян така се научи да чете. Случи се, та мина през Крушово един млад човек, който бе тръгнал да се покалугери в Света гора. Преседя този човек през зимата в града, посъбра някое и друго дете и ги научи да четат по една книжка, която той носеше в пазвата си.

„Учете, учете азбукето! — повтаряше младият човек. Не може без книга и без писмо!“

Русето и Мара тази вечер гледат към Стояна с голямо внимание. Те също са спрели да сърбат фасулената чорба, изстинала вече в пръстената паница. Явно е, че не разбират всичко, което разказва той, но са изненадани от вида му и от думите, които изрече тази вечер.

— Сине — казва внезапно бащата, събуден от своя унес, в който сякаш вижда бъдещето на това упорито момче. — Ти ще бъдеш строг и много фудул, но ще прочуеш нашия род. Твоето големство ще ти донесе и беди, но хората ще те помнят дълго.

Светлината на газеничето трепка в стаята, голяма част от която е в полумрак. Тъмнеят долапите, дебелите каменни зидове и големият иконостас в ъгъла, където загасеното фитилче още мъждее като жива червена точица.

— Малко се издокарваха власите и гъркоманите — подема наново майстор Йован своя разказ за бея. — Искаха да кажат, че на всичко хубаво ние сме се учили от Атина, но един от старците вдигна глас и каза: „Раждат се, раждат се при нас майсторите, бей ефенди. Дете го гледаш, а то готово за майстор."

Изненадан е тази вечер бащата от неочакваната възбуда на Стоян и затова му се иска наново да го заприказва.

— Ти искаш ли да станеш майстор?

— Искам, но не какъв да е майстор. Ще ми се да съм най-добрият майстор и като ходя из чаршията, хората да казват: „Ето, този е майстор Стоян Везенков. Няма като него никъде по света."

Замисля се сериозно Йован на тия думи. Хем се радва, хем се бои от тях.

— Защо мислиш, че е най-добре да си майстор бре, сине?

— Защото веднъж стрико Макре беше събрал около себе си майсторите под стряхата на бараката, тъй като валеше дъжд, и разказваше, че най-напред светът бил само земя и вода. После дошли майсторите от Дебър, от Гари, от Галичник и Лазарополе с чуковете, с теслите, с гьониите и длетата и направили всичко, каквото ни видят очите. Да не са майсторите, светът ще бъде пущинак и голи ридове. По земята те направили къщи, църкви и мостове, а по водата други майстори направили гемиите.

— Добре е казал стрико ти, синко. Така е. Благословен от господа е нашият занаят. Но ти, като искаш да станеш майстор, знаеш ли как се прави църква? Отде ще знаеш ти — подмята шеговито бащата. — Малко момче си още.

— Щом го разбереш, става лесно, татко.

Опитният майстор Йован знае, че мерак по някакъв занаят може да направи човека да ляга и да става с мисъл по него. Пък как ли ще направиш нещо свястно на този свят, ако първо го не изградиш в ума си? Истинският майстор вижда направени вече къщите, чешмите, кулите, преди още ръка да е копнала на голото място, преди още да е вграден първият камък. Ето защо бащата пожелава да чуе от Стояна как се прави църква. По думите му ще познае дали е гледал и дали е мислил добре.

Тази вечер бащата успява. Желанието да приказва още не е изчезнало у Стояна. Очите му все още святкат във възбуда. Те като че не виждат вече нищо наоколо. Отправени са в дъното на полутъмната стая.

— Хайде, Стояне, разказвай.

Примижава очи момчето и започва:

— Да речем, че сме изкопали и иззидали с камъни широките темели. Църквата ще бъде с три кораба. Всеки кораб ще си има по един олтар, а средният — най-големият — кубе.

— Така, а после?

— Трите кораба ще бъдат отделени един от друг с по пет или шест колони от двете страни. Колоните ще стъпват на цокъл с по няколко извивки като извивките на корниза. Нали се сещаш?

— Сещам се, Стояне, как не.

— Над главите на колоните ще има извивки по тавана като четири ветрила...

Увлечен в собствения си разказ, Стоян описва всичко, което е видял и премислил. Учуден е бащата от тоя ум.

— Майсторче си ти, синко — изрича с доволна въздишка той и погалва главата на Стояна с чувство на почит пред дарбата, която е вложена в него. — Право е, че майстори се раждат нашите деца.

Спят каменните къщи на това чудесно планинско градче, изградено от ръцете на люде, побягнали през долини и урви от дивите набези на харамиите. Затихнало е орловото гнездо на добрите и честни миачки майстори, дошли с белите долами от планинските села. Спят и бърсяците,

оставили нивите си от полските села и побягнали горе в каменните шепи на планината, която ще ги брани като майка. Затихнали са и песните и веселбите на по-охолните и по-богати гъркомански власи, които градят нова църква и които хитро си подмигват, когато стане дума за славянско писмо и книга, защото знаят, че патриката в Стамбул неведнъж е ходил на гости у всемогъщия падишах.

Спи Крушово. Заспали са и славеите в буковата кория. Небето е ведро. През прозорците, прегради с пармаклъци, се види как синее чистото пролетно небе и как блестят звездите на югоизток. Те изплават зад рида, където почва къдравият перчем на гората, и се възвисяват нагоре по свода, който изглежда като умито синкаво стъкло.

Става майстор Йован от софрата, за да не пречи, тъй като децата помагат при раздигане на хляба и паниците. Макар че е вече май, на планината е още хладно и за да стане по-приветливо в стаята, той хвърля в жарта сухи съчки. Пламва огънят и светлини весело се разлюляват по стените. Доволен е от днешния ден майстор Йован.

„Ех, ти, род наш майсторски! Няма да загинеш! — казва си той при лягане. — Докато са живи тези старци и се раждат деца като Стояна, не ще погине народът."

Всички вече спят. Бащата чува равното дишане на децата. Руса и Мара са се прибрали в женската одая. Спи наблизо и уморената майка, припкала цял ден насам и нататък. Може би само Стоян не спи. Кой знае дали не крои нещо. Къде ли се лута сега неговата мисъл? На бащата се дощява да го пита как се прави вита стълба за камбанария, но не проговорва. Едно, че му се види мъчна тази работа, а, от друга страна, не иска да нарушава тишината на пролетната нощ.

„Нека крои в ума си нещо, ако не е заспал и ако е роден за нашия занаят" — казва на себе си майстор Йован и се завива с вълнения ложник.

II

Къщите на гъркомански власи в чаршийската махала са големи, с много одаи и чардаци и с повече украси по фасадите. Най-често тези къщи са затворени за на-

шенските люде от българските махали. Малкото гърци, пък и самите власи, забогатели от търговия тук, считат „вургарите“ за по-второстепенни жители на града. Според тях хората от Горна махала не ги бива за търговия. Те умеят да дялат камъни, да зидат къщи на богатите чорбаджии и да правят сараи на бейовете. Щом свършат работата си по гурбет, те се прибират по своите покрити с плочи къщи и чакат да дойдат щърковете, които ще ги подсетят, че е дошла пролет. Те според патриката в Цариград не трябва да вдигат много глава, защото са родени по-прости и остават неграмотни за цял живот.

Църквата „Свети Никола“ е вече издигната. Майсторите извършват вътрешните работи: мазилки, корнизи, глави на колони и много още дреболии от дървената част. Стоян, бая вече момчурляк, по цели дни се върти там и помага. Той знае да малтардисва, да изтегля корнизи по дъгите на сводовете, но най-главно, за което се чудят и майсторите, е това, че той сам измисля както извивките за тия корнизи, така и стъпалата на колоните. Такива хубави неща те дори не са и виждали.

— Ражда му главата на младото — казва Макре на Йована. — Чуй какво ти казвам. Майстор ще стане Стоян и не какъв да е майстор. Запомни думите ми.

Радва се на това предсказание Йован Везенков, но отговаря сдържано, както подобава на скромен човек от еснафа:

— Работата ще говори за дарбите, Макре. Каквото направиш, това си имал в себе си.

Докато трая работата по църквата „Свети Никола“, Стоян не се отделя от майсторите. Когато, преди да залезе слънцето, привърши работата си, или пък му омръзне да гледа и работи научени вече неща, той си тръгва. По пътя го срещат разни дечурлига от махалата. С едни от тях приказва приятелски, а на други удря плесник. Но вникне ли човек в причините за някоя по-голяма или по-малка свада, ще се убеди, че Стоян е прав. Не тъй лесно се удря плесник.

Понякога, когато си тръгва по-раничко, случва се да мине по стръмната уличка зад новата църква. Там има една голяма чорбаджийска къща, иззидана от дялан камък. В широкия й двор е приветливо. В дъното му често

играят деца. Стоян, който наднича зад желязната ограда, не може да разбере играта им. Много е любопитен да види какво става там.

Един ден доста раничко, преди слънцето да е превалило на залез, той зърва децата в чорбаджийския двор, но този път успява да забележи, че те пренасят кал от единия край на двора към другия. Това го накарва да трепне. Сеща се той, че момчетата градят нещо. Обхваща го нетърпение, сякаш огън пламва в гърдите му. Спира той до желязната врата и втренчено се заглежда там, където хлапаците възбудено приказват и се трупат на купчина. Изведнъж едно от момчетата, което притичва наблизо до вратата, го забелязва, пъхва смръщеното си лице между железните колонки на оградата и запитва:

— Ти кого търсиш тук?

— Никого.

— А защо не си отидеш?

— Гледам какво правите.

— То не е твоя работа.

Обидата Стоян посреща като плесник, но той се стърпява, защото любопитството му е по-голямо от гнева.

— Ако градите нещо, без майстор не можете да го направите — казва той с уверен и надменен тон.

— Бре, че откъде знаеш това? Ти видял ли си какво направихме, та се хвалиш?

Момчето, с което говори Стоян, е слабичко, с бяла кожа и с антерия от скъп плат. Ръцете му са кални и дори по носа му има няколко пръски. Говорът му не е съвсем правилен и думите му завършват с мек напевен акцент. Стоян веднага се досеща, че това момче е от гъркоманските власи. То спира поглед на неканения гостенин и мълчи известно време. Лицето му не е вече така враждебно и намръщено. Явно е, че се колебае за нещо. Очите му, неспокойни и бляскави, имат дори нещо привлекателно.

— А ти пък откъде знаеш да правиш майсторски работи? — запитва то.

Стоян се усмихва гордо.

— Баща ми прави тази църква — отвръща той, като сочи с ръка към църквата, камбанариите на която се издигат над другите къщи.

— Така ли? Тогава влез да ни покажеш как да направим камбанарията — казва все още колебливо малкият и отмества желязото, с което е затворена вратата.

Стоян пристъпва бавно в двора, а непознатото момче наново залоства желязната порта.

Приятно е да се ходи по равните плочи, между които се подават стръкове зелена тревица. Двамината минават навътре и стигат в задната част на двора, в дъното на който чакат другите момчета. Всички те, изненадани, се обръщат и с явна недружелюбност оглеждат непознатия за тях младеж, като си казват нещо, което Стоян не разбира.

Без да обръща внимание на шушукането им, Стоян приближава до купчината кал, която хлапаците са се мъчили да оформят така, че да заприлича на църквата, която се строи в тяхната махала. „Колко несръчни са били ръцете, които са пипали тук" — помисля си Стоян.

— Та това камбанария ли е ? — казва тихичко той, сякаш говори на себе си, но с желание да го чуят. — Такава крива и турната не на място. А пък прозорците са за смях. Такива ли сте вие майстори?

Няколко от момчетата го заглеждат втренчено и недоверчиво. Между тях има такива, които го гледат дори с омраза.

— Кой е този? — провиква се едно от тях. — Защо го доведе?

— Чакайте, той казва, че е майстор — обажда се с писклив глас момчето, което му отвори. — Той ще ни покаже как да направим камбанарията.

Настава кратка глъчка, която Стоян не може да проумее, тъй като те приказват на непознат език. Ясно му е само едно, че малкият, който му отвори, е домакин и тия другите са дошли при него на гости. Приближава Стоян до глинената купчина и я оглежда от всички страни. После запретва ръкави, взима няколко от разхвърляните наоколо трески, пооглажда ги с джобното си ножче и бързо с тях изправя ръбовете на постройката. След това насипва още малко суха пръст в калната каша, попълва с нея кривите места, намокря я и изглажда с едно желязо стените. Доволство и гордост се чете по лицето му, като вижда как бързо стихва глъчката и как едно по едно

момчетата следят майсторските му ръце, които скоро направиха калната купчина да заприлича на нещо.

По двора лягат вече дълги сенки. Слънцето скланя зад къщите и небето почва да руменее.

— Днес не ще можем да свършим всичко, а има още много да се прави — казва Стоян.

— А кога ще я завършим?

— Утре или в други ден. Не бива да се оставя работата наполовина.

— А ти ще дойдеш ли пак? — пита малкият.

— Ако искате, ще дойда. Ако пък можете, довършете си я сами.

— Ние и сами можем да си я довършим — обажда се едно от момчетата, но малкият хазаин се провиква:

— Не, не, ти ще дойдеш.

— А какво ще правим утре? — пита едно от махленчетата.

— Ще я боядисаме с вар — отговаря уверено Стоян, — за да заприлича на истинска църква.

— А откъде ще намерим вар?

— Аз ще донеса оттам, където работи татко ми. Ще размием варта във вода и ще я боядисаме.

— А ще поставим ли и врати? — провиква се друго момче.

— То се знае — отговори Стоян. — Ще направим врати от тънки дъсчици. Ако искате, можем да ги направим да се отварят и затварят.

Доволна усмивка се мярка по лицата на някои хлапаци. Чудят се те как този майстор, може би само с година-две по-голям от тях, се сеща за всичко. Той направи толкова бързо това, което те не биха направили и за цял ден.

— Теохари́, Теохари́ — чува се глас от балкона, който се намира на стената към градината.

Всички повдигат глави, а там, между тъмнозелените клони на зокумите, посадени в дървени качета, стои момиче със синя рокля.

Момчето с щръкналата коса, което доведе Стоян, започва да маха с ръка и да вика:

— Пандора, Пандора!

Последва някакъв разговор, който Стоян не може да разбере, но се досеща, че малкият, който се нарича Теохари, вика сестра си да види какво са направили. След минутка момичето е вече долу и приближава към групата. Като някаква хубавица от приказките, които му разказваше тетка Каля, се види на Стоян тази девойка. Само че някога той си представяше тия хубавици облечени в миачки дрехи, а тази носи рокля от скъп копринен плат. Приближила до глинената постройка, тя плясва с ръце съвсем изненадана.

— Кой направи това?

— Всички ние — отговарят неколцина, но Теохари мълчаливо сочи към мястото, където е Стоян.

— Този е главният майстор — обажда се някой.

Стоян е щастлив от този неочакван успех пред непознатата девойка, но прави усилие да се покаже скромен.

— Не само аз. Всички помагаха — казва той.

Девойката спира поглед на него. Очите ѝ гледат умно като на братчето ѝ Теохари, но в тях има и нещо по-друго, което много се харесва на Стояна. Той веднага долавя колко по-различни са хората, които живеят в тези богатски къщи. Пандора има бяло лице, слабички ръце и му се струва, че около нея се носи невидим облак, напоен с миризма на цветя. Мъчи се Стоян да си спомни кои цветя миришат така, но не успява.

Привършил за днес своята работа, той трябва да си тръгне. Иска му се да отнесе към Горна махала тази радост и това усещане, че е вече признат за майстор и при това от едно такова чудесно момиче. С това настроение той крачи по калдъръмената улица. С него върви и едно от момчетата, което най-малко приказваше и което се казва Таир. То е албанче, родено в едно от няколкото албански семейства в Крушово. След двадесетина крачки научава и цялото му име. Казва се Таир Гаран. И той не изговаря съвсем правилно българските думи, но не така, както Теохари и Пандора.

— Ти как се казваш? — започва разговора Стоян.

— Таир, а ти?

— Стоян.

— Кой те е учил да правиш църкви?

— Сам — от гледане.

— Мене ще ме научиш ли?

— Може, но ти на какво ще ме научиш?

Момчето свива рамене и не знае какво да отговори.

— Хайде, научи ме да говоря по албански — казва Стоян.

— Добре, това е много лесно.

Момчетата вървят заедно до ъгъла, където в една уличка Таир се отделя за в къщи. Дотам Стоян знае вече как се казва на албански хляб, вода, църква, град и село. Освен това знае, че албанските герои се казват шкипетари. Тази дума много му харесва.

Когато наближава до къщи, идва му на ум да помоли Теохари или сестра му да го научат на влашки или гръцки. От Таир ще учи албански, а от Теохари—влашки. Хубаво е човек да знае много езици. Майсторите всички знаят турски. Даже Стоян, който понякога слуша как те приказват с турците, е научил много думи.

Вечерта той дълго разпитва баща си за влашките гъркомани в Крушово и за албанците.

— Гърците ни считат, че сме неуки и прости люде — казва майстор Йован, — но ние ще им покажем, че не сме такива. И ние си имаме писмо, пък и нашето време ще дойде.

— Ами албанците?

— Те са храбри хора и са прочути с това, че държат на думата си, когато я дадат.

Лежи Стоян в постелята, но дълго не го хваща сън. Той мисли за глинената църква в двора на богаташкия дом и как ще светне тя, когато се вароса. Пред уморените му очи, когато вече се униса в сън, стои едно голямо синьо петно. И сега като че усеща аромата на невидимия облак, който винаги придружава Пандора. Как ли ще се зачуди тя, когато види варосаната църква с камбанарията и широкото кубе, което ще направи утре. Дано баща му не го повика при майсторите, защото неведнъж му бе казвал, че млад човек не бива да стои без работа. Но и да го повика, той ще намери начин да прескочи до двора на Теохари, за да боядиса с вар глинената постройка.

III

На другия ден по същото време Стоян е вече в двора на богаташкия дом. В една тенекия той е донесъл цяла лопата гасена вар, която размива в друга тенекиена кутия. После с четката, която донесе Теохари́ отгоре, боядисва постройката с гъсто варно мляко. Детската играчка светва. След като изсъхва варта, тя прилича на истинска малка църква с едно средно кубе, с камбанария, с врати и прозорци. Вдлъбнатинките на прозорците Стоян намазва със синило, което също разтваря във вода, а вратите — с размита кафява глина. След това усърдно почиства наоколо изпадалата кал и камъни. Въображението на момчетата расте всяка минута. Те се сещат за най-различни неща, а най-много Стоян, който направи лехи около църквицата, набучи клончета, подкастрени така, че да приличат на дръвчета, сети се да отбележи пътеки, по които нареди калдъръм от бели камъчета, и най-после направи от глина и дядо поп. Всички прихнаха да се смеят, щом видяха фигурката на попа, който се подпира на тояжка.

Теохари́ е възбуден много. Той припка напред и назад и носи от къщи, каквото му заръчат. Очите му светят, а косата му щръква още повече. Привлекателна става неговата възбуда. Тя прави лицето му много по-мило, отколкото друг път, когато той е намусен и капризен. На два пъти една едра жена, облечена в черна, но все така лъскава дреха, го вика, а той, залисан в играта, не иска дори и да я чуе. Но по всичко личи, че домашните на Теохари́ изглеждат доволни, че той намери с какво да се заиграе.

— Това майсторско момче изглежда умно и разбрано — казва майката, като се обръща към Пандора. — Добре, че дойде. Погледни Теохари́ колко е доволен.

— И на мене ми изглежда да е свястно момче. Той бил син на майстора, който строи нашата църква — пояснява Пандора.

Хлапаците, които често идват в този двор и които днес са се наиграли до насита, знаят, че е наближил часът, когато Теохари́ трябва да закусва, защото по стълбата вече се чуват бързите стъпки на сестра му, която ще го повика. Затова те почват един по един да се измъкват

през желязната врата. Пандора застава между тях и кани някои да закусят с него, но те са стеснителни и си тръгват. Най-стеснителен е Стоян и той бързо тръгва към портата. Пандора обаче го повиква, защото иска да го попита нещо. Стоян спира доста смутен и по лицето му пълзи руменина.

— Ти не си отивай — настоява тя. — Как ти беше името?

— Стоян се казвам, но трябва да си ида.

— Защо?

— Ще ме чакат у дома.

— Само за това?

— За това, пък и за друго.

— Какво друго?

Стоян мълчи.

— Кажи де? — пита усмихната Пандора.

— Майка ме е учила, че е срамота да оставам някъде, когато хората се готвят да се хранят.

Пандора се засмива още по-силно и Стоян вижда колко хубаво блестят белите й зъбки.

— Ако аз и майка ми те поканиме да закусиш с Теохари, ти пак ли ще си отидеш? Теохари сам няма да иска да закуси.

Стоян не знае какво да каже. Друг път дързък и настойчив, сега е смутен. Да не повярва човек. Сам усеща, че лицето му пламти. Иска да излезе от това неудобно положение, но не знае как. Че е срамота да се яде в чужда къща, срамота е, но пък Пандора така го моли, така сладък и звънлив е нейният глас, че той не може да се мръдне от стената, където се е залепил като хванато на тясно зверче.

— Не съм гладен — казва той последната измислена причина и се готви да тръгне.

— Нали сте вече приятели с Теохари? — добавя с потих глас Пандора. — Защо искаш да остане гладен заради тебе? Казах ти, че без другарче няма да закуси.

Бавно, без да продума повече, Стоян тръгва след девойката и чува как шуми копривата на нейната дреха.

— Ела, аз ще те заведа да се умиеш, майсторе — казва тя, като се обръща към него. Тя се усмихва и ме-

кият й говор гали ухото му. Особено думата „майсторе", която Стоян чува за пръв път, пада в душата му като глътка от опиняващо питие и го кара да мисли, че вече почват да се сбъдват неговите мечтания. Струва му се, че в тази минута някакво птиче запява в него, и сърцето му почва да тупти по-бързо и по-тревожно.

Изкачват се горе. В преддверието има ниска масичка, а върху нея широк леген и калайдисан гюм. Като си поливат взаимно, Стоян и Теохари си умиват ръцете. После влизат през една широка стая, през която се отива за балкона. Там е наредена закуската. Преди да излязат на балкона, Стоян остава няколко минути в стаята и почва да я разглежда. Тази стая съвсем не прилича на техните. Горе, в Миачката махала, всичко е тежко, издялано от камък или дърво. Къщите там миришат на босилек, на чубрица или на варена тиква. Тука има особен мирис на ливанто. Дебел шарен килим покрива пода, а наоколо вместо миндери са наредени столове, боядисани по рамките със златна боя. На нисък долап върху мермерна плоча са наредени толкова много неща, че човек може да ги гледа с часове. Зажълтели фотографски снимки, човечета, направени от куршум, кутии и мидени черупки, са наредени с мерак. Насреща над шкафчето има огледало, а под него часовник, махалото на който се мята на една и друга страна с напевно зънкане.

На масата, поставена на балкона, чака приготвената закуска: пържени кръгли тиганици, сирене и купа трендафилово сладко. Стоян се стеснява да яде и става нужда да го подканват. От време на време там се мярка Пандора. Тя дълго говори нещо с майка си, която седи на другия край на дългия балкон и гледа надолу в градината. Пандора й посочва нещо там, където си играеха днес момчетата, и сигурно казва нещо и за Стояна, защото на два пъти се обърна да го погледне.

Стоян е сякаш в някакъв нов свят. Все едно, че сънува, защото само в сънищата има такива неща. Дали всичките им стаи са натрупани с такива забавни вещи? Горе у тях само горницата е наредена с някакви украси и когато човек трябва да влезе вътре, трябва да си събуе обувките. После си помисля какво ли би казала майка му, ако й признае, че е останал да закуси при Теохари във Влашка-

та махала. Ти си забравил всяко приличие — ще каже майка му.

След закуската Теохари́ отива в другата стая и дълго търси някаква книга с картинки, която иска да покаже на своя гостенин. В това време, докато Стоян чака, Пандора, която прибира остатъците от закуската, го разпитва за разни неща:

— Ти знаеш ли да четеш?

— Зная.

— Кой те е учил?

— Един млад човек, който отиваше в Света гора, ме научи да чета по една църковна книга. По нея научих и азбуката.

— А какво запомни от тази книга?

— Само „Отче наш". Него научих наизуст, а другото, което четях, не го и разбирах.

— Искаш ли да научиш и гръцкото писмо?

— Много искам, но няма кой да ме учи.

— Ако желаеш, аз ще ти покажа буквите.

Стоян е много радостен. Щастлив е, че някой ще го научи на това, което малцина знаят, но още по-щастлив е, че Пандора приказва така с него. Колко е хубаво, дето ще учи. Няма вече да се щура из пътищата, няма да прави пакости в градината на тетка си Калина. Само при майсторите ще ходи от време на време.

Теохари́ се връща в стаята. Той носи една голяма книга с картинки. Стоян не може да откъсне очи от тях. Коне с издигнати предни нозе влачат малки коли с по две колела. Във всяка такава двуколка има по един брадат мъж, който държи нещо като връшник в едната си ръка и дълъг прът в другата.

— Седни по-насам — казва Пандора. — Седни и ти, Теохари́, но не се обаждай за нищо, защото искам да покажа на твоя приятел гръцката алфавита.

Сяда Стоян на мястото, което му посочва Пандора, отваря очи, обръща се и на слух и потъва в този съвсем нов за него свят. Най-напред почват с картинките.

— Това е троянската битка — започва Пандора. — Този е Ахилес бързоногият, син на Тетис.

— Кой е Тетис?

— Тетис е жена. Тя е майката на Ахилес. Ти нали имаш майка? Как се казва тя?

— Илина — отвръща Стоян.

— Никой не може да убие Ахилес — продължава Пандора, — защото е като омагьосан. Цялата му снага е такава, че не може да я пробие нито нож, нито каквото и да е друго острие. Само на едно място може да бъде наранен, но никой не го знае.

Стоян иска да попита нещо, но се стеснява да прекъсне интересния разказ. Не му е ясно как така цял човек да не може да го нарани нито нож, нито стрела. Пандора продължава:

— Това място е на едната му пета.

— Това истина ли е, или са го измислили хората? — запитва най-после Стоян.

— Това е като в приказките. Който е написал тази книга, той го е измислил.

— А защо само на петата може да получи рана този човек?

— Когато се родил, майка му Тетис го е потопила в морето. Всяко място, което е било намокрено от водата, не могло да се пробие с вражеско оръжие. Само там, дето го е държала майка му, останало сухо местенце, което е слабото място на Ахилес.

— А защо майка му не го е обърнала да натопи и това място?

Пандора, изненадана от това, което казва Стоян, силно почва да се смее. Тя казва нещо на майка си на непознатия език и майката също се засмива от дъното на балкона. Смее се и Теохарй. „Не е глупаво това майсторско момче — мисли си Пандора. — Работи му умът, макар че цяло е пламнало от смущение."

Под картинките има написано нещо, което Стоян не може да прочете.

— Какво е това писмо?

— Гръцко. Ето, аз сега ще ти покажа буквите. Но нека най-напред да изгледаме картинките. Погледни тука. Това е Елена, заради която е станала битката между Троя и гърците. Елена е била най-хубавата жена в света. В нея се влюбил троянският цар и я откраднал. Десет години се водила тази война заради Елена.

Слуша Стоян всичко това, но две неща не може да проумее: къде е Троя и защо заради Елена е станала тази битка. Пандора, която се досеща за всичко, пита:

— Ти знаеш ли какво е да се влюби човек в някого?

— Мисля си нещо, но не зная дали е това.

— Какво си мислиш?

Стоян мълчи. Стеснява се да говори. Дори почва да се гневи на обхваналото го смущение. Досега са му приказвали само за зидове, кубета, корнизи и копаничарски тавани. Слушал е приказки за Крали Марко, но никой не му е разказвал такива неща, за които му загатва чорбаджийската девойка.

— Ти не знаеш какво е това да се влюби човек, защото си още малък. Само големите знаят това.

Мънка нещо Стоян, но думите му не се разбират.

Пандора се усмихва хитро. Доволна е, че направи да пламне в руменина лицето на това майсторче от Горна махала. То има широко чело, яки ръце и къдри по косата си, знае да прави от кал всякакви неща, но не знае какво значи да се влюби човек.

— И да ти кажа, няма да го разбереш — продължава Пандора, — защото си малък. Горе-долу то значи да искаш всякога да си с някого, да го гледаш, да разговаряш с него и още много неща, но ти какво знаеш, освен да бъркаш кал.

Стоян се почувствува малко унизен и обиден от тези думи. Ако очите на девойката не го гледаха така мило и ако не укротяваха надигащия се у него гняв, той би си тръгнал веднага.

— Разкажи ми за буквите — моли той Пандора, скротил своето недоволство.

— Добре, седни още по-насам и внимавай.

Пандора разтваря книгата на друга страница и почва да сочи с пръст по буквите.

— Това е алфа. Чете се „а“. Кажи „а“.

— „А“ — казва Стоян.

— Това пък е бета. Чете се „б“. Тази тука е гама и се чете „г“. Чакай да потърся и следващата. А, ето я! — казва зарадвана Пандора. — Нарича се делта. Чете се като „д“. След нея идва епсилон, което ще рече „е“. За-

сега ти стигат толкова. Можеш ли да ги повториш? Я кажи: алфа, бета, гама, делта, епсилон.

— Алфа, бета, гама... епсилон.

— А защо прескочи делта?

— Алфа, бета, гама, делта, епсилон...

Възбудено е лицето на Стоян. Напрегнато мисли той върху всяко нещо, на което го учи Пандора. Много иска да научи по-скоро да чете. Кое друго момче от махалата ще знае като него и чуждо писмо? На пръсти се броят тези, които едва сричат кирилицата, та камо ли гръцките букви.

— Ще се науча ли скоро да чета?

— То се знае, щом имаш мерак.

Струва му се, че нейният поглед е дружелюбен, макар че неведнъж е чувал, че гърците и гърчеещите се власи не обичат нито миаците, нито бърсяците, защото били „вургари" и не знаели гръцкото писмо и наука.

— Всичко ли, каквото пожелае човек, става? — пита Стоян.

— Всичко.

Лицето на Стоян светва. Радостни стават смутените му дотогава очи.

— Ти пожелал ли си нещо?

— Да.

— Какво е то?

— Искам да стана прочут майстор и да направя палат, по-голям от султанския в Стамбул.

Пандора го гледа с любопитство и си мисли, че наистина той би могъл да го направи. Представя си тя малката глинена църква в двора и как бързо той превърна кривата купчина кал в нещо хубаво, на което могат да се радват очите.

— Ти наистина можеш да станеш голям майстор. Още малко ти трябва, за да се прочуеш...

Човек трудно забравя такава вечер и такъв разговор. Когато се прибира у дома, Стоян усеща, че нещо много хубаво се е случило в живота му. Тъмният силует на кория́та, която се вижда от прозорците на тяхната къща, му изглежда по-хубав от друг път. Колко пъти той е гледал към това място, особено в дните около пълнолуние. Какво ли има в долината зад този хълм?—питал се е често той.—

Може би палати със златни кубета и чешми, направени от бял мрамор. Там живеят може би и наречниците, които определят съдбите на всички люде. . .

Стоян вече по-често посещава къщата, в която живее Теохари́. В първите дни майката и бащата, който е търговец и по цял ден стои в дюкяна, поприказваха дали не е грешка, дето оставят децата си да другаруват с това момче от българските махали, но след някой ден и друг те вече не мислеха така. Рекоха си, че не е лошо, ако той научи гръцкото писмо. Това е все пак от полза за елинското влияние в града. И от Стамбул неведнъж е получавано напътствие да се печелят по-събудените граждани от горните махали.

Често Стоян се събужда в нощта. Тогава той си мисли за много неща. Радва се, че напредва в елинското писмо. Той може вече да чете доста правилно, макар и да не разумява думите. Като че вижда ръката на Пандора — малка и с гладка бяла кожа — да се мести по страницата на голямата книга. Винаги му е хубаво, когато е при нея. Щом сгреши при четенето, тя го поглежда с упрек, но очите ѝ са пак добри. Спомня си как веднъж на тръгване тя го докосна по рамото, изгледа го по-продължително и тихичко му каза: „Младо майсторче, ти нищо не разбираш!. . .“

По-рано Стоян не сънуваше, а сега често сънува. Пред очите му все синьото куразе. Пандора му казва нещо на нейния език, той напряга слух и не може да я разбере. Мисли си дали е вярно това, което веднъж си приказваха по-големите момчета. Те бяха от ония, които често обикалят из чаршията и научават всякакви неща. Едно от тия момчета казваше, че жените не обичат глупави и връзани мъже.

„Какво ли ще стане, ако някога я помилвам? — мисли Стоян.—Дали Пандора не ще се разсърди?“ Стоян знае, че това не е хубаво. Нито татко му, нито стрико му Макре или кой да е от майсторите нито са правили, нито ще направят такова нещо. Ако те разберат, че той е извършил това, ще го намразят и ще го прогонят да не ходи при майсторите. Кои задяват момичета? Само нехранимайковци и ленивци. Но защо пък тя му каза: „Ти, майсторско мом-

че, нищо не разбираш?“ Все пак голяма тайна е какво си мисли едно момиче.

Една вечер, когато слънцето беше почнало да се скрива зад зидовете на Горна махала, Пандора пак изпраща Стояна до външната порта. В двора няма никой. Когато наближават желязната ограда, Стоян бързо се обръща и тъй, без да мисли, посегна да прегърне девойката през кръста — там, дето синята дреха прави хубава извивка и където — мислеше си той — ръката му ще усети приятната топлина на нейната снага.

Девойката трепва, спира очи на него и той вижда на устните ѝ такава една странна усмивка, която го уплаши. Той е смутен. Стори му се, че тя ще му се скара, че очите ѝ ще блеснат в гняв, и затова бързо отдръпва ръцете си. Над него сякаш се извива буря. Очаква всеки момент тя да му извика: затова ли идваш ти у нас? Така ли правят добрите момчета? Затуй ли те учих на алфавитата? Пандора обаче нищо не му казва. Лицето ѝ потъва в полутъмата. Изчезва и оная загадъчна — хем надменна, хем пълна с тайни — усмивка. Стоян бързо казва „лека нощ“ и тръгва нагоре по едрия калдъръм.

Съвсем тиха, но същевременно тревожна е тази вечер. Въздухът е изпълнен със свежия мирис на разлистилите се буки. Лек, сребрист здрач лежи по едрите камъни на пътя. Високо над корията и над Миачката махала сияе наедрелият сърп на месечината. Тук-там по къщите светват прозорци с топъл жълтеникав светлик. Стоян бърза. Той дори чува туптенето на сърцето си и неспокойното си дишане. „Добре ли постъпих? — пита се той. — Дали Пандора не се е разсърдила? Такива неща оскърбяват момичетата.“ Чувал е той, че само когато се оженят, те позволяват на своите мъже да ги прегръщат. Тихо е наоколо. Никой не може да му отговори дали е извършил глупост. Да беше за нещо по майсторския занаят — ще пита и ще го научи. Но кого да пита за тия неща? Мълчат каменните къщи на града. Тази вечер всичко мълчи.

Стоян е вече у дома. Вечерял е и преди да си легне, между другите неща той пита баща си:

— Татко, лошо ли е това, дето при Теохарѝ във Влашката махала аз уча да чета по гръцки?

— Не е лошо, синко. Колкото човек знае повече, толкова по-добре. Ти напредваш ли?

— Мога вече да чета, но не всички думи разбирам.

— Научи най-напред четенето, пък език се учи и от слушане. И аз разбирам доста неща от гръцкия език, но писмото им не мога да разчитам. Учи се. Време е да видят, че и нашите люде могат да научат елинската наука.

След този ден Стоян не престава да ходи в къщата на богатите власи, уроците с Пандора пак продължават, като че нищо не се е случило. Тя пак му се усмихва, но вечер го изпраща Теохарѝ и никой вече не му казва, че е майсторско момче, което нищо не разбира.

IV

Изминали са години от този ден и тази случка. Крушово е градче, на което могат да завидят доста по-големи градове в Македония, защото си е извоювало завидна свобода. Разбира се, за това помогнаха мъдрите глави на старците и кадиите в Цариград. Те дадоха право на крушовчани до откупят бейския чифлик, а той е, кажи-речи, цялата нахия. Е, то се знае, че в това изостанало царство, където не можеш да разбереш дали камшикът, с който те бият, е султански или бейски, не може да мине съвсем без мъки, но все пак всичко става по-иначе от другаде. Ще префучи от време на време потеря от въоръжени ездачи, ще притропат копита по калдъръмения път, ще се чуят къси провиквания, ще приплачат ограбени или бити люде и глъчката ще отмине, възвила нагоре по кичевския път.

Така е навсякъде, из целия Балкански полуостров, докъдето лежи властта на падишаха, в царството, където има султан, бейове, чифликсайбии, заптиета, разбойници и рая.

Крушово живее своя планински живот. Напролет кория та му праща лъх, наситен с мириса от разлистените буки. Майсторите отиват и се връщат от гурбет, като донасят понякога достатъчно парици, за да преживеят зимата, а друг път, когато ги срещнат разбойници над Демиркапия или по Кресна, те идват по домовете си обрани, натъжени и засрамени пред своята челяд заради празните си кесии.

Всяка пролет се чуват хлопките на кираджийските коне и сподавеният плач на жени и деца, които изпращат скъпи люде. Разбира се, това се отнася предимно за майсторите, защото търговците не напущат града. Само от време на време, придружавани от цели тайфи верни хора, някои от дюкянджиите отиват за стока по Битоля и Солун. Оттам те носят скъпи копринени платове, шарени басми и бои, с които жените боядисват преждата. Те напълват мазетата със спирт, газ, сол и всичко, което е потребно за живота.

Крушово. Людете вече почнаха да го виждат дори от Прилепското поле. Толкова нагоре са се изкатерили къщите му. Те изглеждат като стадо, плъзнало по рида. Когато завали дъжд и после пак пекне планинското слънце, плочите по покривите лъщят и този блясък се вижда много отдалеч.

Майстор Петър Дебранец е изрязал вече чудесния иконостас в новата църква „Свети Никола". Поставени са и трите камбани, мелодичният звън на които се носи из града, над гората и дори до някои селца, сгушени в планинските дебри. По чаршията, оградена с големи каменни домове, се чуват ударите от папуджийските, тенекеджийските и дограмаджийските дюкяни. Продавачи, донесли прясна риба чак от Охрид, се провикват със силен глас и подканват хората в своите дюкяни. Жените от Миачката и Бърсячката махала сноват тънката прежда из дворищата, а при хубаво време дори и на пътя те въртят своите прости чекръци. В тремовете стягат разбоите и тъкат платна, черги или шарени килимчета. По-младите везат ръкавите на своята кошуля с цинобърни везеници или плетат десетки и десетки чифтове чорапи.

Стоян Везенков е вече мъж и при това най-известният в града. Така както между дърветата на една гора някой клонест дъб ще привлече вниманието на окото, както между голямо ергеле един от конете ще изскочи напред, ще вдигне предни крака и ще изцвили силно и заканително, така Стоян се отличава между другите мъже в града. Понапред е той във всичко. И облеклото му друго, и походката, и приказката. Дойде ли някой по-влиятелен турчин в града, за да огледа делата на Крушовската нахия, ще извикат Стояна да се разговори с него и да му каже как

стоят работите, тъй като никой не говори по-добре от него турски език. Влиятелен човек е Стоян. Людете стоят пред него с почит. И защо това е така? Най-напред от неговия вид, после от майсторството му, с което се е прочул отдавна и не само в Крушово, но и много по-далеко.

Има дни, когато той е кротък и дори сърдечен с людете, но най-често е сериозен, а понякога дори опасен с надменната си стойка, със силата на думите, които изрича рязко и заповеднически.

Малко по-висок от среден ръст, Стоян поразява преди всичко с пронизващия поглед на очите си. Само за миг той премерва и оценява не само направеното по неговия занаят, но и човека. Винаги обръснат, винаги чист и спретнат, той прилича на човек, който е тръгнал не на работа, а на сватба. Забележително е това, че той няма постоянна носия. Понякога ходи в тъмносини гайтанлии потури от най-скъпо сукно и изработени така, както се изработва облеклото на най-знатните бейове. Отпред на гърдите му се вижда извезан от грамослии майстори елек с копринени петлици, а над него салтамарка с разветри ръкави, които се мятат, когато ходи по калдъръмените улици или когато по-късно язди черния арабски жребец, подарен му от битолския паша. Над аления му пояс има тънка сребърна верижка на часовник, а светлокармининият фес има копринен пискюл. По облеклото на Стоян няма нито капчица вар или стърготинка, макар че ходи из постройките, качва се по скелетата и приведен над някоя стряха, гневно заповядва да се срине още същата минута някоя недобре направена част на мазилката. Понякога Стоян облича миачка долама — бяла като сняг, надиплена и грациозна.

В очите на Стоян винаги има следа от напрегнат размисъл, всякога той крои нещо, измерва на око разстоянията и сякаш издига в този размисъл палат. Не са редки случаите, когато това ясно чело се нарязва с черти на мръщина и в бляскавите очи светват искри на внезапно събуден гняв. Този гняв много често е справедлив, други път поучителен, но някога и оскърбяващ, защото изворът му е в гордото самочувство, че той е много над тогова, когото е решил да наругае или осмее. Това кара мнозина да го отбягват. Та хората не са от дърво! Колкото да го

зачитат, все ще почувствуват болезнено неговата надменност. Животът не е оставил върху лицето на Стояна нито най-малка следа на смирение. Смирението познават най-често хора, изживели някаква несполука, но Стоян още не знае що е несполука.

Много неща изучи Стоян, много майсторство предаде и на другите. Учуди хората той със своя разум и дарба. Където имаше нещо хубаво, което да не можеш да отминеш, без да се обърнеш и да го изгледаш, там непременно има пръст той.

Когато минава из Долна махала, той винаги спира очи там, където е къщата на Пандора. Пак трепва нещо в сърцето му, макар че този трепет далеч не е това, което някога заливаше лицето му с руменина. Остана тоя спомен, когато учеше гръцкото писмо, жив в душата му и струваше му се, че никога няма да го забрави. Целият му мерак сега остана в майсторския занаят. Няма време той за нищо друго и затова не се и задоми. Не срещна жена до тези дни, която да подмами или окото, или сърцето му. Сякаш пламна и угасна нещо в чорбаджийския двор. Не се повтори тревогата на неговата ранна младост. Останаха очите му върху камъка, дървото, колоните, кубетата и копаничарските тавани.

— Ти, Стояне — дума му понякога по-устат и по-куражлия приятел между еснафа, — няма ли да си избереш невеста?

— Рано е още да връзвам ръцете си — отговаря накъсо Стоян.

— Е, как така се живее на този свят? Нали всеки човек си има дом и комин пуши над него?

— Изглежда, че майсторите се раждат на този свят да правят чужди комини. За майстора остава радостта от занаята. С очите си получава той тази радост. Ти видял ли си папуджия с хубави обувки? И терзиите ходят окъсани, а майстор най-късно ще направи покрив над главата си.

Много годежари се връщат с празни ръце от Везенковци, чули там добри и мъдри думи. Видни и лични девойки от Миачката и Бърсячката махала са се разплаквали от мъка, че им е връщана стройницата. Никой не

може да надвие упоритостта на този човек да остане стар ерген.

„Не е ли мъж като хората?“ — казват си стари жени, върнали се посрамени от сватосване.

— Дип си е добър той — отговарят други, — но се е развалил, дето много скита из градищата. Води го стрико Йован да го учи на занаят, градища да види, а той край занаята може и друго да е научил. Какви влахинки, какви арменки има край морето! Научи ли се куче на салхана, иди го отчесни, ако можеш.

— Не е така, не е така — дума тетка Илина Везенковска на свои близки, които ѝ додяват за Стояна. — Мерак голям има за занаята, сестри. Не му е умът за дом и стопанка. Деня и нощя е в работата. Човек не знае кой какво има в сърцето си.

V

В една от широките одаи на Везенковския дом е приятно и уютно. Обилна светлина нахлува в нея особено когато от време на време облачната покривка на зимното небе се разкъсва и забързано в своя път, оттам надниква слънцето. Тогава в стаята всичко се променя: блясват багрите на тъканите възглавници и върху косматата постилка се открояват сенките на дървените пармаклъци.

Зима е. Навън лежат дебели снегове. В Крушово те падат много рано. Градчето тогава изглежда като наметнато с бяла завивка. Къщите, застанали една срещу друга, се гледат и сякаш се усмихват, когато върху прозорците им блеснат синкавите отражения на небето. В тези меки и мълчаливи зимни дни, когато комините спокойно пушат в безветрената тишина, когато в огнището светлее купчина жарава, майсторите са се прибрали по домовете си и прекарват обичайната за гурбетчийския живот зимна почивка.

Стоян е полегнал на миндера и загледан в припламващите съчки на огнището, размишлява за нещо. Срещу него, пак върху постелки, седи сестра му Мара — голяма вече мома — и плете чорап от бяла вълнена прежда. Тя е привела глава и брои полугласно бримките. Мара е най-

любима от сестрите му. Тя е приказлива и Стоян обича да споделя с нея някои неща и да гледа умните й горящи очи. Прехвърлила е тя седемнадесет години и е, кажи-речи, втасала за женитба. Но въпреки това тя е запазила много от привичките на своето детство. В другия край на одаята Петър тихо срича някаква книжка с църковнославянско писмо. Книжката има изжулени вече корици. И Петър, както и Константин, който рови в някакво сандъче и търси нещо, са вече израснали едри младежи. Старците дремят в съседната по-малка стаичка, където в широкото огнище винаги гори огън. Там най-често те прекарват дългите дни и понякога безсънните нощи на своята старост.

— Ти все плетеш, Маро — обажда се Стоян, след като гледа известно време в сръчните ръце на сестра си.

— Какво да правя, брате Стояне? Женска работа. Щом се свършат домашните залисии, ние хващаме чорапа.

— По сто крака да имахте, пак чорапите, които изплитате, щяха да ви стигнат за цял живот.

— Нали човек трябва да има и нещо повечко за...

Мара не довършва приказката си. Досеща се тя веднага, че не бива да обръща разговора около неща, които напомнят за женитба. Стоян обаче, който бързо долавя всичко, се обажда:

— Искаш да кажеш, че прикя трябва да има всяка мома. Нали така?

— Може и това да съм помислила — отговаря малко смутена Мара, — но сега до женитби ли ми е дошло?

— Не само ти, но всички в тази къща се боите да приказвате за женитби.

Мара повдига глава и спира поглед на него. Чуди се тя на неговата досетливост.

— Ех, Маро, Маро, виждам ви как се вайкате за това, че аз се не задомявам.

Думите му падат направо в сърцето й. Вярно е, че той би могъл да заприщи така пътя, та всички да останат стари моми и ергени, но Стоян няма да направи това.

— Брате Стояне, не е много лесно нещо женитбата.

— За някои е много лесно, за други — трудно. Според мене рано се женят такива, които не живеят с кроежи за

идните дни. Има пък други, на които сърцето е пламнало от голям мерак по някого. Чул съм, че на голяма обич трудно може да се устои. И аз, Маро, имам много мерак, но той е по занаята. Не се роди у мен мерак по друго.

Иска Мара да каже нещо, поусмихва се, но не се решава. Това, което й иде на ум, е нещо като шега, а Стоян сега не на шега говори.

— Какво се подсмихваш, Маро?

— Брате Стояне, дойде ми на ум, че понякога на млади години човек може да е имал мерак по някого, пък после меракът да е излетял от сърцето му.

— За мене ли казваш това?

— Брате Стояне, не ми се сърди, но казаха ми веднъж сестрите на Таир Гаран албанчето, когато носехме ложниците на валявица, че ти си имал голям мерак по една влахинка от Долна махала. Те били богати люде, имали мааза със стока. Ти си ходел у тях и си бил приятел с братчето й.

Не обича Стоян да му говорят за неговите работи, но този път не се разсърдва. Помълчава известно време и усеща как думите на сестра му събуждат в него една притихнала болка, която не му е неприятна.

— Е, хубава работа! Та нали всички знаете, че аз ходех във Влашката махала да уча елинско писмо и книги? И татко знаеше и колко пъти сме приказвали с него за това.

— Хубава ли беше девойката, брате Стояне?

— Хубава, но за нея си. Колко могат да видят очите на детинце, какъвто бях тогава. Е-хе! Кога беше то!

Мара е хитра. Тя знае, че Стоян не казва всичко. Пък и това, което каза, не е малко. С кого е приказвал Стоян така?

Запалва Стоян цигара и както е облегнат, почва да разказва на сестра си разни фантастични неща. Пред очите му обаче все синьото куразе на Пандора. Поглежда той от време на време и вижда как очите на Мара поглъщат всичко. Тя го следи със захласнат, дори с уплашен поглед. Разказва й той за майстор Манол, който е направил църквата „Света София“ в Стамбул и как направил криле, с които човек можел да литне от най-горното кубе на църквата.

— Истина ли е, брате Стояне?

— Как не ще е истина? Колко хора знаят това!

— Господи, човек да лети! И това не бях чула.

— И колко още неща ще чуеш. Но човек трябва да походи малко по света. До огнището не идват новините. Тука можеш да научиш кой за коя е сгоден, коя за кого ще се омъжи. Най-много можеш да научиш новини от сестрите на арнаутчето Таир. Е, та какво още ти казаха за мене?

— Казаха ми това, дето вече го знаеш. Пък по-големичката от сестрите много ме разпитваше за тебе.

—Те пък откъде знаят кой по кого е имал мерак? Нямат ли си своя работа? Та какво е искала да разбере сестрата на Таир за мене?

— „Няма ли вашият Стоян да си избере невеста?“ — пита ме тя, а пък аз й думам: „Това си е негова работа, сестро.“ „Видях го — казва ми после албанката, — голям фудул е станал. Дума не може да му продумаш.“

Смее се Стоян на женските приказки, но скрито се радва, че говорят за него. После запалва нова цигара, обляга се на възглавницата и си мисли, че всичките тези неща отминават като сън. Като сън му се струва и това, което преживя мълчаливо в чорбаджийската къща на Долна махала. Та какво можеше да излезе от тая дружба? Пандора беше с година-две по-голяма от него. Пък и да не беше така, можеше ли някой да допусне, че богатият гъркоманин ще даде своето момиче на майсторско дете, та макар то да е на Везенковци!

Стаята се изпълва с мека светлина. Слънцето е превалило на отвъдната страна на къщата и всичко е вече потънало в матов здрач. Не са вече така резки сенките на прозоречните пармаклъци. По-меко греят шарките на възглавниците.

— Маро, знай, че всеки човек на този свят си има свой път и съдба. За всяко нещо трябва да удари неговият час.

Вдига глава Мара и ръцете й спират да навиват кълбото на размотаната прежда. Запомня тя тези думи.

— Така е, брате Стояне — повтаря унесено тя.

— Уреждайте вие своя живот, както е най-добре за вас. Аз не само че не ще затворя пътя ви, но ще ви помагам. Не искам да ме кълнете някой ден.

— Ух, брате Стояне! Как можеш да помислиш такова нещо?

— Ти ще видиш, Маро, че аз ще намеря невеста на Петър. Чак до Константин не ще стигна с моите грижи, но за Петър — сигурно.

— Пък и за себе си помисли — отронва плахо Мара.

— Казах ти. За всяко нещо трябва да удари неговият час.

— Направи, както ти е най-добре, брате Стояне — казва Мара и си мисли дали в Крушово ще се намери още един като него.

През дървените пармъклъци се вижда как навън синее снегът. Над града се спуска бавно мрачината на зимната вечер. Някъде се запалва светлина. В синкавия здрач се открива квадратно жълто око.

— Ти ще видиш, Маро, че и на тебе ще намеря годеник.

Неочаквано вълнуващо прозвучават тези думи на Стоян в замлъкналата стая. Те обливат сърцето на Мара в горещина. Очите й се премрежват от сълзи. Това е много за нея. Стоян е толкова добър и пожертвователен за своите. Господи, никой не знае какво се крие в сърцето му!

На другия ден Стоян говори с баща си:

— Трябва да се погрижиме за девойките, татко. Излезе ли на девойка късмет, да върви. Младежите пък трябва да се учат.

—Как така бре, Стояне? Хич бива ли да те преженят младите? Ти не мислиш ли за себе си?

— Всекиму когато дойде времето, татко. Има аз какво да свърша на този свят. Не ми е още до женитба.

Тези думи Стоян изговаря сериозно и с тон, който, макар и не груб, съдържа толкова убедителна сила, че бащата бърза да прекрати разговора. Какво да каже повече горкият? Мисли, мисли — така е. Може за другите да не е така, но за Стояна е така. Тогава той обръща приказката за Петър и Коста.

— Не ще ли струва много пари, ако ги пратиме да учат?

— Каквото да струва, трябва да вървят. Ще ги пратиме в Атина. Идват времена, когато човек не ще може да си изкарва хляба само с чука и мистрията. Трябва и наука, защото всичко в живота се нарежда от грамотни люде. Щом искаме нашият народ да напредне и да стигне гърците, трябва бащите да дават синовете си на учение.

Разбира тези думи старият. Знае той каква борба водят гърците за първенство в Македония и колко е тежко, когато той чуе да се каже на подбив, че нашите български люде са неуки и варвари. Цяла нощ мисли той върху думите на Стояна и намира, че са прави. Защо ще се сърдим ние на елините, че пращат свои владици и учители по големите градове, щом ние и когато можем да учим децата си, пак се двоумим?

Премята старият човек из пръстите си оранжевите зърна на броеницата и си мисли, че все ще се намери колай за това да пратят двете момчета в Атина. Не го лови сън. Брои ударите на часовника и в мисълта си пресмята лирите и белите меджидии, които е скътал в кожения джуздан. Събра наум и това, което има да взема, и решава, че с парите, които ще прибави и Стоян, момчетата ще могат да заминат.

Бавно отминават часовете на тази нощ. И животът на стария майстор премина като сън. Някога беше иначе. Както щеш да го мислиш, сега е по-друго. Едно време майсторите се знаеха един друг, а знаеха ги и всички люде. „Ела — ще рече някой бей — да ми направиш къща в чифлика“ — или пък нахия някоя ще те повика да вдигнеш джамия. Ще иде майсторът, ще премери с око мястото, ще възвие глава да види къде е слънцето, ще премисли и ще почне. Нямаше тогава писмо и тънки сметки. Сега идат мендиси от Атина, от Маджарско и откъде ли не. Плъзнаха таляни, а те майсторски дялат камъка, защото са видели по тяхната земя работи, на които се чуди цял свят. Такива люде ще се навъдят, а нашите, колкото и да са кадърни, ще останат назад. Наука е това, не е шега.

„Не е лошо — мисли старият — Петър да стане инженер. Иде му отръки на момчето. Оня пък другият — бу-

тур такъв, — и него го бива за наука. Стоян казва, че иска да го прави доктор. На Стояна трябва да се вярва."

С тези мисли заспива старият в късните часове.

— Така, така — шепне той, преди сънят да го унесе. — От Крушово, от Везенковци ще излезе един инженер и един доктор.

VI

През един ден на ранната пролет, когато майсторите гурбетчии се готвят да потеглят за чужбина и през планината прелитат ята на скоровранци и тук-таме се мерне щърк, когато качунките в буковата кория подават цветчета над разтопяващата се снежна покривка и отдалеко долитват звуците на керванджийските звънци, Стоян Везенков, застанал в средата на чаршийския мегдан, говори нещо на група майстори, които са го заградили като колело.

— Пък може и така бе, майсторе — осмелява се да се обади един от събраните там, лицето на когото е сиво и обидено.

— Не! — отговаря рязко Стоян. — Не може така! В нашия занаят може само по един начин, а този начин е, като погледнеш направеното, да не се срамуваш от хората. Ти може да си мислиш, каквото искаш, но направеното от ръката на добър майстор е такова нещо, че всеки, който го види, да рече: „Ето, само така е трябвало да се направи."

— Това зависи от човека, майсторе. Може на тебе да ти хареса, но другиму — не.

Това казва един от по-младите в майсторската група, който хем говори, хем се прикрива зад раменете на другарите си.

— Хубавото всекиму харесва. Това, което казвам, не е само според мен, а според всеки човек, който има ум и разум в главата си и око, което може да вижда.

Гласът на Стояна става по-рязък и по-убедителен. В очите му святкат пламъчета. Той продължава:

— Както трябва след зимата да дойде пролет и кория да се разлисти, така някои неща следват своя път без промяна. Ако вземеш една гьония и поставиш летва

така, че тя да съединява двата свободни края, ще получиш фигура с три страни. Така ли е бре, майстори?

— Така е, майстор Стояне.

— Щом е така, тогава, ако премерим двете кьошета и ги съберем едно до друго, както съм правил много пъти, те ще направят една гьония. Събрани двете остри кьошета, дават правото кьоше на гьонията. Това според мене ли е, аз ли го измислих — засилва гневно своя глас Стоян, — или си е така откога свят светува? Вярно е то за всички векове до скончание мира и за всяка глава, стените на която не са дебели като кората на норовска тиква. И небето, и земята да се съберат, и ангелите от небесата, и всички сатани от пъкъла да дойдат, за нас на тази земя божия трите кьошета на фигурата дават две гьонии. Майстор Стоян ли го измисли това, или си е така? Има неща в света, за които не може да се каже, че за едни са така, а за други — иначе. И хубостта на направеното от майсторска ръка е такова нещо. Как ми казваш ти на мене, че може да хареса на един, а на други да не хареса?

В групата майстори, спрели се на „Емишпазар", настъпва раздвижване. Разсърден, Стоян Везенков изказва решително неодобрение, че некадърни майсторчета са лепнали дървена безвкусна кула над главната фасада на голяма къща.

— Не му е мястото тук да се правят такива работи — отсича Стоян. — Само който няма око на майстор, може да търпи това.

— Много строго съдиш, майстор Стояне. Пък може да си мислиш, че само твоето е хубаво.

Трепва Стоян като ужилен от оса. В очите му пламва гняв.

— Ти знаеш ли какво е хубаво бе, чирак? Щом това ти харесва, ти не си за майстор. Хвани друг занаят, да не срамиш еснафа. Знаеш ли ти, че никой няма право да създава грозни неща? Ако си направиш криво огнище в къщата си, то ще бъде видено от тия, които ти идат на гости, а тука, щеш не щеш, ще се натъкнеш на глупостта, която си изджоджолил насред чаршията. Видиш ли къде е бедата?

Младият майстор, оскърбен от казаното, се готви да продума нещо, но Стоян го пресреща с нов поток от думи,

които му не дават да се опомни. Всички наоколо мълчат.

— Ти знаеш ли колко е отговорен нашият занаят? Натъкнал ли си тесла в пояса, трябва да си отваряш очите. Ти отговаряш за всичко, което ще направиш с нея. Чух аз веднъж какво е казал Осман Пазвантоолу в Бдин. Запомних това и няма да го забравя, докато съм жив. Един майстор като тебе направил една безобразно крива стряха на една къща, а къщата не само че стърчала на видно място, но е била на пътя за съдилището. Един ден Пазвантоолу зърнал кривата стряха и извикал: „Да се ударят двадесет и пет тояги на този негодник майстор и веднага да се срине тази стряха! И тъкмо тука ли трябваше да се изпречи тази грозота -- на пътя на кадията. Та нали, като види той това грозилище, ще му се развали кефът и присъдите в този ден ще бъдат най-жестоки?" Видиш ли ти, непокорна главо, какво е казал този умен човек? Може да е бил строг, но е бил мъдър. Кой да те накаже тебе, не саде некадърен, но и несмирен в незнанието си, щом си решил да направиш над това каменно лице на къщата такъв гълъбарник, в който и гарги не биха влезли. Разбра ли сега какъв си майстор, щом това ти харесва?

Въздъхва Стоян. Мръщина има по челото му, а дъхът му е заморен. Поглежда той в далечината през къщите и започва наново, с малко по-друг глас:

— Кажете, майстори, какво има нашият народ освен майсторлъка си? Богати ли сме много? Хазна със злато ли имаме? Царщина ли своя имаме? Едно нещо ни слави нас. То е теслата, резбата и зографията. Като развалим и тях, какво ще ни остане? Ингилизите имат пампори и хитрина, турчинът има ихтибар, има Стамбул, има падишах. А ние що? Едно писмо ни се даде от светите братя от Солун и майсторлъкът. И него ли да окалпазаним? По цялата земя от Дунава до Света гора има на две-три места майстори: някъде из Стара планина към градец, който Трявна наричат, в Самокова близо до манастира на свети Йована Рилски и тука, в Дебър. Кой си ти, дето искаш да оставиш дамга на тази народна гордост? Да си събирате ума в главата и да не хваща тесла некадърник! Свято да се пази занаятът на дедите ни!

Млъква Стоян, треперят устните му от гняв. Мълчат и майсторите наоколо и размишляват върху тия думи.

— Та как според тебе можем да познаем хубавото, майстор Стояне — решава се да запита един от групата.

— На това не мога да те науча. Хубавото само ще ти проговори. Ако не си кадърен да отделеш хубавото от нескопосаното, никой не може да ти помогне. Погледнеш ли къща, трябва да ти се доще да идеш при нея, а не да бягаш като от зандан, където могат само заптии да те заведат. Направихме веднъж къща на един търговец от Мисир, който имаше имот в Драма. Стряхата горе завършваше с кобилица, а по кобилицата дебраните изрязаха такива работи, че който ги видя, се прехласна. Сякаш ръка не беше се докосвала до тях.

Говори Стоян унесен, сякаш гледа къщата, а майсторите слушат, защото това не е какъв да е дюлгерин, а устабаши Стоян Везенков.

— Долу около вратите зидарията беше от бял мермер, донесен отдалеко, а по мермера се виждаха червени жилчици, сякаш кръв течеше в тях, и човеку се струва, че като го докосне с ръка, ще усети жива снага. Насадиха шибои, поникна и жълто джунджуле край цокъла, а те, цветята, грейнаха над мазилката, като че ще ти заговорят.

Щом мисирецът видя готовата къща, щеше да се разплаче от радост и умиление. „Тука ще умра аз! Не мърдам от този рай! — викаше той и прегърна устабашията, който стоеше до него. — Да са благословени ръцете, които направиха това!"

Разбрахте ли вие, майстори, какво нещо е нашият занаят? Остави си човекът търговията в Мисир, премести и стоката, и мющериите си остави там само защото не можеше да се отдели от хубостта на новия дом.

— И не отиде той в Мисир! — цъка един от майсторите и клати глава. — Не е малко това.

Увлича се майстор Стоян и почва да разказва за резбите в манастира „Свети Йован Бигор". Разказва как майсторска ръка на резбар е събрала на малко място цялото Писание. Описва плетениците и гълъбите върху висящата корона над престола и как това дело на неизвестен майстор ще ни прослави във вековете.

После групата се размърдва и много минувачи, които са се спрели от любопитство, продължават пътя си, учудени от думите, които Стоян каза на майсторите.

Тръгва нагоре и Стоян. Сякаш море, над което е бушувала буря, е душата му. Сега в нея се чуват последните морни въздишки на вълните, които, укротени, се удрят в брега. Не може да се помири той с това, че има такива, които не знаят що е грозота и хубост, а стават майстори. Възкачва се нагоре и с леко заморен дъх поема свежия въздух. Синее небето и в дълбините се гонят две птички. Може да са чучулиги, откъснали се от полето и политнали над планинския склон, очаровани от зеления венец на буковата кория. Едва се дочуват техните възторжени писукания.

Но тъкмо затихне едно вълнение, ето ново. Неизминал още чаршийския път, който влиза в тясното сокаче за Горна махала, той вижда Пандора. Тя прекосява калдъръмената улица и е още далече, но на Стояна се струва, че долавя познатия шум на коприната.

Каква среща сега, след непрятната разправия на „Емишпазар". И как са живи още бодванията на горещите иглици в сърцето му. Той знае, че Пандора е омъжена за богат търговец с два големи дюкяна и че този търговец — пак от власите — прескача понякога и до Солун, но все пак в гърдите е останало нещо, което времето така мъчно заличава. Непокорно на разума е това човешко сърце и си знае своето. Трепне, без да те пита, и върне пред очите ти една друга, далеко отминала пролет. Сега, разбира се, Стоян може да приказва с Пандора съвсем иначе. Не е той момчето от Горна махала, а майстор, тачен от людете не само в Крушово, но и много по-далеч. Така или иначе Пандора е вече омъжена. Няма по-богат от нейния мъж в чаршийската махала. А какво прави Стоян през това време? Гони занаята, на който даде всичкото си внимание, душата си дори. „Там, там е твоят път — шепнеше му нещо в ухото, — всичко друго е празна работа. Дръж ти майсторството!"

„Как бързо могли да преминават мислите през ума на човека — казва Стоян на себе си. — Докато преминах калдъръмения път от едното до другото кьоше, през ума ми минаха толкова неща!"

Майсторът избързва напред и настига Пандора там, където тясното сокаче пресича чаршийския път. Тя го за-

белязва и след като се колебае секунда-два, спира да го дочака.

— Добър ден, невесто — поздравява Стоян с глас и жест, в който има и почит, и малко вълнение.

— Дал бог добро, мендис Стоян Везенков. Къде си тръгнал по това време из нашите махали? Да не правиш някому църква или сарай от глина?

— Това става само веднъж в живота, невесто Пандора.

— Така ли е наистина?

— Така е, невесто. Нищо се не повтаря два пъти. А ти къде си ходила по това време, когато добрите домакини приготвят обеда?

— Ходих при роднини. С право ме подсещаш за обеда, който наистина още не съм приготвила.

— Ех, невесто. И без да приготвиш обеда, пак ще бъде сито окото и сърцето на твоя стопанин, щом ти му гледаш къщата. Не кафезът, а птичката, която пее в него, прави радост на човека.

— Хубави думи си научил, мендис Стоян — казва Пандора и лека руменина пропълзява по страните на хубавото ѝ лице. — И колко време измина, откак не съм те видяла. Променил си се. Научих и това, че много ходиш из градища и села.

— За този, който няма кой да го чака, всички пътища са отворени, невесто. Но както виждаш, срещнахме се. Планина с планина се не срещат — казват турците, — но човек с човека се среща.

— Помниш ли още алфавитата?

— Как не! Всичко разбирам вече. Върви ми на мен в езиците. Изучих турски като майчиния си език. Албански зная добре и гръцкия разбирам, колкото да не остана гладен.

Смее се Пандора и се радва, че тя го е научила на елинското писмо.

— Ти, мендис Стоян, все около твоя занаят имаш мерак. За нищо друго не ти остава време.

— Така са ми нарекли наречниците, невесто. Занаятът ми е даден, за да радвам с него и себе си, и другите. Той ми е единственото нещо, което никой не може да ми вземе.

Очите на Пандора стават малко тъжни. Привежда тя свенливо глава, вижда се как на устните ѝ стоят неизре-

чени слова, но тя ги задържа. Защо да се казват закъснели думи?

Хубаво се очертава снагата ѝ под скъпия лъскав плат. Стоян пак вижда онова място на пристегнатия ѝ кръст, където някога искаше да я прегърне. Той можеше да целуне тези устни, които му приказват сега така приветливо и топло, но нямаше кураж да го направи. Мислеше си, че стрико му Макре ще го нарече негодник, ако узнаеше такова нещо. Стоян не пропуска и най-малката грешка в своя занаят, но това пропусна. Сега за всичко е много късно. Единственото, което сега му е позволено да получи, това е възхитеният ѝ поглед и похвалата, че той е прочут мендис. А тази похвала му е много скъпа, щом е изречена от нея. Тя струва повече от прегръдката, която пропусна, когато тя му каза: „Майсторско момче, нищо не разбираш!"

— Научих, че за богат човек си омъжена, Пандора.

— Вярно е. Дал му господ имане.

— Не зная дали златните лири, или ти си му богатството. Нищо не е парата, която менява стопанина си, пред богатството, което радва сърцето.

— Не ме хвали толкова, мендис Стоян. Ти трябва себе си да похвалиш, защото ще оставиш голямо име.

Топла вълна се разлива в гърдите на Стоян. „Господи — мсили си той. — Колко хубави могат да бъдат човешките думи! Какъв приятен е този глас, този напевен изговор, който произнася малко странно думите, но който има толкова топлина в себе си."

— Само ти можеш да зарадваш човека така, невесто Пандора. Ти би трябвало да бъдеш най-честитата жена в света.

— Друга една би могла да бъде по-честита от мен, но не зная дали е родена на този свят.

Като казва това, Пандора подава ръка и някак смутено тръгва и с бързи крачки възвива по тясното сокаче.

Бавно тръгва Стоян нагоре към своето царство, към българската махала, където къщите са изградени от едри сиви камъни, където в тремовете мирише на джоджан, на кисел квас, скрит в нощвите, и където въздухът е наситен със строгото благочестие на майсторите. По пътя за Горна махала го среща един турчин от хюкюмата и му

казва: „Хаиролсун, устабаши!“ Това също много зарадва Стояна. Не се казва всекиму такава приказка.

Какво нещо е жаждата за слава! Тъкмо във времената, когато старците от Миак махала, подкрепени от някои по-заможни търговци, се борят за още по-голяма самостоятелност на Крушово, толкова, колкото това е възможно по тези времена, Стоян живее като че със затворени очи за всичко. Той като дете беше по-чувствителен за тези неща, но сега те като че се стопяват в блясъка на неговата майсторска слава. За това пък как поминува бедният народ, особено из малките планински села, не му иде дори на ум.

Случва се някога да излезе из пазара, или пък пътят му е оттам, та, ще не ще, ще се спре пред някои продавачи.

— Ти какво продаваш бе, селанец? — ще запита той някой застанал до мършавия си кон селяк, донесъл товар дръвца за продан.

— Дърва, чорбаджи. Дърва за горене. По-сухички, пък и малко круши имам във врекята. Те още не са за ядене, но като постоят, ще поомекнат.

— Защо си ги събрал толкова рано? — пита го Стоян. — Да беше почакал да узреят.

— Ех, чорбаджи! Хич не е лесна нашата работа. Далеко ми са крушите, пък не е сгодно да се излиза всеки ден. Дебнеме ние кога е за излизане. Аз си знам какво ми е било сърцето, докато набера тези дръвца и тези круши.

— Защо пък така? Кой ти пречи?

— Чорбаджи — ще сниши глас селякът. — Ти като че не знаеш как се живее по нашите места. Лесно ви е на вас тука, в града, но питайте селото. Идеш да набереш един везник дръвца и таман си замахнал с брадвата, зад тебе застава някое от бейските кучета и пита: „Гяур, ти плати ли правото да береш дърва?“ И сто пъти да му кажеш, че си го платил, пак трябва да му дадеш някой и друг грош рушвет. Иначе лошо, чорбаджи!

— Какво е лошото? — пита Стоян нарочно, за да чуе какво ще му отговори селякът.

— Бре че аджамийски ми говориш ти! Ще извади пищова, ще ти вземе добичето, ще те обере, пък ако много му се сопнеш, може и там да си останеш.

— Няма ли заптиета по вашия край?

— Заптиетата са ортаци на чифликсайбиите. Една ръка са те. Кому ще се оплачеш?

Селякът планинец се посепва малко. Той оглежда внимателно Стояна. Взира се в сините му чохени потури, във везаната салтамарка и малко се стъписва. Какъв ли е този човек, така скъпо облечен и толкова смел и самонадеян? Дали не е приятел с турците?

— Колко искаш за дървата? — пита Стоян.

— Петнайсет гроша, чорбаджи.

— Иди ги стовари там — сочи Стоян нагорнището. — Като стигнеш до напречката, питай къде е къщата на Везенковци. Вземи сега тези двайсет и пет гроша и си иди със здраве.

Планинецът взема парите и гледа захласнат. „Пара даде повече, не е скържав човек, нашенец, пък не знае на кой хал сме."

— И крушите ще оставя, чорбаджи — вика след него той.

— Не, не ми трябват. Крушите продай на друг.

Селякът все още гледа след Стояна и върти глава, съвсем учуден от тази среща.

— Кой беше този, на когото ще нося дървата? — пита селянинът една жена, която се навърташе наблизо.

— У, та не го ли знаеш бре? Той е Стоян Везенков. Голям човек, голям майстор. Та как бре, селанец, да не го знаеш?

— Откъде ще го знам, стрино. Големците нямат работа с нас. А пък щом е до майсторлък, ние сами си правим къщите. Тези майстори са за бейовете, за пашите, за богатите търговци.

Не е Стоян вече онова момче, което се готвеше да дава джуаб на бея, който някога беше дошъл в Крушово да иска увеличение на вергиите. В дълбините на душата му без друго е останало нещо от онова време, но сега умът му е в големи работи. По цели дни и нощи той мисли за сводове и колони, за кули и чешми и как майстори, които умеят да режат с острия в мермера, ще издълбаят името му на някоя голяма чешма, из чучура на която блика

обилна вода. Той знае, че когато изжъднял пътник наквасн гърлото си, ще въздъхне облекчен и доволен и ще каже: „Да бъде все така сита в райските градини душата на този майстор, който направи тази чешма!"

Славата е като солена вода. Колкото повече пиеш, толкова пó ожъдняваш.

VII

Времето си знае едно: да върви. Изнизват се пролетите и летата, зашумява листопадът и накрай се свличат и зимите. Как незабелязано идат тия крушовски зими. На пръсти слизат те по кичевския път, мятват някоя нощ дебелия пухкав ложник и мълчаливи кротуват дори до марта. Но мярнат ли се скоровранците и щърковете, които идат от Бялото море през Пелагония, пак така мълчаливо те сгъват раздрипения си вече ложник, от който остават тук-таме парцали, и незабелязано се прибират зад корията. Тогава майсторковците почват да точат теслите, длетата и бичките.

Дойде новата пролет, а на Стояна не му се седи вече в Крушово. Намисли да иде в Битоля. Немалко приятели има и там. Целият майсторски еснаф го знае и го тачи като голям човек в занаята.

Тръгва. Стига в Битоля, допитва се до стопаните на хубава богата къща, където наема широка наредена одая. Върху жилав табак, поставен на голяма кръгла софра, Стоян често чертае нещо с дървена гьония и дебел дограмаджийски карандаш. Глави на змейове, птици и листа изписва по табака, които после майсторите копаничари и резбари изработват на дърво. Измисля той и главите на колоните, които ще крепят дългите чардаци, и какво ли не, но никога не седи без работа.

Може би пак щеше да му омръзне да става сутрин и да гледа обвитата в прозрачен воал планина, по билото на която се тълпят бели облачета, да слуша как се отварят дюкянджийските капаци, ако не бе се случило да го потърсят за нещо, което погълна напълно вниманието му.

Към края на града има една голяма, стара сграда. Тя е иззидана с едри гладки камъни, които зеленеят от

времето. Просторен двор има зад къщата, но високите стени не позволяват на ничие око да надникне там. Людете минават и заминават бързо, защото знаят, че в тази доста занемарена къща живее застаряващият вече и строг бей Джелаледин. Никой не знае в коя минута ще се отвори портата, за да се покаже смръщеният бей, яхнал на червеникавия висок кон. Отде знаеш дали ще му се хареса и ще му се стори хаирлия срещата с първия гяур.

Народът, малко суеверен, не се спира много на това място, защото се чуват, разнасяни от уста на уста, всякакви приказки, че някакво проклятие лежи над големия имот. От всичката челяд на бея останал е едничък син, когото наричат Исмаил. Тук всичко пустее, потъмнява и никога песничка или смях не прескача сивите стени, по които се трупа зеленикава плесен.

Самият Джелаледин не живее тука постоянно. Той има и друга земя във вилаета. Повече там прекарва времето си.

Бейският син е по-друг. Млад, приличен, той има помеки очи и учтив говор с людете. Кой знае на коя от кротките ханъми прилича той. Лицето му е приветливо, но винаги малко тъжно. Не приказва много с людете, но любезно приема поздрава им.

Един ден тежката порта с остър мавритански свод, през който не бе преминавал никакъв гяурин, защото дори и аргатите са османлии, се отваря за майстор Стоян. От казано и чуто бейският син, научил за него, бе проводил люде да го намерят. Склонил е той баща си да направи свиждане с този прехвален устабашия, за да види какво може да се направи в тоя обширен двор и от застарелия имот. И така през тази пролет Стоян преминава прага на бейския двор, приятно изненадан от дружелюбното посрещане, което му оказва младият сайбия.

То се знае, че в първите минути бейският син го гледа изпитателно и затова говори сдържано, но много бързо той почва да приказва със Стояна на друг език. Проницателният му поглед вижда в този приличен и с достойно държане гяур истински човек, у когото няма лицемерие и измама.

— Устабаши — започва турчинът. — Разбрах, че майсторството ти е познато не само в града, но на много места по целия вилает. Чух аз и от наши люде за тебе и затова проводих да те намерят.

— Благодаря, бей ефенди. Много е това, което казваш за мене, защото аз зная и по-добри майстори. Но старая се да работя за радост на стопаните. Нашият занаят не е само да направиш покрив над човека, но той е и за наслада на очите.

Исмаил още по-твърдо се убеждава, че този човек не е обикновен дюлгерин.

— Добре говориш, устабаши. Умни неща си научил и мъдрост ще наследят твоите деца.

— Челяд нямам, Исмаил бей, защото не съм задомен.

— Така ли? Тогава излиза, че живота си подаряваш на занаята, но занаята си на кого ще предадеш?

Замисля се Стоян. Какво може да каже на този бейски син? Нали всеки човек знае сърцето си. Затова помълчава.

— Човек не знае кое е по-добро — продължава младият турчин след кратката пауза. — Хем да каже човек блазе ти, хем пък да те пожали.

— Трябва да си прав, щом го казваш. Но моят час още не е ударил. А дали ще удари някога, и това не мога да кажа. Съдба има за всекиго.

— И това е умно, но все пак човек да не казва голяма приказка.

Настъпва кратко мълчание. Стоян вече знае, че бейският син обича да казва научени мъдрости за живота. Изглежда учен човек. Не е от обикновените агалари, които човек среща всеки ден из пътя.

— Да ти разкажа сега защо те повиках, устабаши. Ти си правил много неща, но такова нещо, което ще поискам от тебе, може и да не си правил.

Поглежда Стоян към младия турчин. Какво ли ще поиска той от него?

— Баща ми има доста лири, но надали би се съгласил да почнем тук строежа, ако знаеше причината, поради която го искам. Ще ти разкажа всичко, защото, както вярвам на майсторството ти, така вярвам, че ще опазиш за себе си това, което ти говоря. Когато преди година се вър-

щах от Цариград, отбих се на гости при мои приятели в един чифлик из Солунския вилает. Там аз видях една девойка, която съдбата беше избрала за мене. Ти казваш, устабаши, че не си имал мерак по жена, но въпреки това ще ме разбереш.

— Много добре те разбирам, Исмаил ефенди. Носи ли човек сърце, не може да не знае що е обич. Пък за обича няма османлии и друговерци. Еднакво се радват, еднакво страдат човеците на този свят.

— Това е приказка на паметен човек. Намислил съм — продължава бейският син — да доведа тази девойка, а тя е дъщеря на виден султански чиновник. Ти знаеш, че такива люде обичат да дават дъщерите си на влиятелни големци пред Високата порта. Може да си чул как напредват понякога служителите на падишаха. Аз се разбрах с девойката. Тя е умна, учила е в пансион и знае езици. Кандиса тя да тръгне с мен, но искам, като дойде в моя дом, да намери нещо по-добро от това, което ще остави.

— Щом е така, тогава работата е наред — забелязва Стоян.

— Така е. Ето защо те повиках. Сега е времето да покажеш своето майсторство.

— Много съм признателен за доверието, което имаш към мен, Исмаил бей. Давам ти моята майсторска дума, че всичко ще остане само между нас. С главата си отговарям за това.

Исмаил — бейският син — и Стоян Везенков си подават ръка. Това е споразумението, според което Стоян ще направи сарая така, че да хареса на всяко око, което го види.

Почерпват се след това двамата от гроздовата ракия, хапват си и мезе, и от сладкишите, които прислужници слагат на кръгла масичка в двора. И на двамата е добре, че се разбраха с малко думи. Турчинът е доволен, че попадна на изкусен и умен човек, а Стоян — че с всеки нов ден расте неговото име. Тъкмо Стоян се готви да си тръгне, бият внезапно се обажда:

— И все пак чудно ми е как до тия години да не си намериш жена, устабаши. Та за какво се ражда човек на този свят? Нищо от това, което спечелва, няма да вземе със себе си. Минават, заминават дните и отведнъж усе-

тиш, че те е налегнала старост. Натежават костите и грохваш.

— Така е.

— Тогава защо живеем на тази земя? Не става ли всичко на пепел? И този прах, по който газят нозете ни, не знаем откъде е дошъл.

— Земя си и земя ще бъдеш, казват нашите книги, бей ефенди.

— Право казват книгите ви и затова единствената радост на този свят е само обичта. Ако си обичал, ти си живял. Иначе си ходил по света като непогребан мъртвец.

— Само по жена ли има обич, Исмаил бей?

— Е, и по много други неща, но само любовта по жена е истинска любов. Жената е създадена да покаже на мъжа най-голяма радост, но понякога и най-голяма мъка. Заради жена можеш да направиш голямо добро, пак заради жена можеш да извадиш ятаган и да убиеш брата си. Ако твоят брат ти вземе златото, ти можеш да му простиш, но ако научиш, че е отвърнал от тебе твоята възлюблена, не ще му простиш никога и ще прокълнеш месеците, през които си бил в същата утроба, в която е бил и той. Затова в шестдесет и петата глава на Алкорана се казва, че можеш да напуснеш жена си, ако извърши изневяра. Самият пророк го казва, защото знае какво е да изпиташ мъката от изневяра.

— А нашият пророк — отвръща Стоян — погледна милостиво грешната жена, не я осъди, а само кротко й каза: „Иди си, дъще, и не съгрешавай вече."

Поглеждат се Исмаил бей и Стоян и се усмихват. И на двамата им става чудно как от приказката за сарая минаха към разговор за любовта и вярата.

„И в моя живот премина един сън" — рече в себе си Стоян, като се помъчи да разбере какво искаха да му кажат очите на Пандора, когато разговаряше с нея на пътя.

— Ти нещо се замисли, устабаши. Да не би да кроиш вече плана на новия сарай?

— Вярно е. Има такова нещо. А и за твоите думи се размислих. Един от нашите дебрани ми казваше, че една песен да изпее човек на добър майстор, той ще направи нещо по-хубаво от това, което е намислил.

Изпиват още по чашка двамата събеседници и се заглеждат към планината, по огромния гръб на която пълзят леки мъглици, блеснали на слънцето.

VIII

По-бързо, отколкото може да се очаква, расте сарайт на Исмаил. Сякаш не хора, а магесници го строят. Докарват отдалеко камъни, които, издялани от сръчни майстори, се взиждат в сградата. Най-добри дърводелци по цял ден чукат върху длетата си, въртят тесли и режат с острите си бичкии дъбовите греди. Те правят всичко, каквото умеят, за да рече най-сетне взискателният Стоян: „Това е вече хубаво. Може да се издигне тази колона за чардака.“ Рече ли това, радва се сърцето на дърводелеца, защото, дорде го рече, същото сърце е свито на топка. Не знаеш къде ще намери той грешка и ще заповяда да се хвърли гредата встрани. Не са малко дните, когато той е недоволен или от дограмаджии, или от зидари. В такива дни младежи раззидват направена вече стена и дърводелци прекрояват наново това, което според Стояна е изпортено.

Перилото на дългия чардак е изрязано като плетеница. Като го погледнеш, сякаш не човешка ръка се е докосвала до него. Зад това перило — дълъг, дето се казва, с кон да го извървиш — е самият чардак, а по цялата му дължина са прозорците на одаите, горният корниз на които прилича на люляков лист. Стряхата, надвиснала над целия чардак, е украсена с челна дъска, която прилича на дантела. Колко нощи Стоян самичък черта нейните извивки, докато сам ги хареса. Най-добрият дърводелец се зае да я изреже и я изпипа така, че нийде да няма неогладено място. Ръкохватката на витата стълба, която почва от градината на сарая, прилича на огромна змия, плъзнала се надолу по извитъците, и главата ѝ стига до първото стъпало. Там има мермерна мозайка от бели и червени плочици. Червените са наредени така, че образуват шестоъгълни звезди. Няма око, което да се не захласне в това дело на Стояна, в неговия майсторски ум и кроежи.

както и в сръчността на тези, които той е избрал да ги изпълнят, както трябва, от край до край.

„Един истински палат се издигна на края на града — казват си битолчани. — Майстор е този крушовски миак."

Разплащат се и се разделят като приятели младият бей и устабашията. Със стария Джелаледин Стоян, кажиречи, не се и видя. Мярна се той веднъж-дваж, поогледа работата, поклати глава, продума нещо късо на своя син и после пак яхна високия червеникав кон и си отиде в чифлика.

Заплаща Стоян всичко, каквото се следва, и на зидари, и на каменари, и на дърводелци, а те — особено по-младите — му целуват ръка и си отиват доволни. Стоян пък наново се запилява нанякъде. Мерне се за малко в Крушово, а после из някои градища из юг, та чак до морето, откъдето се завръща едва пред Димитровден.

Дълго време той не беше чувал какво става в Битоля, но когато се завръща, познати люде, които живеят наблизо, му разказват, че една нощ около сарая притропали коне, чула се сдържана врява, придрънкали оръжия и голямата кована порта се затворила. Никой не знаел какво става там. После битолчани разбрали, че младият бей се оженил за ханъма, която довел отдругаде. Сега вече от дълбочината на сарая дори и през високата каменна стена на съседите дочували песни, съпроводи на тамбури, а понякога и весел смях.

Един ден по пътя към Исмаиловия сарай се търкаля бавно нов хубав файтон.

— Кой направи този палат? — пита важният човек, който се вози във файтона и който поръчва на файтонджията да спре за малко.

— Построен е от устабаши Стоян Везенков, паша ефенди.

— Откъде е този майстор?

— Не зная точно откъде е, ваше превъзходителство — отговаря адютантът на началника на войските от Битолския вилает.

Файтонджията, който чува този разговор и който знае всичко, което става в града, се намесва с плаха учтивост и почтено навеждане на главата:

— От Крушово, паша ефенди.

— Къде е това Крушово?

— В нашия вилает — отговаря файтонджията, — но е трудно да се види, тъй като е високо в планината.

— Чудесна работа! — въздъхва Абди паша доволен, като разглежда блесналия на слънцето сарай. — Трябва да видя този човек. Какъвто и да е той, у него има дарба.

В Битоля вече много се говори за Стоян. Не може да се отмине мълчешком такова нещо, каквото е сараят на Исмаил.

Кой го знае какво му е минало през главата — думат някои по-словоохотливи хора по кафенетата, — та ходи така като пусто говедо, без да се е задомил. Други казват, че от голям мерак по занаята си и затова, че много обича парите, не е свил никъде гнездо. Трябва някой да го подсети — казват някои жени, които обичат да сватосват.

По един предан нему приятел — Ташко от Галичник — той изпраща на домашните си в Крушово доста пари. Сестри и братя има. Свикнали са те той да нарежда всичко. Пък и на старите да помогне, да разберат, че имат достоен син. Само лирите, които получи от бейското възнаграждение, са достатъчни, за да се счита Стоян богат човек, без да се сметне и това, което припечелва от по-дребни работи.

И тъкмо изпровожда Ташко за Крушово, като му дава и няколко заръки за домашните, случва се нещо друго.

Един предобед в биголската квартира на Стояна след почукване влиза хубаво облечен турчин. Посреща го Стоян учтиво и по външността му узнава, че е държавен служител.

— Ваша милост е мендис Стоян Везенков, нали? — пита непознатият, останал все още на крака след влизането си в широката стая на Стояна.

— Заповядайте, седнете — кани Стоян гостенина си, като му сочи мекия миндер.

— Благодаря, устаефенди — отвръща дошлият и прибавя, че е дошъл за малко.

— С какво мога да бъда полезен на гостенина?

— Не на мене, но на Абди паша.

Човекът се усмихва и гъстите му зъби се откриват върху бледото охраненичко и малко подпухнало лице. Чиновникът има очила със златни рамки и ръцете му показват, че върши не тежка, а вероятно само писарска работа.

— Абди паша? Не е ли твоят господар началник на войските във вилаета?

— Той същият — наново се усмихва пратеникът, като леко привежда главата си. Копринениият пискюл на феса се залюлява пред лицето му.

— За какво ли ме вика? — тихо пита Стоян и вади табакерата, която учтиво предлага на госта.

— Пашите сами знаят това, което са намислили — забелязва чиновникът, като поема табакерата и честта да си направи цигара от тютюна на майстора. Тогава Стоян забелязва, че дошлият е облечен в синя куртка от хубаво сукно и отпреде си има металически копчета със сърп от месечина.

Изпушват цигарите, изпиват по една малка ракия, колкото изисква учтивостта, и след кратък разговор пратеникът си отива. Досеща се Стоян, че не за лошо го викат при пашата. Не дойде някакво заптие, а важен служител. Ако хората не го зачитаха, щяха да пратят най-много някой чауш, а тука се представи най-учтиво един от чиновниците на държавата.

На другия ден в уреченото време Стоян е вече в преддверието на уредената за Абди паша приемна и чака. Не минава нито четвърт час от идването му, поканен е да влезе. С уверени крачки той пристъпва в приемната. Този път майсторът не носи миачката долама, а е обут в нови чохени бечви, обшити с копринени гайтани. При горната част на салтамарката му се подава безупречно бяла риза. Гладко обръснат и с прилично вчесани мустаци, Стоян влиза гологлав. Откритото му чело свети в полутъмната, натъпкана с тежки украси приемна на големеца. Още при влизането си той спира за една-две секунди при вратата и прави знака на установения поздрав. В движенията му няма превзетост. Дори сдържана гордост изразяват те. Пашата е умен турчин и веднага познава човека, който уважава себе си.

— Добре дошъл, мендис ефенди, заповядай — казва той и сочи с ръка място на широкия миндер. Той тутакси

чуква на месинговия поднос, който се намира пред него, и в стаята влиза добре облечен прислужник. Домакинът нищо не му казва, а само прави сдържан знак. След няколко минутки на ниската кръгла маса има всичко, с което е редно да се почерпи един уважаван гост. В един излъскан месингов съд между другите неща се жълтее тютюн, изрязан тънко като коприна.

Макар и за няколко само минути, докато се извършва церемонията на донасянето подноса и разпределянето на чашките по масата, Стоян успява да разгледа лицето на седналия срещу него големец. Той е възрастен човек, доста над шестдесетте години, но има все още бодър вид и достойна осанка. Лицето му изразява вродена интелигентност и характерната за военните лица строгост. Малките подутинки под очите показват охота към вкусничка храна и угодничество, заедно с леката болезненост, която често съпътствува неумерените любители на ракията. Очите му обаче са замислени и имат отсянка на мъдрост. Когато говори, той сякаш чете строго отмерен текст и не поставя нито сричка повече от това, което следва да се каже. В позата му има увереност и достойнство, но не е трудно да се разбере, че ако занаятът на този човек не е да командува и да бъде взискателен, той би могъл да бъде мек, забавен събеседник.

„Странно! — мисли си Стоян. — Когато се приближиш до хората, виждаш ги съвсем други и не такива, каквито си ги мислил. Това е много чудно“ — продължава в себе си тоя размисъл Стоян, но отведнъж се сеща, че трябва да заговори за това, за което е повикан.

— Какво ще заповяда ваша милост? — задава въпрос Стоян. — С какво мога да бъда полезен и да оправдая честта, която ми правите?

Пашата е изненадан от хубавия турски език, на който говори устабашията. Първата крачка на този гяур е добра. У него се появява интерес не само към майсторството му.

— Чест е за тебе, устабаши, че си изучил така добре нашия език.

— От всичко се учи човек, а колко повече от езика на исляма, на който език съм чул толкова мъдри приказки и пословици.

— Това те похвалява, майсторе.

— Една похвала от ваша милост е голямо нещо за мен.

— Чух хубави думи за твоя занаят — заговорва след минутка мълчание Абди паша. — Вярно е, че майсторството няма защо да се хвали с думи, щом като очите го виждат.

— Това е съвсем вярно, паша ефенди, но понякога и добри думи трябват на този свят.

— Умно говориш — усмихва се доволен турчинът. — У нас в книгите на османлиите се казва, че да загубиш с умен човек е по-добре, отколкото да спечелиш с глупав.

— Благодаря и за това внимание — казва Стоян с леко навеждане на глава и си помисля, че е хубаво, дето турците не могат да направят нищо без нашите майстори. Тесла не хваща турчин — казваше стрико Макре.

— Устабаши — започва в този момент домакинът и прекъсва мисълта на Стояна. — Правителството на нашия господар е решило да направи тук, в Битоля, нова казарма. Отпусната е от Стамбул и потребната сума. Като чух за тебе, че си добър майстор в строителния занаят, реших да те повикам и ако стане пазарлъкът, да ти възложа построяването на казармата.

— Голяма чест ми се прави с това — отговаря сдържано Стоян, — наемам се да построя казармата, след като получа указание от вас за колко души аскер ще бъде тя и на кое място ще се построи. Вие може да искате и някои особени работи вътре, които също ще ми кажете, защото да се направи казарма е нещо по-друго, отколкото да се направи къща.

— Всичко ще ти бъде казано най-подробно, но аз държа все пак да я направиш по твой вкус и както подобава на майсторското име, което си спечелил.

— Много ме радва, но и много грижа поражда това доверие — добавя Стоян, като става от мястото си, с което иска да покаже, че няма за какво повече да отнема времето на големия човек и че всичко останало той счита за дребно, второстепенно.

Пашата разбира този горделив жест. Харесва му високата мярка, с която започва устабашията, и бърза да му каже:

— За някои подробности ние пак ще се видим. Думата ми е за плана, който ще направиш, за материалите и най-после за цената, с която нашият господар трябва да възнагради майстора.

— Това е най-послешна работа — отговаря Стоян. — За пари ще говорим, след като има нещо налице. Нито ваша милост, нито в Стамбул знаят какво ще излезе от работата.

Тези думи също се харесват на големеца. „На такъв, каквото му дадеш, е халал“ — помисля си той.

Изминава цяла минута. Изправен все така, Стоян оглежда наново пашата, а и пашата плъзва поглед по неговото безукоризнено облекло. После гостенинът прави наново сдържан знак за поздрав и си тръгва. Когато се отдалечава към изхода, все още обърнат с лице към стопанина, Стоян долавя как турчинът примижава с очи, за да обхване по-добре неговата фигура. В този израз на лицето на Абди паша има малка изненада, а вероятно и загриженост, която е останала в погледа му и след добрия разговор. Пашата може би си мисли: „Този човек е все пак гяурин и всеки османлия трябва да се замисли за силата на оня дар, който имат майсторите на покорения народ.“ В това примижаване, което същевременно е поглеждане по-дълбоко, се крие тревогата и съмнението, че извитият ятаган над тази земя не ще сполучи да затрие следите на такива люде, които от камъка и дървото могат да направят, каквото пожелаят. А за да превърнеш камък и дърво в хубост, се иска сила.

IX

Петнадесет дни след тази среща подготвителните работи за новия строеж започват. Посочено е и мястото за казармата, където вече голяма група аргати, наети от Стоян, извършват изкопите.

— Потръгна му на крушовския майстор — приказват битолчани по кафенета и пътища.

— Как не ще му потръгне — казват други, по-завистливи. — Сприятели се той с турците, влезе им под кожата и сега си пълни кемера с лири.

— Може и така да е — възразяват трети, — но така ли се влиза лесно под кожа? Трябва да има защо. Я ти влезни под кожата на пашата. Майстор е човекът, не може да му се отрече това. Където пипне ръката му, всичко става за чудо и за приказ. Я погледнете какво направи той върху изостаналото място на Джелаледин.

— Аз не бих правил казарма за турския аскер — казва един ресенчанин, отдавна заселен в Битоля. — Не злато да ми дават, но с товари да ми го носят, не бих захванал такава работа.

— Той не го прави за пари — възразява оня, който хвали майсторството на Стояна.

— А за какво го прави?

— За слава.

— Много си будала ти, човече.

— Не съм аз будала, но ти не вярваш ли, че има люде, които обичат занаята си над всичко. Каквото им поръчат, правят го. А че ще дойде парата след това, то се знае. Слушал съм аз, че Стоян Везенков дни и нощи мисли, реже, чертае и крои. Може ли да не успее работлив човек? И кого ще подирят големците освен такъв?

— Не си му в сърцето да знаеш това — тросва ресенчанинът гневно.

Тия, които приказват за Стояна, са хора от стария еснаф. Едни от тях са успели, а други — неуспели. Единият е сухичък с тънички крака. Бечвите му сякаш са обути в пръте. Има малки живи очи и щръкнали встрани мустаци. Другият е по-млад човек и със сърце, годно да се възхищава на хубави неща. Третият е навъсен и недоволен. Той е, който съди Стояна, че се е заловил да прави казарма на турците.

— Не види ли той как бейските кучета и таксилдарите ни обират калта под ноктите? Та не знае ли Стоян, че бейовете ги крепи султанът, а султана го крепят пашите и аскерът. На този аскер се прави казарма. Утре чаушите и бинбашиите ще заповядат на аскера да трепе и да пали. Не бих направил аз такова нещо.

— Това може да е така — отговаря младият, — но кой щеше да слави нашия занаят и майсторите ни, ако нямаше такива като Стоян?

— Да ги прославя с друго, а не с казарми.

— С всичко се прославя един занаят. Кой как мине край казармата, ще похвали майстора и на ум няма да му мине, че в нея живее аскер.

И колко още такива приказки може човек да чуе, защото людете на този свят не са еднакви. Всеки мисли, че неговото е право.

Колкото по-дълго заседява Стоян в Битоля, толкова повече расте и се утвърждава уважението, което по-голяма част от людете имат към него.

—Това е мъж! — приказват си някои по-старички моми, седнали на балконите. — Над всичкото отгоре е и ерген. Може да е попреминал малко, но все пак е най-личен от всички.

— Устабаши, заповядай да пием по една сливовица — обажда се битолски чорбаджия, когато Стоян минава край някоя механа.

— Може — отвръща Стоян, сяда на масата, а механджията веднага сменява покривката с нова и чиста. Изпива Стоян чашката, хапва от мезето, казва някоя и друга дума и след като погледне часовника си, хвърля на масата един сребърен черек. Кръчмарят почва да се бърка за остатъка, но Стоян го спира с лек жест на ръката си.

— Да пием още по една, Стояне — казва малко смутен чорбаджията.

— Не — отвръща Стоян. — Майсторът е човек с мярка. Надвишиш ли мярката, ставаш хайван.

Толкова му е на Стоян приятелството с битолчани. През другото време той е или на постройката, където оглежда всичко да върви, както трябва, или в квартирата си, където, приведен над голямата кръгла софра, чертае нещо на жилав табак. Само така людете в Битоля могат да си обяснят как тъй бързо и без запъване расте казармата. Вдигат се и се смъкват скели, стоварват се червени препечени тухли, носят се дълги, равно избичени греди.

Един ден ония битолчани, които рядко излизат от своите махали, се изненадват, когато виждат по пътя, който води за село Буково, великолепната червена постройка, която турците още в първите дни наричат „Кърмъзъкъшлъ".

Цъфти славата на Стоян. И дете в люлка няма да н
знае за него. И пара спечели, и ихтибар му се прави отвс
къде. Е, може някои да му завиждат, но без това не може
На кой успял човек не са завиждали? Дори има такива
които максус го заговарят, за да го отравят с някоя пар
лива дума, уж казана от други.

— Майстор Стояне — подмята му хитрец, но така
като че иска да го предпази от завистници. — Да си тур
неш сини мъниста, че уроки ще те хванат. Все за твоит
пари говорят пусти битолчани.

— Само на конете тургат сини мъниста, приятелю
Пък като е станало дума за парите ми, трябва отблиз
да си го чул. И ти си бил между разговорниците.

— Пък и горчиви приказки пускат — продължава
оня, малко засегнат и ядосан, — че уж ти с турците..
нали се сещаш?

— Сещам се. На когото жлъчката е под езика, и с ме
да го храниш, пак ще му горчи. Пък от такъв не можеш
и да очакваш друга дума освен горчива.

На два пъти през тези щастливи дни в Битоля Стоян
поканен при Исмаил. Младият бей все има за какво да с
посъветва с майстора. Дори при едното свиждане, когат
трябваше да говорят с бея за уредбата на градината
Стоян успява да види и младата ханъма. Тогава двамата
приятели седяха долу в градината до един изпънат шаре
сенник и пиеха по чашка от гроздовата. Отведнъж на тера
сата, облегната на перилото, застана млада жена с бяло
лице и бадемови очи. Стоян малко се смути, защото бе
чувал, че османлиите не обичат да показват жените си на
външни люде, особено на друговерци, но Исмаил, който с
държи алафранга, вдигна глава, усмихна се и каза на
един по-особен турски говор, който обаче Стоян разбра
добре:

— Този е устабашията, който направи гнездото за
лястовицата.

Окуражен от тия думи, Стоян вдигна глава нагоре, из
прави се на крака, поздрави почтително младата хуба
вица с поздрава, който се отправя към високо зачитани
люде. Отговори му се с една усмивка и с една малка дума
толкова звучна и кратка, както са звучни и кратки подвик
ванията на лястовичките, които се виеха под стряхата.

— Ашколсун, устабаши!

Дълго време топли душата му тази дума. Но тогава, за да не остане длъжен, Стоян се обърна към бея и каза:

— Още по-хубаво трябваше да направим гнездото, за да прилича малко поне на лястовицата.

Исмаил повтори думите, като вдигна глава към терасата, а оттам се разнесе смях, сякаш по мермера се разсипаха сребърни звънчета.

— Устабаши — обърна се веднъж Исмаил при друг един разговор към Стоян, — ти вярваш ли на гадатели?

— Как ти дойде на ум това, Исмаил ефенди?

— Ще ти кажа, но ти ми кажи най-напред: вярваш ли на такива, които предсказват бъдещето?

— Може да има такива люде — отговори Стоян внимателно, тъй като не знаеше защо беят му задава такъв въпрос, — но аз не съм имал работа с тях. Според мене гадателят е такъв човек, на когото умът и очите му работят по-добре и от малко казани думи може да проумее много неща. Защо ти дойде на ум това, Исмаил ефенди?

— При нас живее една жена, която много обича да ѝ гадаят. Научила тя, че на края на Атпазар имало един сляп човек от вашите, при когото отивали мнозина, питали го за едно и друго и той им давал съвети. Ти не го ли знаеш? Не си ли ходил никога при него?

— Не, бей ефенди. На мене не ми трябват гадатели. За моя занаят трябва да мислиш добре и да си отваряш очите. При гадатели ходят или мързеливи, или пък такива, които имат голям мерак в сърцето си.

Усмихна се кратко Исмаил и продължи:

— Тази жена отишла веднъж при стареца, отнесла му нещо за ядене и го помолила да ѝ каже дали някога ще има рожба. Тя е бездетна, а има голям мерак за челяд. Старецът ѝ казал, че всички усилия от нейна страна ще бъдат напусто, защото не всекиму е наречено да има деца. „Празно ще остане сърцето ти—рекъл старецът,—макар да обиколиш триста хекими и баби. Не прави такива работи, защото ще си повредиш здравето.“ И наистина, много нещо опита тя — съпруга на един от нашите управители и закупчици в чифлика, — но нищо не сполучи. Сега лежи болна.

— Може така да се е случило — отвърна Везенков. —

Понякога съвпадат казани думи с това, което става, а чо
век си мисли, че това е предсказание.

— Не само това, устабаши. Старецът е казал прика
ки, за които може да му хвръкне главата. Вярно е, стар
е вече тази глава — дала-взела, — но по-хубаво е той д
си пази езика, защото, ако аз нищо не му направих, ще с
намери друг, който не ще му прости дори за това, че веч
е на сто години.

— Какво е казал той?

— Отишло едно момче, пак от чифлика, което знае д
говори хубаво по вашенски и като аджамия запитало г
дали ще стане някога каймакамин и дали ще има хуба
кон. Детинска работа. Нали знаеш, че децата понякоги
си мислят за големство. Старецът запитал момчето на кол
ко е години и като му казало годините си, той му рекъл
„Докато пораснеш ти, половината от вашето царство ще
свърши. Московците ще изгазят половината от този евлят
та няма къде да станеш каймакамин. Коне ще има мно
го, но места за каймаками няма да има."

Поклати глава Стоян и се чуди на дързостта на сле
пия старец от Атпазар.

— Дошло после момчето при чичо си — продължи
разказа си Исмаил — и му казало всичко, което чуло от
стареца. А чичото пък дойде при мене и ми дума: „Исма
ил ефенди, няма ли кой да отреже езика на този старец
дето седи на Атпазар и говори против нашата царщина?
Къде ще му отиде краят, ако той всеки ден разправя та
кива работи?" „Остави го — рекох му аз. — Не виждаш
ли, че от старост човек оглупява? Кой свестен човек ще
говори такива работи, с които си слага главата на дръв
ника? Ако го обесите, ще му вземете греха."

— Добре си сторил, Исмаил ефенди — каза му Сто
ян. — Разбрал си, че старият е оглупял и не трябва да му
се хваща кусур.

И още за много други неща говориха Исмаил бей и
Стоян. но тези думи за дядо Аврам от Атпазар останаха
в ума му. . .

Иззидана с червени тухли, казармата „Кърмъзъкъшлъ"
личи отдалеко и не само по цвета, но и по майсторската

си направа. Тя става една от най-забележителните сгради в Битоля. Заема обширна квадратна площ, на четирите ъгъла на която се издигат четири големи дванайсетметрови в основата си кули по на четири ката. На всяка външна страна кулите имат по шестнадесет прозореца — по четири на всеки кат. Тези високи кули помежду си с крила — огромни помещения с по два реда стаи и по средата коридор. В средата между кулите на главния изглед, обърнат на юг, се намира високата сграда на портала с много стаи за канцеларии, а под тях широка порта, която, разтворена, може да пропусне цял табур войска, строени по осем в редица. Дворът на казармата е равен като тепсия. Там са направени чешми, от които шурти вода.

Не се забавя и денят, когато Стоян трябва да предаде готовата постройка. Заедно със своята свита Абди паша обикаля казармата. Гледа навсякъде, търси да намери кътче, направено недобре, но не може да намери такова нещо.

Войниците са строени в двора заедно със своите началници — мюлязими, бинбашии, юзбашии и чауши. Стоян — също поканен за това тържество — стои настрана при гостите. Той гледа да се прикрие между тях, но усеща как всички говорят и поглеждат към него. Кой друговерец, откак крак на мюсюлманин е стъпил в Македония, е бил на по-голяма чест? Пашата се спира тук и там пред началниците и най-сетне и при Стояна, като се ръкува с него. Обшитият със сърма мундир, както и еполетите блестят на слънцето. Сребърната ножница на сабята му святка от време на време като огнена змия.

Речта, която пашата произнася в казарменя двор, е кратка, но сбита и строго назидателна за аскера и началниците. Той говори за мъдростта и славата на оня, който от Босфора управлява обширната империя, говори за исляма — завещан от пророка за правда и спасение на човека и вечно блаженство в неговия рай за тези, които умират за падашиха и отечеството.

След свършване на прегледа и след като казармата е приета от комисия, която представлява държавата, висшите чиновници и офицери, както и една част от гостите, между които е и Стоян, са поканени на чашка ракия и малка закуска. Тук, в приемната широка одая, голяма

колкото цяла къща, се извършва една церемония, която не само учудва, но и замайва Стояна: пред ниска масичка седи секретарят на Абди паша и чака най-почтително с перо в ръка да почне да пише това, което ще му се продиктува. С ясен глас, който тук-таме се позабавя, но гладко, без да се поправя и колебае, пашата сред настъпилата тишина диктува. Само скърцането на перото, което оставя по листа знаците на арабското писмо, нарушава дълбокото мълчание:

— „До Негово Величество Светлейшия и Щастлив Господар на Обширната Турска Империя в Стамбул — изрича тържествено пашата. — Ваше Величество, Господарю мой. Днес прегледах и приех в свое разпореждане новата казарма в град Монастир, главния град на вилаета, която казарма нарекохме „Кърмъзъкъшлъ". Осмелявам се да уведомя щастливия и премъдър господар, че казармата е направена дори по-добре от това, което очаквах. Всичко, което може да се пожелае за доброто и удобно пребиваване на Вашите верни войници в тази казарма, е предвидено и направено. Целият гарнизон е възхитен и изказва хвала на Вас, пожелавайки Ви слава и дълголетие за тази висока милост да разрешите построяването на този дом."

След кратка пауза и едно изкашлюване Абди паша продължава:

„Намирам за необходимо да донеса до Вашето всемилостиво внимание и това, че майсторът на тази забележителна сграда е Стоян Везенков, познат със своя занаят по целия вилает. Като известявам това, осмелявам се да поискам, преклонен пред светлейшата ви щедрост, един знак за отличие, какъвто Вашата позната милост намери за добре да му изпрати. Освен със своето забележително майсторство споменатият жител на град Монастир е известен и като добър и верен гражданин на нашето непобедимо царство.

Ваш верен слуга и войник: Абди паша, командир на войските в Монастир вилает."

Смутен и развълнуван, Стоян изслушва всичко това и когато вече наближава време поканените да се разотиват, той застава пред пашата и насядалите офицери и казва развълнуван:

— Паша ефенди, уважаеми началници и гости. Думите, които чух за себе си и за моя занаят, са повече от всичко, което може да очаква и най-добрият майстор от нашия еснаф. Те са най-голямата награда за човека, защото и елмазът не струва толкова, колкото струва една похвала за занаятчията, при това казана от такова високо място. Аз благодаря от все сърце и никога не ще забравя този ден.

Стоян не говорй повече. Тия няколко ясно казани думи на хубав турски език са достатъчни за човек, който знае къде да спре.

Тръгва след това Стоян, доволен и щастлив, из улиците на Битоля. Той има вече най-желаното в живота си, независимо от това, че в пояса си носи бая големичко кожено кесе, натъпкано със златни лири. Ярко грее слънцето над Пелагония. Със снизходителна вежливост възхваленият устабашия отговаря на поздравите, които му отправят минувачи.

Прибира се у дома. А сега какво? След всяко завършено дело, колкото и сполучливо да е то, за човека, свикнал да твори, остава една малка пустота. След този блясък на тържеството квартирата му се види необикновено тиха. Може би за пръв път Стоян вижда своята самота. По миндера и ниската кръгла софра лежат хартии и инструменти за чертание. Следпладнените часове се мъкнат лениво. Над всичко отгоре днешният ден се случва и празник и от чаршията не идва никакъв шум. Хората си отпочиват или се занимават със своите близки, а той и сред своята кипнала слава е сам. Какво да прави сега? Кому да разкаже за чувствата, които го вълнуваха, когато Абди паша пред очите му диктуваше изложението до султана, в което се споменаваше и неговото име? Малко ли е това? На кой близък човек ще припомни той тези необикновени минути? Майсторите от еснафа, ако не всички, то доста от тях, го гледат накриво. Едни, защото спечели повечко пари, други, защото празел на турците казарми.

Нещо душно и тежко е легнало над света в това горещо следобедно време. Полегва Стоян, но не може да заспи. Когато човек е развълнуван, трудно заспива. Мисълта му почва да се рее на разни места, връща се отново при тържеството и пак се стрелва някъде надалеко. По

едно време идва му на ум да развали старата къща в Крушово и да направи нова. Трябва да направи такава къща, че който я види, да ахне. Само Стоян може да направи такава къща — ще казват людете, когато я видят. И почва къщата да расте пред очите му с широките одаи, с вдълбани долапи в стената, с голямо огнище и оджак. Струва му се, че седи до огнището, гледа разгорелия се огън, а старият часовник отмерва в тишината стъпките на отминаващото щастливо време. Кой ще седи до него? Никой. Старите ще спят в друга сдая — изтощени и притихнали от годините, — а сестрите му ще бъдат домакини в чужди къщи.

— Самота е моята съдба — прошепва той, като че отговаря някому и така, уморен, потъва в дрямка...

Когато заесенява, пред Везенковци стоварват камъни, пясък, греди и всякакви други материали, които Стоян покрива с нарочно построени бараки. Товари се изкачват по стръмния път за Крушово. Всички от Горна махала знаят, че Стоян е спечелил добра пара. Ето, сега и нова къща ще прави. Пашата в Битоля плаща с лири. Между миаците в Крушово мнозина говорят за Стоян с гордост. Не е малко това, дето един от техните родове ще се прослави дори до Стамбул.

— Ти, както се види, нова къща ще правиш, Стояне — казва му тетка Калина, престаряла вече, но все още на крак.

— Ако е късмет, ще почна напролет, тетко Калино.

— Да даде господ да почнеш, синко. От дете те помня. Все къщи правиш. Цели палати, а ние ти се радвахме.

Усмихва се Стоян, като си припомня колко му се радваше тетка Каля.

— Нали помниш бре, Стояне?

— Помня, помня, тетко. Та малко ли бели ти правехме?

Кое чула, кое недочула, върти се там тетка Каля, а Стоян й бутва в ръката цяла меджидия.

— Това за зянлъците, които ти правехме — казва Стоян.

— Да си жив и здрав, синко — благославя тетка Каля.

— И по-големи да сте правили, халал да ви са.

Тетка Калина знае, че с тая пара, дето стиска в ръката си, ще купи цял чувал брашно. През ума ѝ минава и друга мисъл. Тя забрави да пожелае на Стояна да си намери добра стопанка.

— Стояне, господ да ти даде стопанка, достойна за тебе.

Сепва се малко тетка Каля. Стара е вече, пък може би е оглупяла и забравя какво е било. „А може и да е женен — казва си тя, — аз какво съм почнала да го благославям.“ Тогава тя приближава до него, поглежда го отстрани с гаснещите и сега малко виновни очи и го пита:

— Ти задоми ли се бре, Стояне?

— Не съм, тетко Калино. Не ми е дошло времето.

— Ти си знаеш, чедо. Ти най-добре си знаеш — мърмори тя, като се запътва по калдъръма със звучните налъми, стиснала здраво меджидията.

X

У Везенковци стават и други неочаквани събития. Един неделен следобед у тях довтасват две жени — добре познати на Илина Везенковска. Потропва се на вратата и майката бърза да отвори, да не би повторното почукване да събуди стария. Стоян не е в Крушово. Прескочил е за ден-два до Прилеп.

— Заповядайте, добре сте дошли — кани домакинята своите гости, които пристъпват боязливо.

Сядат двете жени, поставят смирено ръце на скутовете си, пообърсва едната от тях устата си с кърпичка, поглежда към другата и почва да разпитва за домашните, за здравето, за зимовището и за всичко онова, за което е прието да говорят гостите.

— Добре ли е стрико Йован, Илино?

— Слава богу — крепи се още. Е, то се знае, не е, както е било, но нали знаеш, години...

— Не сте стари вие, тетко Илино—подема другата.— У вас занапред са и сватби, и радости. Пък и внуци ще трябва да гледате.

— Ох, мари, сестро. Кога тепърва ще се гледат внуци? Не виждате ли, че у нас сватбите се бавят.

И трите жени си мислят едно и също нещо в тази минута, но никоя от тях не смее първа да отвори дума. То се знае, че за Стояна беше подхвърлена приказката.

Докато домакинята вари кафето в съседната одая, където винаги има огън, двете жени се уговарят коя да почне първа. После минава Илина с подноса, дава на всяка по лъжичка сладко и чашките с кафе. Все друго е, като хапне човек нещо и сръбне от кафенцето. Поотпуска се и по́ му е лесно да заприказва.

— Илино — почва по-старичката. — Ние дойдохме максус да си поговорим с тебе по женски. Дали ще се съгласите — ти и стрико Йован, — дали ще ни откажете, нашата приказка ще си остане тука. Затова избрахме и такова време, когато людете са се поприбрали из къщите, та да няма много очи по вратите.

Досеща се домакинята какъв ще бъде разговорът, но, разбира се, не бърза да предварва гостите. Чака да чуе откъде идат тези годежари. Все й отива умът да не са за Мара, а това още по́ не бива, защото тя не може да прежени и брат, и сестра.

— Бъдете свободни, сестри — дума им Илина. — Аз зная кое бива и кое не бива да се говори.

— Така казват умните люде — допълва по-младата, като поклаща одобрително глава.

— Та думата ми е — подема приказката си по-старичката — дали имате намерение да сгодявате Руса. Ако имате на ум такова нещо, тогава да си кажеме думата, защото сме намерили много добро място за нея.

Изненадата за Илина Везенковска е толкова голяма, че тя няколко минутки не може да се съвземе и да отвори уста. Хем е смутена, хем пък се радва. Нещо се отпуска, разтапя се в гърдите й и едва може да сдържи сълзите си. Тя не е очаквала да дойдат годежари за Руса, защото си я мисли все като крехка фиданка.

— Слабичка ни е още девойката, сестри — започва Илина. — Водихме я и на хекимин, но все това. Казват, че няма никаква болест, но стои все така крехка и незаякнала.

— Няма болест, тетко Илино — подметва хитричко

първата жена. — Трябва да му е дошло времето да го омъжиш. Колко такива момичета зная, дето след женитбата са ставали като ябълки.

— Кой знае, кой знае — колебливо зашепва майката, а очите ѝ все надолу към шарената черга. Изненадаха я тези жени. Тя никога не се е замисляла за това, че женитбата може да промени живота на една девойка. Пък и време е наистина — мярва се в ума ѝ мисъл. Тя е доста по-големичка от Мара. За това, че ще прежени Стояна и другите две момичета, Илина и не мисли. Разбраха те какви пътища е заловил Стоян. Нали един ден сам им каза, всеки да си гони късмета и да не гледат него.

— Ти помисли си, тетко Илино — говорят някак едновременно жените. — Поприказвай и със стрико Йован, и със Стоян, пък и с момичето. Ние не сме дошли сега да ни отсечеш думата. Има време. Що са дни господни занапред, все са наши.

Илина Везенковска е толкова слисана от тези приказки за Руса, че дори забравя да пита за кое от момчетата на споменатата от тях фамилия на Нушевци искат да я сгодяват. Чак когато по-късно разговорът се разшири и жените станаха по-свободни, тя зададе въпрос:

— Та за кое от момчетата ставаше дума?

— За Ивана — отвръщат едновременно и двете годежарки, като се мъчат да дадат и с очи, и с думи уверение, че Иван е много харен и подходящ за тях човек.

Свършва най-сетне този разговор. Отиват си жените, а Илина не продумва никому нищо, макар че Мара много настоява да узнае защо дойдоха тези две жени ни в това, ни в онова време и тъкмо когато Стоян не е у дома.

— За кого бяха годежарките, майко? — подпитва Мара, а майката я пъди:

— Не ми додявай, Маро, с тия приказки. Остави ме да си помисля за своите ядове. Не бъди като муха.

Илина може да разправи всичко на Мара, но като сама не вярва, че ще оженят Руса, не иска да става дума за това в къщи. Ами ако нищо не стане? Защо да тревожат и огорчават тази кротка душа?

— Ако са за Стояна, хич да не си хабят думата — бъбре Мара. — Те нали знаят с кого си имат работа? Разбрах аз, че те избраха такъв ден, когато Стоян го няма.

— Спирай, Маро, не е за Стоян.

Мара е доволна, че можа поне това да изтръгне от майка си. Щом не е за Стояна, трябва да е за Руса или за нея. За момчетата не ѝ се вярва да е ставало дума.

Така отминават десетина дни. Кое наистина, кое като на шега, тя подмята на стария за това, което ѝ говориха жените. Илина дори и на Руса се реши да подхвърли приказка, а то, горкото, нито продума нещо. Може би си помисли, че ако откаже, ще попречи на сестра си да излезе напред.

— Майко, каквото речете вие. Ако съм здрава сега, и тогава ще бъда здрава. Ако съм сега болнава, болнава ще бъда и тогава.

Такива думи казва доброто дете Руса, а на майката иде да се разплаче заради тази кротост и доброта на душата ѝ.

Когато след няколко седмици Стоян се завръща, домашните му го изненадват с неочаквана вест. Каквото и друго да му бяха казали, нямаше така да се зачуди, както се зачуди, когато разправиха, че сгодили Руса.

— А! — успява да издума Стоян и се заглежда в очите на майка си, в които също прочита изненада, като че не на него, а той на нея съобщи вестта. — Кога? Къде? За кого?

— У Нушевци, за Ивана — казва майката.

— А защо избързахте да направите това? Ти сама ми казваше, че Руса е слабичка и трябва да се погрижиме за нейното здраве.

— Като се омъжи, ще се поправи, Стояне. Така ми думат всички и аз кандисах. Дори и при хекимина ходих още веднъж, а той повдигна рамене и казва, че и такова нещо може да се случи.

Мълчи Стоян. Не знае какво да каже. Не му се иска да се меси в тия работи, които най-често уреждат жените. Пък и Нушевци са добри люде. Щом ѝ е излязъл късмет, защо да остане сестра му неомъжена.

Така потръгват работите у Везенковци, че и сватбата похлопва бързо. Прикя за невестата има, дето се казва, за сто години. Най-много се радва старият. Поне едно от

децата си да види под венчило, докато е жив. Както се беше закучило, нито зет, нито снаха ще види. Е, работата почва малко кьсничко — като турско писмо, — отзад напред, но все е по-добре, отколкото нищо да не бе станало.

Поразговориха се един ден майстор Йован и годеникът за занаята, за майсторите и за това, дали младият смята да ходи на гурбет.

— И в Крушово има работа по дограмаджийския занаят — казва старият. — Пък и Стоян не ще те остави. Кой не е прокопсал, като се е заловил с него.

И Стоян харесва бъдещото си зетче. Още от първия разговор с него му става ясно, че е смирено и честно момче.

Решават Везенковци да не вдигат голяма сватба. Все още изтърве някой хапливичка дума, че сестрите пренебрегват и най-стария брат. Нека е по-скромничка сватбата, макар че са приготвили богати дарове и прикя.

Има в Крушово един шегаджия, който се нарича Стойче, а народът си го вика Стойче Глушец. Той е веселяк, много духовит и находчив. Обичай е да го викат на всяка сватба, годеж или каквато и да е друга веселба. Пийнат си хората по някоя и друга чашка, поразвързват езиците, Стойче отваря торбата със смешките и хората почват да се превиват. Кой знае как, но Стойче Глушец си е извоювал пред Стояна такава свобода, че си позволява да говори, каквото му скимне, и да подмята на Стояна всякакви закачки. Ако друг каже това, което казва Стойче, Стоян би се смръщил, но нему той прощава всичко. Уж се пази да го не чуе Стоян, но Стойче с доста силен глас разправя на гостите, че Стоян ще почака, докато пораснат внуците, които ще родят Руса и Мара, та да има кой да му черпи гостите на неговата сватба. Дочува Стоян и тая шега, но се прави, че нищо не е разбрал. Защо ще пречи на Стойче Глушец да забавлява гостите. Като разминава глъчката от тая закачка, смешникът почва да разказва за това, как през една късна есен, когато се връщали от гурбет, за да не ги оберат харамии, още преди да влязат в Кресна, майсторите зашили разни кръпки по вехтата и най-изцапана долама на един беден майстор. В кръпките турили по един наполеон от спечелените през лятото пари. И случило се, че наистина разбойници напад-

нали майсторите, претърсили ги и не намерили нищо освен по някой и друг грош за харчлък.

— Къде ви са парите бре, керати? — креснал им един от разбойниците, а Стойче Глушец му отговорил, че други, по-вещи майстори от тях свършили тази работа. Разгневили се турците и почнали да се заканват едни на други, като псували някаква друга разбойническа банда, задето ги е изпреварила. Като дошло ред да претърсват дрипавия майстор, те дори не го и погледнали и го изблъскали като кирливо куче встрани. Човекът дори паднал на земята.

Пристигнали майсторите здрави и живи в Крушово, но оня, дрипавият, бил също шегаджия и като си влязъл в къщи, залостил вратата с желязото, качил се горе, застанал при прозореца и питал: „Какво искате бре, майстори?“ „Я не се шегувай и слезни да си вземеме всеки своето“ — викали му те, а той им отговарял: „Ако ми изпеете една песен, ако изиграете едно хоро, ще сляза да ви отворя. Иначе — не.“

Намерили се в чудо майсторите, домашните ги чакат да се приберат, а те да пеят песни и да играят хоро. Имат ли ум тези люде?

„Бре, човече, не си играй с нас. Чакат ни по домовете жени и деца, а ти ни правиш за резил“ — викал му устабашията, но оня държал на своето. Иска песен и хоро. Зер той е, който им спасил наполеончетата и изял ритниците на турските разбойници.

— Да видите за чудо и за приказ — продължава разказа си Стойче Глушец, — като се завъртя едно хоро пред къщата на най-сиромаха и най-дрипавия майстор в Крушово, като се разпяха ония гурбетчии, като се размятаха ония долами, да се чудиш и да се маеш. Събра се махалата и не знае какво става. Сватба ли има, годеж ли има и как така отведнъж — песни и хоро.

Еле най-после слезе оня човек отгоре, отвори вратата, а майсторите го грабнаха, гътнаха го в двора и всеки вади нож от джоба и почва да пори кръпките. Въртят го насам- нататък, а събраните там махленци се кръстят. Една баба вика, че на идване майсторите гурбетчии били ухапани в някое турско село от бесни кучета. Жената на ше-

гаджията, като видя това чудо, викна да вика: „Люде християни, отиде ми човекът! Бре имате ли ум! Досега му играхте хоро, песни пяхте, а сега с ножовете. . .“

Разбра се после тази работа и в Крушово имаше смях за повече от две недели.

Разказа Стойче Глушец още някоя и друга смешка, хапнаха и пийнаха гостите, както му е редът, а девойките и по-младите жени изпяха песента „Още тази вечер, майко, в бащина съм къща“.

Тогава Руса скрива лице в дланите и се разплаква. Напълват се със сълзи кротките й очи. Разплаква се и майката — тетка Илина Везенковска. Поронва сълзи и тя, а Мара и братята гледат отдалеко своята кротка сестричка и сега като че още повече я обичат.

XI

Животът на Стоян Везенков би могъл да върви съвсем гладко и без никакви вълнения, но изглежда, че няма такъв живот на този свят. Все ще дойде нещо да развали спокойствието на човека, все ще го срещне някой да му каже дума, която го бодва като игла. И дядо Петър Дебранец, който изряза иконостаса на гръцката църква „Свети Никола“, като го среща веднъж на пътя, казва приказки, които много го разтревожват. Не види старецът, че бавно осляпява, не си гледа хала и стариите, но веднал да му разправя ни в клин, ни в ръкав, че приятелството с турчин е „до коляното“, както казва народът. Стоян много почита дядо Петре Дебранец и доскоро му целуваше ръка, но приказките му тоя път са доста остри чки.

— Дядо Петре, защо ми говориш тия работи? Кажи ми направо, каквото си наумил да ми кажеш.

— Искам да ти кажа, Стояне, да нямаш много вяра на турчин. Днеска ти е приятел, прави ти евала, а утре може да ти окачи вериги на ръцете и краката.

— Като не си гледаш работата и се бъркаш там, където не ти е мястото, и това може да стане. Досещам се защо ми казваш това, но искам да те попитам: Ако те повика валията да направиш копаничарски работи на някоя нова джамия, ще идеш ли?

— За джамия ще ида, синко, но за друго — не.

— Защо?

— Така. В джамията нека си правят адета, но там, дето ще мъчат наши люде, няма да ида.

— Друго нещо има ли да ми кажеш, дядо Петре?

— Няма какво друго да приказваме. Ние си казахме всичко. Много думи не трябват за такъв, който разбира от малко.

— Тогава иди си със здраве, дядо Петре. За мене не бери кахър.

Чука старецът с бастунчето по едрия калдъръм на крушовските сокаци, защото очите му трудно виждат, а Стоян тръгва нагоре към къщи.

Това, което му каза старецът, би се забравило по-бързо, но немного време след този ден в града се случва нещо, което разтревожва хората, пък и прочутия мендис.

Накрай града в Бърсячката махала живее семейството на Китан брашнаря. Той има дъщеря Дилба на осемнадесет години и момче Велко на девет години. Майката често боледува и Китан с голяма мъка отглежда децата. Тича човекът насам-нататък, взема жито от долните села, носи го на воденицата, качва го по трудното нанагорнище към Крушово и изкарва нещо от всичкото това, за да изхрани болната жена и челяд.

Дилба расте хубаво девойче с русички коси, синеока и стройна. Макар и бедничко облечена, тя се харесва на младите ергенчета и Китан няма да чака дълго деня, когато ще му я поискат за невеста.

Преди неделя през града преминали няколко аскерлии, които се връщали от Албания, където потушавали някакви размирици. Водел ги един млад бинбашия, за когото разказваха, че бил син на един от ония чифликчии, които след делото с бея не могли, както преди, да дърпат пари за било и небило. Кичевските турци, които често ходят по пазарите, знаят да приказват български и бинбаши Хюсеин, който също знаел да приказва по някоя и друга дума, като минал край чешмата и видял Дилба да точи вода, поискал стомната да пие и я запитал къде живеят баща ѝ и майка ѝ. Наивно и глупавичко, момичето показало къщата и вечерта, когато махалата се умирила и мрачина покрила града, промъкнали се турците в къщата на

Китан и поискали да ги прибере да пренощуват. Не се харесала тази работа на бедния човек, но нямало как да им откаже. Приел ги. Прибрал домакинът децата вътре, а на гостите посочил една крайна одая. През нощта четиримата аскерлии нахълтали в стаята с голи ножове и заплашили бащата, че ако вдигне глас, ще му отрежат гръкляна. Скочил Китан, грабнал брадвата, която още вечерта прибрал край себе си, и в стаята започнала борба. Докато Китан се разправял с тримата турци, бинбаши Хюсеин се нахвърлил върху момичето, което се хванало с него на живот и смърт. Братчето й Велко успяло да побегне на пътя и почнало да вика, колкото му глас държи. Събудили се съседи, притичали по-смели люде, дошло и нощното дежурие, но турците успели да побягнат през задната ограда. Вярно е, че Дилба успяла да се спаси от безобразния Хюсеин, но Китан останал полумъртъв, с една тежка рана в гърдите.

Научили хората в Крушово за този зулумлук на аскерлиите, научили и кои са те и се готвели да направят голяма давия в Битоля, но един от низамите в Крушово казал, че ако много-много се вдигне глас, аскерът от „Кърмъзъкъшлъ" в Битоля не ще се забави да турне на място размирниците.

„С „Кърмъзъкъшлъ" ни плашат турците — говорят си хората в Крушово, — с казармата, дето я прави Стоян Везенков. Гарга на гарга око не вади. Та какво, като се оплачеме? Ще има ли някаква файда?"

— Стояне, с твоята казарма ни плашат турците, ако се оплачем на битолския каймакамин — казва му един от българската махала, оставен колкото за лице в нахийската управа.

— Нали те избраха в нахията да браниш народа? — пита го троснато Стоян. — Защо не идеш в Битоля да се оплачеш?

— И да ида, ще бъде напусто. Ще изкарат, че ние сме виновати. Иди ти. Нали си приятел с пашата? Кажи му, че аскерлии нападнаха девойката, раниха тежко Китан. Искай да ги накаже.

Тежко падат тези думи в сърцето на Стоян. Как сега ще иде пред Абди паша, който писа писмо до Стамбул и иска награда за него? А наградата се очаква всеки ден.

Борба се води в душата му. Мисли си какво би направил, ако тия турци биха нападнали неговите сестри. Сигурно би ги пребил, но ако иде сега при Абди паша и почне да му се оплаква, без друго пашата ще развали мнението си за него. Защо не си гледа занаята — ще каже той, — а се меси в работи, които я са станали, я са пък измислица на крушовските гяури. И без това един виден турчин от битолския хюкюмат при един разговор със Стояна му каза, че ако един ден гяурите в Македония направят някоя буна, крушовчани първи ще вдигнат байрак против султана...

Каквото не е намислил човек, това не е станало. Кипи работа у Везенковци, а работата, вършат ли я много ръце, върви бързо. Срината е старата къща, изчистено е мястото, а семейството ще се настани временно при сватовете, докато се построи новата. Сякаш вчера почнаха, а вече майсторите са дошли до гредореда. Ден след ден израства къщата точно така, както я беше намислил Стоян: на два ката, с широки прозорци, с надвесени стрехи и с изкусно изработени резби на дъската под олука, с балкони и правилна зидария, сякаш майсторите са мерили камъните с конец, за да дойдат един върху друг по мярка. На горния кат има нарочна стая, където поставят качета с пръст, а в качетата — млади фиданки. Като че малка горичка е пораснала там, а из клоните ѝ подскачат и пеят птичета.

Настанява се семейството от добре по-добре, а людете отвън казват, че на богат човек всичко му върви. И птички ще му пеят, а дори и трева ще му расте през зимата.

— Блазе на стопанката, която ще живее в този дом — подмята Мара, забравила какво е приказвала с брата си.

— Вие ще живеете — отговаря Стоян. — Голяма е тази къща за един човек. Всички ще бъдете стопани. И да се задомите до един, пак ще има място за всекиго. И ти, Маро, ще живееш, и Петър, и Константин, пък ако иска, и Руса може да се прехвърли със своя мъж и челяд.

Радва се Мара на тези думи на Стояна, радва се на неговата широка ръка и сърце.

Една вечер към края на лятото, когато всички са събрани в една от широките стаи, отваря се приказка за някои недоуредени домашни работи и най-вече за Петър и Константин, защото той смята, че е дошло време да тръгват.

— Каквото сме казали, трябва да го направим — започва Стоян. — Петър и Константин трябва да се готвят за път. Няма защо да се бавят.

Старият чука зърната на броеницата, а майката гледа устремено към Стояна и внимава във всяка дума, защото знае, каквото каже той, това ще бъде. Под шамията ѝ се подават вече бели кичури. Мара пак плете усилено своя чорап и така го държи пред себе си, като че всеки трябва да види, че готви чеиз.

— Стояне — обажда се от ъгъла бащата. — Добре, ще идат в Атина, но има ли при кого да отседнат момчетата? Не е лесно за ябанджия на чуждо място.

— Всичко е наредено — отговаря му Стоян и като се обръща към братята, продължава: — Ти, Петре, ще станеш инженер-мендис. Виждам, че имаш дарба за това. Ти пък, Коста, учи за доктор. Искаш ли да станеш доктор?

— Искам — отвръща без колебание Константин, а по лицето му се разлива руменина.

— Така е добре. От нашата къща ще излезе един инженер и един доктор.

Бечерта, като си ляга в леглото, Мара почва да размишлява върху думите „инженер“ и „доктор“. Тя не знае какво точно е това инженер, но си представя нещо много важно. А доктор ще рече хекимин. Ще го викат по къщите да лекува болни, както гръцкия хекимин, който носи очила със златни рамки. Може и Константин да турне очила. Как може хекимин без очила!

Редеят листата на крушовската кория. Хладен е вятърът, който люшка клоните. Слънцето около пладне прижуря, но вечер и сутрин е много хладно. Почва да пада слана, а някога от лютина прехвръкват и дребни снежинки. Билбилите в широката одая у Везенковци, където винаги е топло, пеят така, като че с песните си искат да върнат лятото, което си отива.

В един от тези дни Петър и Константин тръгват на път. Родителите, Стоян, двете сестри и зетят ги изпращат долу до „тъжния камък“. Оттам обикновено се разделят тугин-

щите. В кесиите си двамата братя носят добри пари. Очите на Мара и Руса са пълни със сълзи. Те стоят неподвижни и гледат отдалечаващия се керван, който се губи от очите им.

Тука винаги людете са тъжни. Тук се разделят със свои близки. И все в такива есенни дни, когато вятърът жално свири над планината. Няма къща в Крушово, която да не е преживяла тъгата на раздялата.

XII

Като дълъг сън преминава зимата. Търговците долу в чаршията отварят своите маази все в един и същ час — още в тъмното,—макар че купувачи идват чак когато мангалите са разгорени и през рядката утринна мъглица се прецежда здрачината на деня. Горе в майсторските махали гурбетчиите кроят накъде ще тръгнат тази пролет. Не могат майсторските сърца да останат спокойни, когато през някоя нощ се свлече размекната пряспа сняг от плочите на покрива. А пък видят ли някоя сутрин да кацне щрък на камбанарията или на някой комин, тогава теслите, гьоните и малтарджийските летви са сложени в торбата.

Наближа и март — както си я викат тукашните люде — и в един от крайните й дни Стоян получава писмо от Битоля. То пристига с първата поща, която изкачва планинския път. Максус го носят дори в къщи, защото Стоян не е от тия, които ходят в пощата да разпитват няма ли някакъв хабер. Пък и бакшиш има за този, който изкачи найгорнището до Везенковци. Отваря Стоян писмото и гледа: написано е то с гръцки букви, но думите български. Един дюкянджия влах, който знае гръцката алфавита, е замолен от приятеля на Стоян Ташко от Галичник да го напише. Ташко му съобщава, че служители при пашата му казали да намери устабаши Стоян и да му каже, че има отговор от Цариград. „И армаган е пратен за майстора на „Кърмъзъкъшлъ“ — казали му те. Когато пътищата се пооправят, специални хора ще донесат армагана в Крушово и ще го предадат на хюкюмата.

Топлината се разлива в снагата му, когато прочита това писмо. Хубава вест през ранната пролет.

Не минава дори и седмица, Стоян получава чрез Крушовския хюкюмат и от ръцете на специален пратеник от пашата една извита дамаскинска калъчка, по която има арабско писмо. Калъчката се слага в украсена със сърмени висулки ножница. Заедно с калъчката му предават и един кръгъл металически знак, на който има изобразен лунен сърп. Най-големият армаган обаче е един млад арабски ат с черна козина като крило на врана. Този ат Стоян веднага предава на внимателните грижи на един ханджия, при когото стоят и кираджийските коне. Разбира се, за младия ат е приготвено специално почистено и отделено от другите коне място. В хюкюмата Стоян остава голям бакшиш, да се почерпят както пратениците от Битоля, така и всички служители там.

Какво повече може да пожелае един християнин в Турция? На кого е оказвана такава висока чест? Нищо не смущава през тези дни спокойствието на Стояна, макар че този проклетник Стойче Глушец, комуто Стоян се похвали за подаръците, отведнъж изтърсва пословицата, че човешката слава е като да спиш на златен креват, пълен с дървеници.

— Вярно е — казва му Стойче, — златен е креватът, но пустите гадини не дават мир.

— Добре бре, Стойче — пита Стоян. — Кое според тебе са дървениците?

— Ще ги усетиш — ухилва се смешникът.

— Празни приказки! — мъмка Стоян, но остава малка раничка, колкото една драскотинка в него. „Понякога за беля ще срещне човек този Стойче“ — помисля си Стоян, когато се запътва за къщи.

Тръгне ли веднъж на човека, върви и не спира. Един ден Стоян събира домашните си и почва да им говори:

— Сега ще ви оставя за по-дълго време. И аз ще ставам тугинец. Умеси, майко, питка, събери босилек — подмята той като за смях — и хайде тия дни надолу до „тъжния камък“.

— Къде ще отиваш бре, Стояне? — пита бащата.

— Този път по-надалечко. Отивам в Сараево. Вие знаете ли къде е Сараево? Чак в Босна.

— Защо чак там ще ходиш, сине? — обажда се майката, която не знае къде е Босна, но от думите на Стоян разбира, че е далеко.

— Работа, майко. Работа ме чака. С писмо от битолския валия и с препоръки от пашата ме пращат там, защото искат да им направя казарма като битолската.

— В Сараево ли, казваш, ще се строи казармата? — пита старият.

— В Сараево, татко.

— Разказвали са ми за Сараево — говори като на себе си майстор Йован. — Път е това, не е шега.

По лицето на бащата има хем загриженост, хем гордост. „Къде, къде е отишъл Стоян със занаята си! — мисли той. — Не се праща какъв да е човек чак в Сараево."

— Жал ще ни бъде за тебе, Стояне — въздъхва майката, — но щом работата вика, ще вървиш.

На сутринта Стоян пообикаля пазара, купува си нови обувки, поръчва да му ушият в едно терзийско дюкянче малки дисаги от як чул, удобно за пристягане на седло. После се отбива при ханджията.

— Подковано ли е атчето?

— Подковано е, майстор Стояне. Може да му сменим само предната лява подкова.

— Направи, каквото е потребно, защото път го чака. Иначе как ти се види?

— Плаче за път. Стои ли на едно място такава люта кръв? Едва го удържам.. Ти май ще тръгваш, с господа напред.

— Така съм намислил, пък късметът ще покаже.

— На добър час! Да ти е голяма сполуката.

— Сполай ти, ханджи — казва Стоян и като повежда кончето след смяната на една подкова, пуска в ръката на ханджията едра пара.

Такъв човек ханджията още не е виждал. Освен дето си плаща всички разноски, отгоре и бакшиш му дава.

През разкъсаните облаци засиява слънцето. Пара се издига над калдъръма. Време тъкмо за път. Преседява тази нощ кончето у Везенковци под навеса и на другия ден Стоян е вече пътник.

Когато слиза от криволичещото надолнище под Крушово и тръгва в полето, Стоян дава свобода на кончето

да препуска по влажния още път. Черният ат го понася стремително напред. Рано е. Денят разтваря бавно ведри очи над равнината под Баба. Въздухът е свеж и прохладен. Той го гали по лицето закачливо и приятелски. За да не му падне фесът със султанския знак, Стоян язди гологлав. На лявата му страна подзвекваа дамаскинската калъчка, която понякога се удря в стремето. Ликува сърцето на Стоян. Така ликува сърцето на всеки сполучил човек, който се носи към нова слава и богатство.

„Така трябва да се живее на този свят — мисли той. — Човек трябва да знае как да побеждава несгодите и да не се спира като спрепнат кон. Лошо е, когато животът стане дотеглив. Трябва да се живее с кураж."

Кончето едва стъпва на краката си. Жадно е то за къв бяг по удобния път. В Крушово е събрало сили и сега пръхти на утринната хладина, а младото му тяло, в което кипи огнена арабска кръв, сякаш има крила. Приятно е да гледа човек равната му снага, която вдъхва бодрост. Каква порода!

— Дий! — провиква се от време на време ездачът, а кончето трепва, мръдват ушите му — чувствителни за всеки шум — и се понася още по-стремително напред. „Ще му дам после почивка — обещава в себе си Стоян, — но сега нека потича в хладината..."

Какво нещо са мислите на човека! Едни са радостни, а други — хапливи. Едни — като бели гълъби, а други — като черни кресливи врани. Хубаво е да си майстор — като че му говори някой — и умът, и ръката ти да могат нещо. С почит ще те гледат всички, ще те сочат с ръка и ще думат: „Това е майстор Стоян Везенков от Крушово, който направи сарая на Исмаил Джелаледин бей. Той построи и казармата „Кърмъзъкъшлъ" край пътя за Дъбово. Сега прави нова казарма в Сараево, чак в Босна." Е, добре, добре! — сепва се Стоян. — Не е ли това вече голямо славолюбие и гордост? Нали е казано: „Блажени смирените"?

Тогава почва възседналият арабското конче да разсъждава кое е смирение на този свят и бива ли човек да бъде смирен като добиче. „Не, не! Не иска да каже това Писанието. Смирението е сигурно нещо съвсем друго. За смирение говорят такива, които не успяват в живота си.

Като завиждат на другите, на които им върви, те почват да приказват за смирение. Я на някого от тях Абди паша да беше изпратил черния ат и да го покани да иде в Сараево, да видиме дали ще бъде смирен. Но кого канят? Кому се прави чест на тази земя? На този, който може нещо. Я да бях направил казармата в Битоля като разкривена барака, та да видиш тогава. Ат ли? Нишан от Стамбул ли? Е-хе! Тогава щяха да ми ударят по задницата двадесет и пет, хем там, на Аптазар. „На ти тебе, ерата — ще каже пашата, — заплатата за твоята некадърност.“ А сега го чакат големци. Ще прослави майсторските родове и в Босна. Къде е чак Сараево, а и там ще рекат хората, че гяурин някакъв от Крушово — Монастир вилает — иде максус да направи казарма, защото тия пусти миаци са майстори.

Изпъва снага младото конче и преминава бързо край къщурките на полските селяци, сгушени край черните угари, които са хем на бедните стопани, хем на турските чифликсайбии. На майстора, който отива в Босна, са чужди страховете какво ще стане през утрешния ден. Той отминава гордо и мярналите се тук-таме аги, защото има работа с най-големите хора във вилаета.

Хрумва на Стояна и друга мисъл. Отивайки в Сараево, не ще бъде зле да се отбие и при някого от своите албански познайници. Спомня си как се опозна с тях, когато веднъж обикаляше дебърския край. Юначни и верни приятели са те. Така му казваше и баща му някога. „Добре, че научих и техния език — казва на себе си Стоян, — така на шега почнах с Таир Гаран, но ето как иде време да погрябва на човека това, което е научил.“

Стерио, Вана и Емин — така се наричат приятелите му, с които иска да се види. И тъкмо се размисля как ще прекара с тях, какви разговори ще води, как ще им се похвали, че отива чак в Сараево, встрани по пътя, край голите още храсти, се мярва магаренце, натоварено с два чувала брашно. Стар човек, доста дрипавичък, води добичето, което едва носи тежкия товар. Види се, от воденица идва този човек и много му напомни за Китан брашнаря в Крушово.

Позамрачи се малко радостта му. От тази минута като че някой му заговори на ухото. Гласът е много тих, но мно-

го настойчив: За какво ти са сега тебе албанците? Какво ще разговаряш с тях? Търсиш ги пак от фудуллък — да се покажеш, че имаш всякакви приятели, — но те, хората, са почнали да се стягат за борба с тиранията и няма да търпят такива неща като случката с момата на Китан. Днес едно, утре друго — събира се в душата на хората мъка и най-после прелива чашата. Малко ли турски аскер се връща от Албания, потушавал разни бунтове. На мъка са хората. Всеки не може да бъде приятел с пашата.

— Дий! — подвиква Стоян на кончето. Пак изпъва снага и се понася още по-бързо напред младото атче, но това не пропъжда мисълта, вмъкнала се в него. „Ти, Стояне — шепне му наново гласът край ухото, — отмина без внимание оня селянин на крушовския пазар, от когото купи дървата и който ти разказваше колко трудно се живее по техните места. Само веднъж ли си чувал как бейските агалари се отнасят със селянията? От хармана им вземат зърното. Ти нямаш харман и не знаеш какво е да ти вземат това, за което си се мъчил цяло лято. Сети ли се веднъж да идеш при Абди паша и да му кажеш: „Паша ефенди, грехота е това, което правят бейските слуги на нашите селяци. Дето се казва, кожата им одират. Къде може сиромах човек да дава вергии на две места?“ Нито на пашата, нито на Исмаил, с когото говориш по коранските работи и за арабистанските песни, си посмял да отвориш приказка за това. Не си продумал, защото не те боли, а не те боли, защото, види се, си позабравил своя народ.

Като че двамина живеят в него. Единият е гордият устабашия, а другият — онова младото момче, което една вечер учеше баща си как да отговарят старците на бея, който дойде в Крушово да събира вергии.

Мислите се превръщат в думи. Чува той сякаш гласа и на двамината, но като че тихият глас по-трудно се понася. „Майстор Стояне — казва му той, — какво ще направиш, ако пашата ти каже: „Я, устабаши да ни направиш един затвор, но с такива малки и тъмни кауши, че като турнеме вътре някой непокорен гяур, да стане пишман, че се е родил на този свят.“ Ти как ще му отговориш? Сигурно ще кажеш: „Ще го направя, паша ефенди“,

а на себе си ще речеш: „Нека видят турците какви сме майстори.“

Иска му се да пропъди тези двамина, да секне тяхната препирня. Колко му беше хубаво в началото, когато слизаше на равния път, загледан в лъскавия гръб на кончето. Тази борба малко поутихва тогава, когато си помисли, че при срещата си с тримата албански приятели ще ги запита дали не може да им помогне в техните народни работи.

Такова нещо е човешката мисъл. Тя може да те измъчи, както никой друг, пак тя може да те избави.

Като повдига глава, Стоян вижда как слънцето, издигнало се високо над Пелагонийското поле, залива земята с благодатните си лъчи. Тогава радостта като че отново се връща в него.

XIII

Пренощува Стоян в Прилеп, не забрави да се отбие и в някои ханчета и след два дни стигна Битоля. Първото нещо, което направи с пристигането си там, е да даде кончето в един от добрите ханове. И с битолския ханджия се разбра, че може да остави кончето за по-дълго време, тъй като не му се ще да го мори в дългия път до Босна. Тристa заръки даде Стоян как да го гледат, как да го хранят, кога и как да го извеждат на разходка.

— Това е ат, а не като другите кираджийски кранти — говори Стоян на смирено заслушания конегледач. — Порано е бил на Абди паша и ако го види на някой лош хал, кой знае какво ще патиш. Ти знаеш какъв мерак имат турците за кон.

— Бъди спокоен, чорбаджи. Каквото зависи от мене, ще го направя и при това най-добре.

— За разноските не бери грижа. Ще ти се плати, както и сам не се надяваш.

Разбира добре ханджията с какъв човек има работа. Веднага отделя място на края на яхъра, помита, почиства, изресва с гребен космите на кончето, подръпва му и ушите и му поставя ечемик в торбата.

Нощта Стоян прекарва в старото си жилище, което е винаги на негово разположение. На сутринта берберин, повикан максус, го избръсва и Стоян се докарва със сукнените потури, с везания елек и салтамарката. През този ден той не може да се яви при големците, защото ги няма в града, но излиза да се разходи. Минава веднъж-дваж из чаршията, разменя по някоя и друга приказка с познати и влиза в едно кафене, където още няма посетители и което му се видя чистичко и приветливо. Кафеджията се оказва много вежлив и внимателен. С обиграно око, той познава хората и се досеща кому какво подобава да се каже.

— Добре правиш кафето — обажда се Стоян, когато отпива последната глътка. — И кафе да свариш, иска се майсторлък.

— Така е, чорбаджи. И мене така са ме учили. И най-дребното нещо трябва да се направи с мерак.

— Ти си кафеджия за Стамбул. И на султана да направиш кафе, не ще ти намери кусур.

Кафеджията помълчава малко, поколебава се от скромност и казва съвсем кротичко:

— Чак до султана не ще стигна, чорбаджи, но тука наблизо през три къщи живее руският консул и той често праща гавазина си да ми поръча кафе. Види се, го харесва, та отникъде другаде не поръчва.

Поощрен от похвалата на Стояна, кафеджията почва да разказва:

— Заври ли кафето, не бива отведнъж да се налива в чашите. Трябва няколко пъти да се върне в огъня...

Стоян чува гласа, но вече не различава думите, защото мисълта му се отплесва в съвсем друго. Хрумва му отведнъж, че е хубаво да се запознае с руския консул. Отначало той не може да си даде сметка защо пожелава това, но после му иде на ум, че ще поиска от него да преместят братята му в Русия. Ще му разкаже откъде е, какво работи и всичко, за което консулът ще го попита.

— Къде живее консулът, кафеджи?

— Тука нагоре. Като излезеш на пътя, ще хванеш наляво. Ще минеш не повече от три къщи. Ще разбереш и по широката градина и хубавата ограда. Иди, чорбаджи —

настоява кафеджията и го поглежда с по-други очи. Дори му посмигва лекичко и се усмихва.

— Какво? — запитва Стоян.

— Нищо. Не е лошо да се познава човек с такива хора. Не знаеш кога ще ти потрябват. Пък руски консул е това. Не е шега.

Хвърля Стоян на масата една едричка пара, с която може да се заплатят не едно, а десетина кафета заедно с филджаните, а кафеджията се кланя до земята.

— Освен кафето аз и друго нещо ти харесах, кафеджи — казва Стоян на излизане. — Ти ми спомена, че всякакви люде ходят при консула, но не ми каза кои са. Това е много добре от твоя страна.

— Чорбаджи, нашият кафеджийски занаят е такъв. Ние сме научени да мълчим. Когато някой дойде и запита кой идва преди мене да пие кафе, ние отговаряме така: „Идваха мераклии на хубаво кафе, изпиха го, платиха си, но не си казаха имената."

Усмихва се Стоян на стария човек и си излиза.

След два дни Стоян е вече в канцеларията при консула. Разказва му той всичко за братята си и това, че много му се иска да ги прехвърли в Русия. Друга е руската наука, пък и в братска земя ще бъдат.

Консулът Хитров е човек на средна възраст, с вече заголяло теме, с широко открито лице и с две, така да се каже, бради от двете страни на лицето. Очите му са сивосини, но проницателни и добри очи. По тия очи Стоян познава кога консулът го разбира и кога е затруднен от особения говор на посетителя. Консулът Хитров знае всичко, което става не само в Битоля, но и в цяла Европейска Турция. Той харесва Стояна и сам му напомня, че е слушал за него. Знае и това, че битолският военачалник го цени много като бележит майстор.

— Вие ли направихте новата казарма?

— Аз, господин консул.

— Браво! Забележителна работа.

Стоян е доволен от това, което чува.

— Господин консуле, ние, миаците, сме майстори. Каквото ни поискат, правим го. Не можеме да откажем на

големците това, което ни поръчат. Пък и добре е — да видят турците, че ние можем нещо повече от тях. Не е ли така?

— Хорошо, право е това. Родолюбието е едно, а майсторството — друго.

— Аз бих се радвал повече от всеки друг, ако можех да правя казарма за наши войници, но. . .

— То се знае — отговаря консулът и добавя въпрос: — Сега къде ще останете?

— Отивам в Босна, в Сараево. И там ще строя казарма. Харесали тукашната. Искат и там такава. Какво да правя?

— Ще я построиш.

После разговорът преминава отново около братята на Стоян, които учат в Атина. Консулът знае, че единият ще следва за инженер, а другият — за лекар. Споразумяват се и за прехвърлянето им в Русия, когато това стане възможно. Консулът дори казва, че това не е толкова трудно, тъй като руското правителство няма нищо против да се учат в Русия млади люде от балканските страни.

Консулът Хитров изказва приятно учудване и от интересното облекло на Стояна. Изненадан е от природната интелигентност на този майстор и от това, че знае четири езика. Прави му впечатление и откровеността, с която Стоян разказва за себе си, за страстта към своята професия и най-после с много малко и внимателно подбрани думи за мълчаливата и скрита от очите на людете борба в душата му.

— Върви, прави всичко, което ще те издигне като майстор, а животът, събитията ще те научат как да постъпваш в решителни времена.

Тръгва си Стоян, доволен от тази среща и този разговор и най-много от това, което нареди за Петър и Константин.

XIV

Един изморен керван наближава Сараево. Дълго време този керван бе прекосявал планини и широки поля. През много селища и ханове бе преминал и бе видял всякакви хора с различни навици и уредба на живота си. Не

е малко път от Битоля до Сараево. Седмици са необходими, за да се премине тази земя, осеяна с минарета, конаци, земя, из която бейовете се разпореждат, както им дойде на ум, и в която върлуват разбойници. Конете са уморени и бавно наближават града, който още се вижда добре, тъй като вечерната мрачина не е смогнала да го покрие напълно. Отдалеко личат минаретата на няколко джамии и по пътищата се срещат мулета, натоварени с тежки денкове или кошове. Човек трудно може да познае какво носят в тях бошначеските турци, които ги придружават. Лицата им изглеждат много сериозни. Край мъжете, които крачат бавно, щъпъкат забулени кадъни, взели в ръце или някакво възропче, или пък увито в пъстри повивки пеленаче.

Керванът с майстора и неговите придружвачи влиза в града. Подковените коне чукат по калдъръма. Улиците на места са широки и открити, а другаде се навлиза в малки затънтени сокаци, които лъкатушно се губят из махалите.

В хана, където спират, престоят е много кратък, защото още в същия ден, преди да се стъмни съвсем, пратеници от военните, които са получили вече съобщение за пристигането на гостенина, отвеждат Везенков в удобна гостоприемница. Тя е старинна сграда с чардаци и странични балкони. Долу, на приземния кат, има широко кафене, но то се отличава от обикновените кафенета, защото е спретнато като гостна стая в богатска къща. Помещението, макар и доста широко, е постлано с килими, а околовръст има удобни миндерлъци и ниски кръгли масички, покрити с добре излъскани бакърни тави.

Прислужници отвеждат новите гости в горниците — също добре наредени и постлани с меки килими.

Спретва се Стоян в определената за него стая и макар не съвсем добре отпочинал, слиза долу. Обстановката му се вижда много приветлива. Босненските турци и гостите — всички в прилични чисти дрехи — седят спокойно и пият кафето си. Те поглеждат от време на време към масичката на новия посетител, който според тях не може да бъде какъв да е пътник.

Така в тази гостоприемница през часовете на почивка, а във време на работа около постройката, която скоро той почва, Стоян заживява съвсем самотно. Открай вре-

ме той не обича да дружи с всеки срещнат и затова се вижда само с такива, които са свързани с работата му. Въпреки това обаче благодарение на словоохотливостта на придружвачите и на тези, които го посрещнаха, целият град е вече научил, че за някакъв голям строеж е пристигнал от Битолския вилает прочут устабашия, който се нарича Стоян Везенков.

Бързо и спорно върви тука строежът на казармата. Едно, защото работите са отлично подредени, а и затуй, че на майстора са предоставени десетки работници, за надниците на които се грижат военните власти. Стоян само направлява работите, като за помощници му са дадени трима местни люде, пак от занаята.

Един ден със Стояна се случва на пръв поглед забавна случка, която обаче по-късно става значителна част от съдбата му: на пазарския мегдан той се натъква на една неприятна сцена, която го възмущава много и която го заставя да спре своя равен горд вървеж.

Господар някакъв — бошнашки турчин — пъди своя слуга с грозни и гневно изречени думи, държи в разтрепераната си ръка тояга и не позволява на слугата да влезе и да си вземе вещите, тъй като господарят иска от него да му заплати някакви сторени пакости. Колкото отвратителен се вижда на Стоян този разгневен турчин, толкова мил и приятен му се види изгоненият слуга.

— Не съм ти направил никакви зянлъци, чорбаджи — казва слугата. — Ти го измисли сега, защото не искаш да ми платиш, макар че ти работих толкова време. Дай ми поне дрехите.

— Нищо няма да ти дам! — крещи оня, маха с дървото и слюнки хвърчат от устата му.

— Аллах вижда твоята несправедливост и ще ти заплати.

— С твоите ли работи ще се занимава аллах? — ругае на подбив чорбаджията.

— Аллах не слиза на земята, но ще намери човек, който ще защити правдата.

— Къде е човекът, който ще се занимава с такова нищожно куче като тебе?

Тогава Стоян, на когото се види много интересен този спор, приближава, спира между двамата, обръща лице към разлютения господар и казва:

— Аз съм пратеникът на аллах. Какво искаш от този човек?

Размърдват се людете, събрани около тази разправия, и се вглеждат с любопитни очи в лицето на Стояна.

— Ти кой си и какво имаш с мен? — кряска турчинът.

— Ябанджия съм. Пратен съм от султана да му свърша в Сараево някоя и друга работа и да оправям господари, които не искат да платят труда и мъката на слугите си.

Турчинът зяпва и го гледа в недоумение.

— Какво ти дължи слугата за зянлъците? — пита Стоян.

— Една бяла меджидия.

Стоян изважда от пояса си кожена кесия, разтваря я бавно, изважда монетата и я подава на турчина.

— Веднага го пусни да си вземе дрехите — казва той.

— Добре, но ти защо се месиш в работите ми?

— Или вземи парата и го пусни да си донесе дрехите, или аз ще стана свидетел пред хюкюмата, че се отнасяш несправедливо и жестоко с този човек.

— И ние ще бъдем свидетели! — викат окуражени събраните там махленци.

Турчинът-бошнак е в неудобно положение. Размисля минутка-две и взема меджидията. Алчността му е по-голяма от всичко и той пуща слугата да си донесе дрехите.

Всички събрани на мегдана се чудят на този странен човек. Те не са виждали други път такъв. Наистина ли е пратен от аллах?

Когато слугата излиза из портата с голяма торба, в която са натъпкани дрехите му, той приближава до Стоян и като го поглежда с очи, в които има признателност и възхищение, изказва му с развълнуван глас своята благодарност.

— Искаш ли да дойдеш при мен и да ми помагаш, или искаш да си идеш у дома? — пита Стоян освободения човек.

— Къде ще намеря по-добър от тебе? — отговаря слугата. — При това аз ти дължа не само за свободата си, но ти даде пари, които трябва да изработя.

— Не за това дадох парите.

Гледат се двамата и без да си кажат дума, решават, че са един за друг. „Тъкмо такъв ми трябва — мисли си Стоян. — Ще се навърта край мен, ще ме слуша и ще върши ония дребни неща, които на заетите с работа люде отнемат много време. При това той ще бъде много верен човек, защото няма по-голямо добро на този свят от това да отървеш някого от зъл господар."

— Имаш ли родини и близки люде тук? — обажда се пръв Стоян.

— Нямам нийде никого. Сам съм на този свят, както ме гледаш. Една земя има под нозете ми и едно небе над мен.

„И добре приказва" — помисля Стоян.

— Откъде си родом?

— Баща ми е от Клек в Далмация, но е албанец, а майка ми е родом от Горица. И двамата не са живи. Затова се скитам по света като подгонено куче, чорбаджи. Хаир да видиш, че ме избави от този пъкъл.

— Сега тръгни с мене — казва му Стоян.

— Тръгвам и не мисля да те оставя, чорбаджи.

— Не съм аз чорбаджия, а майстор. Така ме наричай.

— Да ти е жива челядта и твоята вяра.

— Вяра имам, но челяд нямам. Забравих да те питам: как ти е името?

— Муо се казвам — отвръща човекът. — Муо.

— Хубаво име — усмихва се Стоян. — Още по-хубаво е, че е кратко. Не се губи време с кратко име.

Не минава много време, и на Стоян става ясно, че този Муо е много сръчен и много находчив. Той знае всичко. Познава целия град и говори само когато го запитат. Това е най-доброто, защото Стоян не обича да му бъбрят за било и небило. Настанява Стоян новия си човек в една станчка на горния кат на гостоприемницата, в каквито станчки живее прислугата на важните гости, като плаща предварително за месец наема.

Муо е чистичък, приятен и сивите му очи гледат винаги усмихнато. Като го гледа човек, не може да му даде повече от двадесет и пет-шест години. Има бяло лице и дълги светли клепки. Очите му приличат на бледосини теменуги. Косата му е права на дълги кичури и Стоян веднага го накарва да я подреже прилично. Когато погледне лицето му, Стоян си мисли, че този човек, често духовит и находчив, умее да държи дълбоко в себе си неволите и изобщо трудната страна на своя живот. Неприятната история с бившия господар е вече забравена и още на третия ден Стоян дочува как Муо тихичко си тананика, когато почиства обувките или пере някоя дреха. Най-ценното и най-чудновато качество на Муо Стоян разбра малко по-късно, след като Муо бе уведен в някои подробности от живота на своя господар. Муо се показа необикновено паметлив, съобразителен и с рядък такт.

— Муо, къде ми е цигарлъка?

— В кожената торбичка, устабаши. Вчера ти го турна там около пет часа преди пладне, когато си отиваше оттука таксилдаринът Емин.

Бръква Стоян в кожената торбичка, в която слага дреболии, и намира цигарлъка.

— Кога бяхме в хюкюмата бре, Муо, да носим плановете?

— В сряда беше, защото това стана, след като купихме стафидите от пазара.

— Вярно, че беше в сряда — казва Стоян.

— Устабаши, какво стана с шивача? Нали ти му каза да намине тези дни?

— Вярно, казах му. Иди утре да го повикаш.

— Утре не ще може, защото ти утре трябва да ходиш при гавазина на пашата, за да ти отговори дали са тръгнали колите с камъните от Требовец.

— Браво, Муо!

И така младият бошнак става ненаписан календар, бележник и часовник.

В онния вечери, когато майстор Стоян се чувствува уморен, той полягва на широкия миндер, а Муо му донася кафе. Тогава Стоян го кани да седне край него и да му разказва за своя доста интересен живот. Муо разказва така, че Стоян се забравя, когато го слуша.

— От всичко най-много обичам приказките и пословиците — казва Муо. — Чуя ли нещо хубаво, аз го запомням. Струва ми се, че всичко на този свят може да се каже с пословица. Един ходжа в старата джамия на Джамбазпазар ми казваше, че който живее според пословиците, никога няма да сгреши.

— Кажи някоя от твоите пословици.

— Когато преди три дни гавазинът в хюкюмата не можа да се досети какъв човек си ти и почна да ти говори хептен като диване, аз се позасрамих заради него и си рекох, че и по гавазина може да се познае какъв е хюкюматът. Тогава ми дойде на ум една от пословиците на ходжата, който ми каза веднъж: „Бербер Али, Едирнеде олду ваали, ондан бели инсанини хали.“ (Бръснарят Али стана одрински валия. Оттам да разбереш хала на хората.)

Смее се Стоян на пословиците и сякаш умората му минава. Харесва той наблюдателността на Муо и му е чудно как той се решава пред него да подиграе хюкюмата.

— Муо, не се ли боиш, когато вземаш на подбив такъв човек като гавазина Хюсеин ефенди, а заедно с това и самия хюкюмат?

— Аз зная къде какво може да се говори, устабаши. Това, което казвам на тебе, няма да го кажа в чаршията.

Изненадан е Стоян от това доверие, но си помълчава.

XV

Вечер и сутрин приветливото кафене на гостоприемницата е доста оживено. Много от посетителите търсят начин да поведат разговор с устабашията от Македония. За да дойде чак от Битоля — казват си те помежду, — той ще е голям майстор. С голямо възхищение старите турци поглаждат брадите си, когато при един разговор Стоян се постара да възпроизведе с най-голяма точност доклада на Абди паша до султана. В Сараево вече доста се приказва за Стоян. Хората бързо научават всичко. Когато понякога се разхожда из града, окото му не пропуска да забележи как зад дървените решетки в някой дом наднича непознато бяло лице и как усмихнати очи го изпращат по

пътя. На друго място пък, уж случайно, хубава бошнакиня ще извиси глас и ще запее тъкмо когато той минава под прозореца. Възвие ли глава, Стоян ще види, че в полутъмата греят белите зъби на една усмивка заедно с искрящите зърна на огърлица, която буйно се вълнува върху гърдите на тъмноока хубавица. Майсторът обаче трябва да знае мярката на всичко. Той не забравя, че много очи са насочени към него и че мълвата тук дори и за дребно запознанство на пътя ще се понесе по-бързо от вятъра.

Една сутрин, когато си пие кафето долу в гостоприемницата, Стоян дочува, че по калдъръмената улица чаткат конски копита. Група заптиета, предвождани от техен поголям началник, преминават бързо надолу и спират на другия край на улицата. Отделение конници довтасва също и войниците се пръсват по пътя. Любопитни и плахи очи надничат от къщите. Отдалеко се дочуват и два гърмежа. Тревожна тръпка минава над градчето.

— Какво става? — пита един седнал наблизо до Стоян бошнашки турчин.

— Изглежда, че търсят някого — отговаря Везенков.

Докато приказват така, група заптиета спират до вратите на кафенето с натъкнати на пушките ножове. Вратата се отваря и в кафенето шумно влиза техният началник.

— Кафеджи!

— Какво има, чауш?

— Колко човеци гостуват у вас?

— Това са всичките. Горе може да има един или двама.

— Откога са тука?

— Различно.

— Има ли някой да е пристигнал вчера или завчера?

— Не.

— Кой е най-последният гостенин?

Кафеджията оглежда поред всички насядали по миндерите и като спира поглед на Стояна, казва:

— Негова милост, устабашията.

Разбрал-недоразбрал това, което му казва кафеджията, чаушът спира дръзко своя поглед върху Стояна.

Стоян бавно вдига глава и веднага забелязва, че очите на чауша са изпъкнали и бялото в тях е засенчено от жълтеникав оттенък. Изпод аления фес, килнат встрани,

се вижда гъста черна коса. Изобщо целият той прилича на арап. Стоян знае какво е власт и как властта гледа работата си, но начинът, по който го гледа чаушът, и тросната тон го оскърбяват.

— Ти кой си бе? — пита грубо чаушът.

— Кафеджията ти каза кой съм.

— Откъде си?

— От Битолския вилает.

— Къде е това Битоля?

— Какъв чауш си ти, да не знаеш къде е Битоля?

— Какво търсиш в Сараево?

— Не се разправя на чауши всичко. Ще питаш твоите началници и хюкюмата.

В кафенето настъпва дълбока тишина.

— Работата ми не е да се разправям с дембели — крясва чаушът и слюнки изхвръкват от устата му. — Ние търсиме лоши хора, а днес и разбойниците могат да се нарекат големци.

Това е вече доста множко за Стоян.

— Куче, което не знае да лае — отвръща отсечено той, — изтървава крадеца и хваща кадията за кюрка. На такова куче сайбията удря тояга по задницата.

— Така ли? Я го заведете в хюкюмата! — крещи чаушът и повиква двама от застаналите при вратата войници.

Кафеджията и някои от гостите се опитват да обяснят нещо на чауша, но той, разсърден, не иска да ги чуе.

Случва се така, че когато Стоян тръгва с войниците, от долната страна на пътя се задава началникът на Сараевския гарнизон, заобиколен с други военни. Те чуват глъчката пред гостоприемницата и спират там.

— Какво става тук? — пита началникът.

— Този чауш ме взе за разбойник и ме води към хюкюмата — отговаря разсърден Стоян. — Не зная защо му заприличах на разбойник.

— Той ме нарече куче — викна чаушът по войнишки.

— Той не му каза куче, а му припомни пословицата, че куче, което не знае да лае, изпуща крадеца, а хваща кадията — казва един от събралите се там.

— Така ли? — казва строго един от мюлязимите, като се обръща към чауша.

Изненадан е престаралият се чауш и тръгва виновно надолу по уличката. В това време Муо, който дотичва и чува за какво става дума, промъква се между тълпата и като пресреща чауша, тихичко му казва:

— Серсемлере аллах аяз вермиш ялнък екмек — лаф етмек, ичин деил. (На глупците аллах е дал устата да ядат с нея, а не да говорят.) .

Чаушът кипва от гняв, но Муо бързо става невидим.

— Ти прощавай, устабаши — казва му военният. — Такива са някои от нашите чауши.

— Занаят! — отвръща Стоян, но в гласа му има нотка на обида.

Вечерта майсторът лежи на миндера и пуши. Той не е от тия, на които лесно минава оскърбление. Как така да му се опре един чауш? Паши и бейове разговарят с него с уважение, а един кирлив арап да му кряска в лицето! Иде му да си вземе нещата и да си тръгне обратно. В своя размисъл Стоян се увлича. С удоволствие си представя как, изненадани, големците ще го запитат: „Къде се запъти, устабаши?“ „Не мога да правя казарми за такива чауши — ще отговори той. — По-добре е да направя кучкарник. Кучетата и да лаят, не могат да ругаят майстори.“ „Аман! Остани!“ — ще викат те, а той ще им отговори: „Когато ме запита Абди паша защо се върна толкова скоро, ще му кажа, че командирите на два табура в Сараево не могат да заптисат един чауш!“

Така си мисли Стоян през цялата вечер. И друго нещо му иде на ум: „Я да бях някой некадърник или сиромах човек от раята, дали щяха да ми правят икрам? Ако не бях майстор, дошъл от Битоля да правя казарми по препоръката на големци, дали тукашният военачалник нямаше да каже на чауша: „Удри този гяурски керата, да се научи как се сопва на аскерлия човек!“

Съвсем издалече като през пролука надзърта в душата му нещичко от теглилата на народа. Те обаче все още не могат да надвият гордото му самочувство на майстор. Но тази вечер като промъкнал се лъч през гъсти облаци дойде у него мисъл за тези теглила, а заедно с нея, кой

знае как, пред очите му застана любезната и приветлива усмивка на руския консул в Битоля.

Гневно навива нова цигара майстор Стоян, оскърбен от един нищо и никакъв чауш, но ако сега би дошъл някакъв пратеник от Стамбул и му каже, че султанът е пожелал да се направи джамия колкото онази църква, която направи майстор Манол, кой знае дали няма отново да се съгласи и да почне да я крои със същата тази глава.

XVI

Рано сутринта на следния ден Стоян забелязва по лицето на Муо малка загриженост.

— Разбра ли какво става из града? — подхваща разговор Стоян.

— Аскерът и заптиите търсят някакъв беглец, устабаши.

Отведнъж по устните на Муо почва да трепка едва доловима усмивка. Това кара Стоян да мисли, че Муо държи нещо зад зъбите си, но не желае да бъде любопитен.

— Щом властта търси някого, ще го намери — забелязва спокойно Стоян и наблюдава лицето на Муо. — Особено е тежко за ябанджия. Къде ще намери той верни люде да го укрият?

— Чул съм аз, че тъкмо този, който няма близки, потрудно се улавя — отговаря Муо. — По роднини лесно се открива дирята, но слава богу, че на тоя свят освен роднини се намират и приятели.

— Така е, Муо — съгласява се Стоян, — но и приятели трудно се намират в чужд град.

— Е, щом досега не е хванат, все някой се е погрижил.

Наново Стоян се взира в тия на пръв поглед безстрастни очи, наново му се иска да проникне в душата на този интересен човек. Стоян е вече уверен, че ако Муо стане някому приятел, това приятелство ще бъде вярно до фанатизъм.

По лицето на Муо след минутка се разлива наново твърдо спокойствие. Каква ли тайна може да се крие зад тези светли и добри очи? Не трепва нито едно мускулче, не минава нито най-малка сенчица. Но Стоян не е вчера-

шен. Че има нещо, което Муо знае и крие, в това той не се съмнява.

Мълчат. Муо си намира работа из стаята. Излиза, пак се връща и тихичко си подсвирва.

— И дяволът да тръгне да го търси, не ще го намери — казва внезапно Муо с необикновена за своя темперамент твърдост. Това изненадва Стоян.

— Ти пък отгде знаеш това?

Помълчава Муо няколко секунди, поглежда през прозореца, навежда малко глава и сякаш свенливо заговорва:

— Устабаши, да ти кажа ли какво си мислех тази нощ?

— Кажи, Муо.

— То не е дип за казване, но зависи на кого се казва.

— За мене ли бре, Муо?

— И за тебе, и за друго нещо.

— Кажи най-напред това, което е за мене.

— Мислех си така: „Моят чорбаджия прави казарма ва турския аскер, защото е майстор, но той би могъл да прави казарма и за друг аскер."

— Така, така — тихо потвърждава Стоян. — После?

— Но той е от друга вяра и от друг милет — продължава все така с виновен тон Муо, — и да му кажа нещо, той не би ми сторил зло. В това се уверих, като видях лицето ти вчера в кафенето.

— Когато се карах с чауша?

— Тогава.

— Ако се боиш, не ми го казвай.

— Не отива така, устабаши. Ти ми направи едно добро. Срамота е да ям твоя хляб и да се крия от тебе. Човек, като живее с някого, трябва да му вярва, след като е разбрал, че е честен и верен.

Сепва се Стоян от тези приказки. Не говори така обикновен слуга.

— Аз съм изненадан, Муо, от твоите думи. Когато те взех от оня, лошия чорбаджия, който не искаше да ти даде и дрехите, ти ми се видя много уплашен и безпомощен. Сега пък виждам у тебе кураж, а и нещо повече.

— Устабаши, когато човек изглежда уплашен, той минава за будала, а будалите никой ги не гони. Ти видял ли си хюкюматско псе да ходи след будала? Все кадърни и умни хора лежат в затвора.

Стоян е изненадан от това спокойствие и увереност. Муо става за него нещо повече от забавен събеседник.

— Кажи, Муо, какрото искаше да ми кажеш. Аз ще оценя добре твоето доверие.

— В Джамбазпазар — започва съвсем тихо Муо — има малка джамия. Слуга в джамията е един стар човек, който е албанец, но никой не знае това. Щом служи в джамията, той е мохамеданин, а за мохамеданина вярата е всичко. Там е беглецът, устабаши.

Стоян слуша, сякаш е спрял да диша.

— Слугата в джамията е много хитър. Ще откове той няколко дъски от малкото таванче на минарето и там ще качи човека. Нали знаеш, че таванчето е по-високо от мястото, където мюезинът се изкачва за своята служба. Нито на него, нито на някой друг ще дойде на ума, че под острието се крие човек. Вечер, когато старият ще заключи джамията, човекът ще слезе долу, като отмести дъските, и ще спи спокойно на миндера в преддверието. Джамията е заключена и нощно време никой освен аллах не влиза вътре. Рано сутрин слугата ще дойде, ще се изкашля, ще почне да цепи дърва в двора, а това ще бъде знак, че гостенинът трябва да иде горе и да се затвори до вечерта. Ще си вземе той хляба и сиренцето, което вечер му оставя слугата, и ще се изкачи по стълбата. Това е всичко, устабаши.

— Измислено е така, че и на дявола не може да му дойде на ум — казва Стоян, вече малко развълнуван.

— И беглецът е албанец, устабаши. Не му е било лесно да понесе отвличането на сестра му, която е още в харема на известния разбойник Расим. Отказала девойката да иде доброволно при него и затова той и негови другари са я отвлекли. Ти може би си слушал, устабаши, че не може брат да не плати за брат или за сестра. Така оскърбеният млад човек и двама негови другари са устроили засада на разбойника, който е вече мъртъв. Разбра-

ли са, види се, катилите, че единият от тях е побягнал към Сараево.

— Но ти, Муо, откъде знаеш всичко това?

— И по майка, и по баща съм албанец, устабаши. Казах ти това. Обичам своя народ и дума съм дал да му служа, с каквото мога. Казваш ли бесата-беса?

— Бесата-беса! — произнася Стоян, като става от миндера.

По лицето на Муо се разлива блаженство. Щастлив е той, че срещна такъв човек.

— Аз ще те запозная с един наш приятел — казва тихичко Муо. — И той е албанец и се казва Осман Али. Няма по-верен и по-честен човек на света от него. Заселен е той отдавна в Сараево и защото е мохамеданин по вяра, турците в нищо не го подозират.

— Какво върши този човек?

— Помага, с каквото може. Свобода трябва за народа ни, устабаши. Свобода, защото иначе ще загинем.

Стоян гледа като замаян бледното лице на този привидно незначителен човек. Той е съвсем изненадан и по особен начин възхитен от мълчаливата му душевна сила, от увереността, с която прави опасните стъпки в живота си, и от любовта му към неговия народ. Дори се чувствува неловко пред себе си, защото този човек го надвишава с нещо много ценно, а е само негов слуга.

Дълго през тази нощ Стоян не може да заспи. Изненадан е от това, което донесе изминалият ден. Какво ли не става от един ден в друг. Гневът му се е уталожил. Пак си спомня от време на време жълтеничавите очи на чауша, но не както в първите часове. Това, което му разказа Муо, заляга дълбоко в душата му. Все мисли за тази чиста, самоотвержена и героична обич в сърцето на тоя скромен човек. Става Стоян, разхожда се из стаята и като приближава до прозореца, вижда в дрезгавината на нощния мрак как се тъмнее минарето към Джамбазпазар. Кой ли е и какъв ли е този Осман Али, когото Муо нарече най-верен и най-честен човек в света? Стоян, който не обича неизяснените неща, науми, че непременно трябва да го види.

XVII

Муо, който знае деветдесет и девет пътища, един ден устройва среща между Стояна и Осман Али. Приятен човек е Осман — едър, с широко лице и умни живи очи. Както каза Муо, той е отдавна преселен в Сараево и търгува с железария. Желязото докарва отдалеко през Смедерово и го разпраща на клиентите си по цяла Босна. За хората, които обича, Осман е открит и разговорлив, но щом дойде до сериозни неща, той е затворен и неприступен. Умее да приказва всекиму на неговия език. Така той лесно печели сърцата на хората. Албанец по произход, той носи дълбоко в сърцето си родолюбиво чувство, което никой не може да изтръгне оттам.

Домът на Осман Али е спретнат, чист. Две жени се грижат за този дом. Едната е неговата съпруга — бошнакиня и кротка женица, — а другата е дъщеря му Барие, която е една от най-хубавите девойки на Сараево. Няма друга като Барие. Очите ѝ са тъмни като нощи, а снагата ѝ пъргава като на сърна.

Албанец по кръв и навици, Осман Али не крие жените от своите гости. Само при турците е останал още този обичай. Той вярва на своя гостенин, защото между албанците верността на приятелството стои над всичко друго.

По стените на Османовия дом, боядисани с вар, са окачени няколко старинни оръжия и две тамбури. И тука има широки миндерлъци, постлани с хубави черги, а на средата на стаята — висока софра, на която се хранят.

Преди още Стоян да отиде в дома на Османа, домакинът знае вече много неща за майстора от Битолския вилает. Муо му е разказал всичко. А и Стоян не отива съвсем неподготвен. И на него Муо е разказал достатъчно неща, за да каже устабашията, че вече познава ако не изцяло, то наполовина живота и характера на Осман Али.

През време на вечерята приказките, които си разменят, са сдържани, както обикновено става при първо гостуване. Говорят за работата, за сухите бездъждовни дни в Сараево, настъпили от известно време, за гостоприемницата, където пребивава Стоян, и за това, дали гостът е свикнал вече на сараевските гозби. Макар и много скромни и крайно внимателни в думите си, жените не могат да

надвият своето любопитство и разпитват гостенина как е станал такъв мендис, защо досега не си е намерил стопанка и как живеят людете в Македония, която, както и самите те казаха, е много далече оттук. Особено внимателно слуша Барие. Тя е спряла погледа на черните си очи върху лицето на Стояна и поглъща всяка негова дума. Стоян си обяснява това любопитство и с живота на жените в мохамеданския свят. Те са повече затворени у дома и всяка новина е жадувано разнообразие.

Тъкмо Осман Али се готви да отстрани деликатно жените, за да отмести разговора по друг път, който интересува само двамата, съпругата на Осман пак започва:

— Как са облечени вашите невести, устабаши ефенди? Как са наредени къщите?

— Много ли беше хубава ханъмата на Исмаил бей? — пита веднага Барие, след като Стоян разказа историята за девойката, която побягна от баща си и отиде от Солун чак в Битоля.

— Не съм видял по-хубава от нея. Такива очи, такъв смях, като че стотици звънчета пеят едновременно на различни гласове.

— Ах, господи! — въздъхва Барие и лицето ѝ се покрива с руменина, сякаш пламъци се отразяват в него.

Заради това неукротимо любопитство Стоян трябва да измисля все нови истории и случки. Най-после трябва да разкаже как се е създало Крушово, как са дошли миаците от Дебър, как власите от Грамос довели и стадата си на планината заедно с няколко албански семейства, погнати от пълчищата на янинския паша Али.

— Има ли хубави влахкини? — пита Барие.

— Как да няма! Навсякъде има прилични хора, кълзъм.

— Разкажи ни още нещо за твоя градец — моли се жената на Осман Али, станала тази вечер изненадващо разговорлива.

— Дебели снегове лягат при нас — пояснява Стоян. — Някога става нужда да правим пътища от къща до къща, а снегът от двете страни е до половина човешки бой. Има зими, в които хората седят по цели седмици в топлите си каменни къщи.

— Какво правят тогава?

— Разпалват огнищата, поставят котле с кестени, кои-

то почват да врят, и разказват на децата приказки за змейове и за султански палати — усмихнат добавя Стоян.

— Колко е хубаво при вас! — казват едновременно и двете жени.

— Само веднъж в годината е много тъжно.

— Кога?

— Когато майсторите тръгват на гурбет. Тогава плачат майки и жени, сестри и годеници, плачат малки деца. Такъв е нашият занаят.

— За тебе кой плаче, устабаши? — пита Барие.

— Кажи-речи, никой — усмихва се наново Стоян. — Е, може да поплачат майка и татко, но никой друг...

Както Стоян, така и Осман Али разбират, че отиде вечерта. Все не смогват да намерят колай да заприказват за друго нещо, защото жените една след друга се надпреварват. Поглеждат часовника. Изнизали са се всички предполунощни часове.

— Ще те чакам в най-скоро време — казва Осман Али, когато Стоян си тръгва. — Ние не можахме да си поговорим за всичко. Жените са любопитни като врабчета.

— Разбрах — отвръща Стоян. — Това ще стане друг път...

При следното посещение Везенков забелязва, че очите на Барие са плакали наскоро. Лицето на майката е също бледо и измъчено. Стоян горе-долу знае нещо. Още преди да отидат, Муо му разказа, че в дома на Осман има малки тревоги.

— Имат си нещо в къщи — бе загатнал Муо. — Нещо с девойчето... Нали го видя миналия път?

— Как не, видях го, Муо.

— Осман Али иска да го даде на едно място, а то не ще. Женска челяд, устабаши. И дяволът не знае какво мисли едно момиче.

— Да няма някой друг?

— Кой знае!

Този път при Осман Али се разговаря за всякакви неща: за търговията, за това, как със салове пренасят железарията в Смедрево, за това, че в Словения има най-хубаво дърво за дограма, говорят за Македония, за Алба-

ния и за мъката на народа. Между другото в този разговор Стоян казва:

— Ние в Македония знаем много неща за вас, Осман Али ефенди. В Албания са живели много нашенци. Тази е причината, дето свети Климент Охридски и събратът му Горазд са ходили из Албания да носят там нашата вяра и писмо. Горазд е живял дълго време в Берат, доколкото съм слушал от стари люде, които от уста на уста предават това, което е било. Не е ли истина, че в Албания има три вери?

— Истина е — отвръща Осман Али.

— Едни от вашите люде са мохамедани като ваша милост, други са католици, а има и много православни, приели словото от нашите охридски просветители.

— Знаеш много неща, устабаши. Зная и аз много за вашата земя, но не можем да си помогнем. На един и същ сайбия служим и отгоре му плащаме тежка вергия. А пък като турнеш над всичко зулумлуците, работата става хептен трудна. Тогава има ли нужда да приказваме повече?

— Но как с голи ръце ще водите борба против Стамбул?

— Там е цялата мъка. Човеци имаме готови на всичко, но оръжие — съвсем малко.

— Пари ли нямате?

— Не е само до пари работата. За оръжието трябва да се погрижи не наш, а ябанджия човек. Турците трябва да му имат вяра. Нашите са винаги под око. Не си ли чувал колко пъти идва аскер дори от Анадол да усмирява бунтовници? И за най-малки подозрения млади люде тръгват към Диарбекир или висват на въжето.

Стоян усеща накъде се насочва приказката. С тези думи Осман Али подсказва какво биха поискали от него.

— Разбрах какво искаш да ми кажеш, Осман Али ефенди.

— Аз няма да искам да влезеш в беля, устабаши. Ти само ще си кажеш приказката, където трябва. Научих, че имаш близки приятели към Янина. Оттам най-лесно ще може да влезе гръцко оръжие. Мине ли веднъж в ръцете на наши люде, работата е сигурна. Твоето име няма да се спомене.

Стоян би могъл лесно — с няколко само думи — да излезе от този обръч, в който го затварят, но той вярва в честността както на Муо, така и на Осман. И друго нещо го кара да приеме това, за което му загатва домакинът. Това е съкровеното му желание да извади от душата си молеца, който често гложде спокойствието му и го подсеща, че всичко прави заради турците, а нищо не е сторил за своя народ.

Размисля се той и в тези няколко минутки през ума му преминават доста неща. Осман Али също мълчи, защото си казва, че на устабашията трябва малко време, за да обсъди всичко.

„Нашите в Крушово — мисли Стоян — още не са почнали да кроят такива неща. Старците умната отстраниха бейската власт и народът сега засега е по-спокоен. Вярно е, че по селата по-трудно се живее, но какво да се прави? Ще се чака. Почнат ли албанците със своите бунтове, тогава без друго огънят ще пропълзи навсякъде. Ако помогна на тях, то ще е помощ за всички."

С такива мисли той прогонваше появилото се понякога противоречие и успокояваше своята съвест.

Налети са две чаши от червеното сараевско вино. Домакинът вдига своята чаша. Взема чашата си и Стоян. Премества Осман чашата в лявата си ръка и подава дясната напред. И Стоян прави същото. Двете десници се стискат крепко.

— Бесата-беса! — казва тържествено Осман Али.

— Бесата-беса! — повтаря Стоян.

Тогава те преместват чашите си в десните ръце и ги изпиват на един дъх.

Утвърден е вече договорът за приятелство между албанския патриот Осман Али и майстор Стоян Везенков от Крушово, който чрез свои приятели в Янина ще се погрижи да достави от Гърция пушки за албанското въстание.

„Още триста казарми да направя сега за турския аскер, душата ми е спокойна — казва на себе си Стоян. — Така ми загатна и руският консул Хитров в Битоля."

XVIII

Минават две седмици. Муо е заминал за Требовец. Там ще се бави три дни, докато издялат по формата на табаците, които занесе, един главен челен камък от бял варовик.

Уморен е Стоян от преминалия летен ден. Имаше много да говори и обяснява на майсторите, трябваше много пъти да се качва и слиза по високото скеле и затова вечерта решава да се поразходи. Излиза той накрай града, където сред зеленината е прохладно. На запад склания едър сребърен сърп на скоро родената месечина. Високи борове извисяват вършини в полумрака и изглеждат като кипариси. Пусто е из този край. Людете са се прибрали.

Стоян върви по един път, който обикаля край малка горичка и гъсти храсталаци. Замислен така и загледан в месечината, която сменя сребристия си цвят в оранжево-златист, той чува бързи стъпки. Някой върви зад него, но той не може да го разпознае в полутъмата. Не изминава нито минута, до него се приближава жена, завита в тъмно наметало. Още неуспял да се отдръпне встрани, за да й стори път, тя се приближава съвсем до него, докосва го с ръка по рамото и доверчиво обляга глава на гърдите му, за да успокои замореното си дишане.

— Ох, колко бързах! — чува Стоян тих глас и съвсем изненадан, поглежда в лицето на жената, по което има макар тъжна, но приветлива усмивка.

— Ти ли си, Барие? Ти ли си, къзъм? — пита той и нежно отстранява девойката, за да я погледне по-добре в очите.

— Аз съм, устабаши. За тебе дойдох. Откога те чаках да излезеш. Искам да ти кажа няколко думи. Не се скъпи да отделиш за мене някоя и друга минутка.

Стоян усеща топлината на младата снага. Сякаш е дотичала към него сърна, която е бягала през урви и канари, за да се спаси от зли ловци. Усеща той приятния лъх на думите, казани така наблизо до лицето му, и доверчивото докосване на малката ръка.

— Какво се е случило, Барие? Защо си тичала така, като че бягаш от душмани?

— Наистина душмани ме гонят.

— Защо говориш така, Барие? Може ли ти да имаш душмани? Навярно си се скарала с татко си, или пък майка ти те е сгълчала за нещо. А може би от близък до сърцето ти човек си чула горчиви думи.

— Не, не! — отвръща девойката и го гледа с молещи очи.

— С какво мога да ти помогна аз, ябанджията и старият човек?

— Не си за мене ябанджия, нито си стар. Повярвай ми, устабаши, истина е това, което ти казвам. Ти си най-добър от всички. Омаях се аз от твоите думи и от твоя живот. Всичко около тебе е хубаво. И нощ да е, пак ми се струва, че грее слънце.

Изненадан като от паднал наблизо гръм е Стоян. Не знае какво да продума, как да постъпи.

— Не се ли боиш, къзъм, че домашните ще те потърсят? Тъмно е вече и месечината залязва, а чух, че и мюзеинът отдавна прочете вечерната молитва.

— Не бери грижа за това, устабаши.

— Барие, каква е болката, за която идеш при мен?

— Устабаши, ти знаеш какво е мерак на този свят и какво е, когато правиш нещо без мерак.

— Зная, къзъм.

— Баща ми е наумил да ме омъжи за сина на един свой приятел. Плаках, молих му се, казвах му, че не ме тегли сърцето към него, но той не чува. „Омъжи се — казва, — нареди се при добри хора, защото не се знае какво ще стане занапред." Ще ме прокълне, ще ме изгони от къщи, ако го не послушам.

Заплаква Барие, сълзи потичат от очите ѝ. Разтърсва снага девойката и трепере като птичка. Все така доверчиво като на верен приятел обляга тя глава на рамото на учудения майстор, който диша аромата на тъмните ѝ коси. Усеща Стоян нейната младост, хубост и здраве.

— Барие — дума тихо Стоян. — Какво мога аз да сторя? Ти може да си имаш свой избраник. Кажи му да иде при баща ти и да те поиска от него. Ако любовта му е голяма, той ще го склони. Кой не е отстъпвал пред голяма обич?

— Ох, не ме разбираш, устабаши — говори през сълзи Барие.

За втори път Стоян чува тези думи. Веднъж Пандора му ги каза при тежката желязна порта в Крушово и сега тука Барие — разплакана и горка в топлата юнска нощ. Тези думи го бодват като игли.

— Нямам никого в сърцето си — продължава през плача си Барие. — Никого нямам. Откак те видях, не мога да те отделя от ума си. Такъв човек съм търсила, за такъв като тебе съм си мислила още от дете. Не ми се смей, повярвай ми!

Неочаквано е това, което чува Стоян от устата на младата девойка. И при това мъдри думи за нейната възраст. Смутен е майсторът. Не знае какво да отговори, още повече сега — след това признание. Не се смути той при разговора си с Исмаил бей, не трепна окото му, когато уговаряше с Абди паша казармата в Битоля, но сега думите сякаш свършват и избледнява мъдростта, с която се славеше прочутият мендис.

— Вземи ме със себе си. Води ме, където искаш — продължава със същия глас и същата жалба Барие. — Аз ще се грижа за тебе. Ако искаш, ти можеш да направиш това.

Тревога се надига в душата на Стоян. Гледа той в полутъмата черните очи на Барие, устремени към него с безкрайна преданост. На гърдите си чувствува нейната вълнуваща се гръд и дори чува в тишината туптежа на сърцето ѝ.

— Много си мила ти, къзъм! — заговорва най-сетне Стоян, изпълнен с жал и милост към това наивно девойче. — Колко щастие могат да донесат тези думи, но на човек, който не е вече осланен с есенна слана. Малка си ти за мене, Барие. Как ще кажа на баща ти, че те искам за невеста? Ще се разгневи той с право и ще ме нарече негодник. Аз му дадох честна дума за приятелска вярност. Други неща ме свързват с баща ти, къзъм, които ти не знаеш. Да бях на твоите години или с няколко години поголям, можех да те спася от женитбата, която не желаеш, но сега е вече късно за мене. Да беше дошла в младостта ми, Барие.

— Не, не! Кълна се в своята младост, че не само заради годежа, който не искам да стане, дойдох. Обикнах тебе, устабаши, над всички хора в този свят. Повярвай ми.

Тъжен и тревожен е този шепот на девойката в топлата вечер.

— Да беше се родила по-рано, Барие.

— Ти не ме искаш! Ти имаш друга в сърцето си!

— Никого нямам, Барие. Погълна ме моят занаят. Не мисли, че не те харесвам. Не съм срещал по-умна и по-хубава от теб. Щастлив ще бъде този, който те вземе за невеста.

— Устабаши — трепва Барие. — Може да те спира вярата ми. Аз ще взема твоята вяра и ще се моля на твоя господ.

Гласът на момичето е задъхан от вълнение.

— Не е и това, къзъм. За обичта няма вяра, защото самата обич е по-голяма от всички вери в света.

— Хубави думи знаеш, устабаши. Никога не могат да се забравят.

Развълнуван е Стоян от детската наивност на девойката и сърцето му още повече се изпълва с милост. Иска да я утеши, но не може да й каже, че ще я вземе със себе си. Та нали не беше далече денят, когато той каза на баща й „Бесата-беса"! Такава дума си казват приятели, които остават верни до смърт. Само нежно помилва косата й.

— Ти не ме искаш. Друга жена имаш в сърцето си!

— Барие, Барие! — вика Стоян, но девойката бързо хуква назад към мястото, отдето се появи. Черната й наметка изчезва в сгъстения мрак.

Стоян Везенков — могъщият мендис — стои край горичката самотен и смутен, без да знае какво да стори. От едната му страна сякаш стои Барие — хубава, предана и влюбена в него, — а от другата Осман Али, на когото даде дума, че ще достави пушки през Янина. Може ли той да каже на Османа: „Дай ми дъщеря си Барие за невеста." Ще го изгледа Осман Али с живите си проницателни очи и ще му каже сухо и отсечено: „За това ли дойде ти в моята къща?" После ще го измери още веднъж от горе до долу и ще продължи: „Колко жени си имал до днес? На края и на моето ли дете хвърли мерак? За това ли приказвахме онази вечер? Заради Барие ли те доведе Муо у дома?"

Тихо е наоколо. Вече ляга на гръб залязващият месец — удължен и оранжев. Само единият му рог стърчи

над бориките. Захлажда се. Горичката издава свежа въздишка. Стои Стоян гологлав, за да разхлади вечерникът пламналата му глава, и почва да размисля: Ако Барие се беше родила по-рано, той щеше да я вземе със себе си, щеше да ѝ даде своята вяра и име и щеше да я направи своя невеста. В зимните нощи, когато над Крушово лягат дебели снегове, ще назърне през пармъклъците на прозореца и ще види една ярка, мигаща звезда. „Барие — ще ѝ прошепне той, — любов моя, видиш ли тази звезда на небето?“ „Виждам“ — ще отговори тя със сладкия си говор. „Това е нашата звезда, Барие, нашето щастие!“

За пръв път Стоян се улавя в такова мечтание. Той е мислил за много неща. Не може майсторската му глава да не мисли ,но тази мисъл сега не е за това, че двете остри кьошета на триъгълника правят една гьония, а нещо друго. Това е мисъл, която сякаш иде направо от сърцето.

После бавно тръгва надолу по тесните улички на Сараево. Градът е заспал. Едри звезди вече трепкат на небето. Добре, че Муо е в Требовец. Иначе проницателното му око би видяло смущението му.

Когато наближава гостоприемницата, вижда, че в кафенето е още светло. В дъното млад човек с черни мустачки свири на тамбура и звучни припеви на струни придружават неговия глас. Певецът има безгрижна усмивка. Като бликнал фонтан се извисява любовната му песен. Тя се издига ту жаловито, ту възторжено, като летеж на чучулига. Мълчаливи люде слушат с внимание. Те всички са по-възрастни от него и сигурно си спомнят за най-хубавите минути на своята младост. Сега Стоян, който спира до стената и се заслушва в песента, не си спомня за нищо. Пред него стоят като живи очите на Барие — тъмни, разплакани, пълни с копнеж.

XIX

Живее Стоян в Босна още няколко недели, но гледа повече да е вън от Сараево. Нарочно замина за едно неголямо селище около Требовец, където се дялат последните камъни за облицовката от централната фасада. Не иска да се мярка повече в къщата на Осман Али, не иска

да разпалва огъня, който е пламнал. Жали Стоян сърцето на момичето, жали и своето сърце.

След този разговор горе при горичката той мисли, че върху лицето му е написано смущение, което Осман Али ще прочете и проумее. Бои се да не загуби своята чест и уважение пред албанците, пред Муо, пред самия себе си. Честта и името не е нещо като парите, които можеш да загубиш и отново да спечелиш. Щом вече реши твърдо, че Барие, която, макар че смути малко сърцето му, не е за него, че е малка и че не бива да се вмесва между него и баща й, Стоян няма защо да се мярка повече там, където и за най-силния е трудно да премине невредим. Не става игра с огън. А любовта на младото момиче е огън, който се не спира пред нищо, пълзи крадешком, подпалва сухите тревици, клончета и храсти, докато пламне гората и всичко се опустоши и стане на въглен. Има Стоян око, което види по-далеко от окото на тези, които бързо се омайват и припламват като суха трева. Майстор е той, а майсторството помага да видиш не само всичко по занаята си, но и в душата на човека и най-вече в своята душа. Минава време.

През последните няколко недели и Барие не се мярна никъде. Работата около казармата отива на привършване, а това оправдава Стоян, че се скри от очите на всички познати. . .

Дойде и този ден, когато Сараево за Стоян е само спомен. Един керван пътува към Македония. Коне се движат в редица и на края кола, натоварена с багаж. Две седмици преди това Стоян е изпратил с верни хора едно малко стадо от шест биволи и биволици за Крушово. Той ги купи от Сараево. Иска да опита дали в Крушово, на планината, ще изтраят тези животни.

— Ще се задържат ли биволи по вашите места? — пита при тръгване един стар бошнак.

— Ще опитам — отговаря Стоян. — Нищо на този свят не е научено добре, ако се не опита.

— И ти си прав.

Върви керванът през долини, прелези и широки пътища, покрити с прах. От време на време се открива широк

хоризонт, светлеят облачета, позлатени от утринната заря, а друг път керванът потъва в долини, където свири вятърът на идващата нощ. Униса се Стоян в размисъл за неизвестното бъдеще, но най-често се връща към Сараево. Повтаря в ума си той как предаде постройката, как се раздели с големците и как гостува последната вечер при Осман Али, когато решиха, че не ще бъде лошо и Муо да тръгне с него. Засега Муо няма работа в Сараево. Освен това ще помага на майстора за работата, която уговориха.

През някои нощи те спят отвън, но през други прекарват в ханища. Там всички гледат с любопитни очи към Стоян и неговите придружвачи. Стоян заспива късно. Крои нещо и слуша как в обора в дъното на широкия двор тропат подковените коне.

Барие го изпрати до края на града. Много бледо беше лицето й, когато й подаде ръка за сбогом. Цветето, което му даде тя, е вече изсъхнало, но споменът е още жив. Стоян се мъчи да покрие с други мисли мислите си по Барие, но не успява. Утешава се с това, че остана верен към Осман. Може би това е най-доброто, което можеше да стори. Чернееха в минутата на раздялата очите на Барие като тъмни теменуги, на които е останала капка от утринната роса. „Ти си тръгваш, устабаши“ — каза му тя, а думите й отиваха на плач.

„Отивам си, Барие — отвърна й Стоян. — Такава е моята съдба. Не можах да прескоча дадената дума. Не беше честно да ти говоря за обич, щом не можах да те направя моя невеста. Ще направя някъде из нашите места чешма и ще напиша на нея името ти.“

„Хубаво говориш, но твоите думи не лекуват, а разлютват раната ми.“

„Не говори така, Барие. Ще дойдат и радостите ти. Ти не знаеш какво носи на човека идващият ден.“

„Зная, зная. Човек не люби два пъти.“

Не може да откъсне Стоян мисъл от тази раздяла в горичката, когато керванът бавно се изтъчваше напред. През клоните на дърветата се провираха лъчи от извисилото се слънце, а лицето на Барие се беше променило. То приличаше на бледите рози, които цъфтят наесен. Само очите й тъмнееха още повече. Тогава Стоян хвана с две ръце главата на девойката и я целуна по страните, както

бащите целуват своите дъщери. Спомня си той, че и неговата страна се намокри от една сълза.

„Сбогом, Барие, сбогом, къзъм!“ — каза Стоян и се запъти към кервана, който вече отминаваше. Барие остана между стволовете на дърветата като сянка.

След нови три дни керванът е вече в Албания. Настъпва есен. От планините привяват хладни ветрове. Натрупват се облаци, като че на небесния свод се появява мръщина.

Албания по това време все още не е готова за въстание. Народът е пръснат по планинските селища — беден, неорганизиран, невъоръжен. Никой не го е събирал да го подготви за бунт. Никой не е изковал оръжие от отделните горчивини и страдания на тези мълчаливи и корави люде. Безотговорни разбойници безчинствуват, отвличат стадата, крадат хубавите девойки и ги продават на богатите бейове. Единственото нещо, което помни този народ, е преданието за Скендербег, за храбрите герои, за подвизите на дедите им.

Керванът на Стоян Везенков е посрещнат с голяма чест от мнозина албанци. Те знаят вече доста неща за него. В една широка стая в малкото градче, където отседват, са събрани видни люде, между които и добрите приятели на Стоян — Емин, Стерио и Вана. И Муо е там. Бавно е вървял биволският керван и затова Стоян го настигва със своите придружвачи.

Изправената костелива, но яка снага на Емин хвърля на стената едра сянка. Емин е сух, изпечен човек на около четиридесет години. Има лице, което говори за безстрашие. Стерио на пръв поглед изглежда по-тромав от Емин. Но когато се вгледа човек по-внимателно в него, ще се изненада от това, колко огън има в неговите очи. Третият приятел — Вана — седи на ниско столче и подпрял лакът на коляното, внимателно оглежда гостите. И зад неговата добродушна усмивка дебне коравата му решителност.

Отведнъж Емин започва да приказва. Той говори за Албания, за това, че народът е измъчен, но не и отчаян.

Говори за надеждите, които никога не са пресекнали у него. И на края се провиква:

— Храбри приятели! Коя е нашата гордост? Това е храбростта ни и туй, че не сме забравили славата на нашите деди. И както някога Мойсей Дебранец се яви в помощ на славните войски, предвождани от Скендербег, така и сега верни приятели от Македония ще се притекат на помощ, с каквото могат.

Вълнуващи са тези думи за Стоян. Разбира той, че Муо е разказал, каквото е трябвало. И за друго си помисли: „Добре постъпих с Барие. Доверието, което спечелих, струва повече. Всяко добро дело се награждава."

Свършва срещата. Разменя Стоян поотделно по някоя и друга дума с хората, а най-много с тримата си стари приятели. Припомнят си те как се запознаха някога, поразказа всеки за себе си по нещо и преди да се разделят, макар и тихо, рекоха, че ще останат завинаги верни на Стоян.

Като стига в село Лазарополе, той решава да отиде в манастира „Свети Йован Бигор". На тръгване за манастира той се отбива при една чешма в края на селото и там заварва млада, хубава девойка, на която спира възхитен поглед. Девойката е облечена в хубава носия, везаниците на която блестят на утринното слънце. Стоян бързо съобразява, че тя е от добро семейство. Окото му се не лъже. И когато му дойде нещо на ум, не обича да губи време. Повежда той коня си към чешмата и спира до каменното корито. Девойката се отдръпва да му стори път. Отначало тя мисли, че той е някакъв турски или албански бей, и тръпка на смущение преминава през нея. Стоян, който забелязва това, бърза да я успокоява.

— Не се плаши, девойче — казва й той на чист миачки говор. — Не съм лош човек, нито друговерец, а ваш-нец, християнин и майстор.

Девойката се усмихва облекчено.

— Напой си коня, майсторе — казва тя и го поглежда с хубава усмивка.

— Харесваш ми ти, нашинке — казва направо и смело Стоян. — Отведнъж разбрах, че си добра и работна девойка. Щеш ли да те направя снаха? Откога търся аз такава невеста за брата си.

Момичето стои като слисано. Кога е слушало то да се приказва така? Гледа облеклото му — целият е в скъпи дрехи, изправен е и макар че има години, по лицето му трепти нещо привлекателно и властно. Вниматeлната обноска към нея вече има цена, щом е направена от такъв човек, който вдъхва уважение. Тя го следи, докато той напоява коня, и вижда как група лазарополци търпеливо го чакат на пътя.

— Ти къде живееш, девойко? — пита Стоян, след като кончето спира да пие и почва да чука нетърпеливо по камъните.

— Там, в онази къща — сочи тя с ръка.

Стоян отправя поглед нататък и вижда голяма къща сред дървета и градини.

— Заповядай у нас, майсторе — кани го с вълнение момичето.

— Сега не мога. Тръгвам за манастира „Свети Йован Бигор". Ще кажеш на татко ти много здраве от майстор Стоян Везенков от Крушово. Няма да забравиш, нали? Запомни ли името? Стоян Везенков.

— Няма да забравя, майстор Стояне.

— Ха сега сбогом и вземи това за спомен от мен.

Стоян ѝ дава малка златна монета, която момичето, пламнало в смущение, отказва да вземе, но той настоява и тя приема този неочакван дар, като му целува ръка.

— На добър час, майсторе. Да ти е на помощ свети Йован!

— Сполай ти, дъще, а ти да имаш всички добрини.

Девойката стои дълго при чешмата. В ръката си стиска лъскавата златна монета. „Каква среща!" — мисли тя. И колко се радва на думите, които ѝ каза. Не е малко това да те хареса и да те похвали такъв човек. Сама видя как го чакаха придружвачите, помогнаха му да се качи на коня и така яздеха след него, като че той е някакъв големец. После тя допълва менчето и бавно се запътва у дома. „Колко беше уверен във всичко, което вършеше — продължава девойката в своите мисли. — Откъде беше той? А, да, от Крушово. Дали е далеко оттук?"

Напреднала е есента. Злато е разпиляно под трепетликите. Магьосници през нощта боядисват с жълти, кафяви и червеникави багри гранките на гората и малките бре-

зички край пътя. По пладне слънцето прижуря и високо в небето, наредени в редица, се носят ятата на отлитащите птици. Жално е, че си отиват щърковете и лястовиците, но пък като дойде зимата, ще почнат поседъците, годежите и сватбите. Някой ден от селото ще се чуе как по долния път прихлопват звънци на коне. „А! — ще извика някой. — Идат си нашенците от гурбет! Какво ли носят? Какво ли ще стане през тази зима? Дали някой от тях не ще си избере невеста, за да я отведе в далечна земя?“

Ангелина — девойката — разказва на майка си за необикновената среща и за това, колко достоен ѝ се видя човекът, който ѝ заговори. Той без друго ще е виден и уважаван. Тя загатва на майка си и това, че той иска да я сгоди за своя брат и че ще живее в богата къща.

— Каквото е речено, това ще стане — отвръща майката. — Нищо не пожелавай така силно, че да страдаш, ако то се не сбъдне. На този свят не се случват всички пожелани неща.

Въпреки тези съвети Ангелина цяла нощ мисли за него. „Ще те сгодя за брата си“ — рече ѝ той. Дали и брат му е като него?

XX

В Крушово Стоян най-напред иска да види какво е направил Муо с биволите, как са го посрещнали домашните, харесало ли му е градчето. Не е лесно да оставиш едно място и да се преселиш на друго.

— Как се чувствуваш тука, Муо?

— Много добре, устабаши. Тука човек живее като птица в гнездо. Такъв град не бях виждал досега.

— Затова се ражда човек, Муо, за да види.

И почват те да нареждат всичко, което трябва да се нареди. И двора потягат, и за биволите правят по-скътани на завет яхъри извън града — на едно място, което Стоян нарича чифличе. И ограда нова иззидват в къщи, и хубава колибка потягат за трите ловджийски загара, които са мелези от хрътки. Муо се мъчи да разговаря с домашните на Стояна и усвоява всеки ден по някоя и друга дума от непознатия език. Не минава много време, и той вече може

да казва по нещо, макар че думите са казани така, че Мара винаги се смее. Родителите си Стоян заварва здрави, но вече лесно може да се види как старостта от ден на ден оставя върху лицата и снагата им своя печат. Само Мара си е същата. И Руса живее добре с Ивана и си е все така слабичка и нежна.

— И ще ражда скоро — добавя обезпокоена майката.

Заедно с късната есен пристига и Петър за ваканция. Константин ще остане през зимата в Атина. Посрещат Везенковци Петра с радост и с гордост, каквато подобава на хора, които са изпратили синове да учат наука. Разказва Петър как отначало всичко било много трудно, но после упоритостта надвила и след някой месец и друг той влязъл в крак с другите. Особено Мара е много горда и любопитна. Гледа го, любува му се и го разпитва за всичко.

— Петре — започва една вечер Стоян при софрата. — Макар че си още млад и има още да се учиш, не е лошо да те задомим.

Петър поглежда изненадан към брата си, но веднага си помисля, че всичко, което казва Стоян, е за добро. Само лицето му се покрива с руменина. Майката и Мара виждат това, а Мара хитро се усмихва.

— Не бива да изпуснеме една девойка от Лазарополе, която от пръв поглед ми се видя достойна за тебе. Тя е от добро, заможно семейство и е умна. За хубава не питай. Същински ангел е, а и името ѝ е Ангелина. Може да е учила малко, но това е най-послешна работа. Много нещо ще стане тя покрай тебе и другите. За жена е потребно да е вярна, послушна и добра.

Мара и майката се поглеждат, искат да си кажат нещо с очи. Само старият се храни мълчаливо и не бърза да приказва.

— Млад е още — дума майката с половина глас. — Нали има още толкова да се учи.

— Вярно е това, че ще учи, но нека знае, че си има невеста, а при това нашенка. Ти, майко, да не искаш да ти доведе някоя от Атина?

Млъква майката при тези думи на Стояна. Досеща се тя какво може да стане с един млад човек в чужда страна. Помисля веднага и за Коста, но решава в себе си, че той е по-затворен и по-срамлив.

Когато Стоян разказва за девойката от Лазарополе, Руса, която е дошла на гости, кротко се усмихва и в очите и светват пламъчета. Мара обаче е по-развълнувана.

— Много ли ти хареса девойката, брате Стояне?

— Като я видите, тогава ще приказваме.

Мълчат старите, но си мислят едно и също нещо. Мъчно им е, че по-младият брат ще прежени първородния. Но да се приказва за това, никак не иде, защото Стоян неведнъж е отсичал такава приказка. Само Мара, която и този път не смогва да се удържи, мънка с половина глас:

— Брате Стояне, барем и за тебе да си беше избрал една невестица.

Строго поглежда майката към нея, но в същото време е доволна, че тази бъбрица извади от сърцето ѝ една дума, която ѝ тежеше като камък.

— За всекиго трябва да удари неговият час — е кратният отговор.

С това разговорът свършва.

Вярно е, че зимата тази година се бави някъде из Баба планина, но тя все ще пристигне и ще затвори пътищата. Пък и Петър няма да има много време. Ще трябва да се връща в Атина. Нека има повечко дни да си поседи с невестата. Тя ще остане у тях и ще научи всичко от реда и навиците на този дом. Като се върне през следната ваканция, ще си я намери готова къщовница.

Годежът и сватбата, току речи, се сливат. Родителите на Ангелина нито дума не могат да кажат за този избор, защото, като се спомена в Лазарополе името Везенковци от Крушово, хората се удариха по челото. Как падна този късмет на Ангелина! „Знаете ли кой е Стоян Везенков? — говореха си лазарополци. — Не само в Македония го знаят, но и в Босна е прочут. Та Стоян да поиска за брата си дъщерята на великия везир от Стамбул, пак няма да му откажат."

Много отдавна дебърският край не беше виждал такава сватба. Песните не секват до късните среднощни часове. И не е ден-два, а горе-долу една неделя се проточва веселбата. Между гостите има поканени видни люде не само от Дебър, но и от Албания. С някои от тях Стоян

води от време на време не само сватбарски разговори. Богатата къща и широкият двор на лазарополския чорбаджия Нестор гъмжат от гости. Всички разговарят шумно, смеят се, пият старо вино, донесено максус за сватбата, и се възхищават на това, че Стоян е довел цялото си семейство от Крушово чак в Лазарополе.

Вият се кръшни хора и планината от време на време отговаря на гърмежите с глухо ехо.

От време на време Стоян излиза на двора и в градината да се проветри, тъй като виното запалва кръвта на човека. На запад, над острите спили, залязва сърпът на нова месечина. Стоян си спомня за оня сърп, който наблюдаваше в Сараево, когато го настигна Барие при горичката. Изминали са, значи, три месеца оттогава. Барие му каза, когато види новолуние, да си спомни за нея. Дали нейните очи сега не наблюдават залязващата месечина? Ех, да беше се родила по-рано — в годините, когато можеше да я вземе за невеста!

— Какво си се размислил, Стояне? — подвиква един от гостите, който тича към избата за вино.

— Разведрявам си главата, свате — отговаря Стоян и се прибира при сватбарите.

И Петър, и Ангелина са премного доволни. Колко добре е познал Стоян, че те са един за друг. Човек трябва винаги да го слуша. Познава той людете така, както познава занаята си.

— Видя ли, невесто, че думите, които ти казах на чешмата, се сбъднаха.

— Сбъднаха се, брате Стояне. Дано се сбъднат и за тебе всички хубави неща, които си замислил. Радост ще види този, който прави радост на другите.

„Умница е нашата снаха“ — помисля си Стоян.

Незабравими сватбарски дни. По четирите ъгъла на градината вятърът, който отронва и последните листа на дърветата, развява според дебранските обичаи червени и бели знамена. През деня се чуват свирки и хора̀ се играят из широкия двор, а вечер светват прозорците на големия дом.

„Сватбата у чорбаджи Нестор“ — казват селяните.

Веселбите стихват едва към края на седмицата, когато гостите почват да се разотиват. Конски кервани тръгват

по разни посоки, а тия коне на идване носеха богати дарове.

С такъв един керван Везенковци заедно с невестата тръгват за Крушово.

В хубавата нова къща има млада невеста. Тя всяка сутрин целува ръка на свекъра и свекърва си, почтително поднася на стария чашката с греяната ракия и навежда усмихнато лице след всяка казана дума или изявено желание от когото и да е.

Мара, най-близка по възраст с невестата, дава и сестрински напътствия и я запознава с всички особености на този дом. Неделен ден вкупом отиват на църква в Долна махала. Жените се качват на галерията и стоят там невидими, смирени. Ангелина се чувствува понякога сама, но няма какво да се прави. Петър трябваше да се върне и да продължи ученето си. Тъкмо и той се привърза към нея, а трябваше да се спусне надолу с кираджийските коне.

Майката и Мара са главните разпоредници. Мара знае всичко, което трябва да се направи. Тя одобрява, тя не харесва. Но все пак не е трудно да се живее в тоя дом. Макар някога сприхави и премного открити, Везенковци са добри по сърце и незлобиви. Понякога Мара си понадига гласа, създава малка тупурдия, изтървава по някоя и друга лютичка дума на майка си, но след час-два като че нищо не е било. Най-главното, което тя най-често и без причина подхваща, е Стояновата женитба. Както си работи, отведнъж почва да разсъждава гласно и насипва гореща жарава в сърцето на майка си. Как е щяло да се живее така до старини, та няма цял живот да е жива майка му и сестрите да се въртят край него, та кой ще му зашие едно копче и — все такива бодливи приказки. Майката така се тревожи, така й се замайва главата, че веднъж изтървава капака на нощвите върху ръката си и ходи цели две недели като саката.

— Млъквай, Маро, че ще падна от стълбата. Не ми вземай ума от главата — навиква я тя, а Мара все ще намери сгода да подметне някоя и друга дума.

— Майко, и ти трябва да му поговориш. Нали си го родила. На мене да ми е такъв син, да видиш какво ще го направя. А ти мълчиш, като че си няма.

— А ти защо му се мазниш, като дойде в къщи? Думичка не му продумваш, а само на мене вадиш душата.

— Не е редно аз да го уча на тия неща. Това може само майката да направи.

— Като станеш майка, тогава ще те видя.

Оставя Мара за известно време приказките за Стояна и почва за Руса.

— Майко, оженихме го това буболече, а то все такова си остана. Все слабичка, макар че ще ражда. Като че не яде хляб моята сестра. Как я роди такава свита, като че не е от Везенковци.

— Маро, чуваш ли си думите? Такива работи казваш някога, и то пред снахата, че ми иде езика ти да изтръгна. Говори ли се така на майка мари? Чие ще е, ако не на Везенковци?

Тогава чак Мара се досеща, че е изтървала нередна приказка, и казва:

— Ти пък, майко, все за лошо го взимаш.

Като остави майка си, обръща се към Ангелина:

— Ех мари, невесто, ех мари, сестро. Как ти намери на тебе Стоян годеник, ти не можа ли да му намериш една невеста в Лазарополе.

Руменина покрива лицето на невестата и смутена, тя едва успява да отвърне:

— Всичко става според късмета на човека, сестро Маро. Нашият брат Стоян, да ни е жив и здрав, казваше, че за всяко нещо трябва да се изчака времето.

— Не е като да не сме чакали — казва Мара, — но, гледам, около ушите му косата взе да белее.

Понякога идва и Руса, а снагата и стойката ѝ вече доста променени. Сяда тя при прозореца на широкия чардак и гледа към корията и синьото небе на Крушово.

— Как си, керко? — пита я майка ѝ. — Като че наближава времето?

— Наближава, майко — отвръща тихо Руса.

XXI

Нови работи повличат Стояна в Битоля. Колебае се той при тръгване дали да вземе със себе си Муо, но решава да иде сам. Муо ще се грижи за къщата, ще помага на

домашните, а най-главно ще наглежда дали се прави всичко около биволите, които Стоян за почуда на всички иска да отгледа в Крушово.

Бързо лети времето. Нижат се дни, седмици, месеци. Руса роди момче, което нарекоха Драган. Раждането премина успешно още докато Стоян беше в Крушово.

Като отива в Битоля, една от главните му грижи е да уреди с консула Хитров преместването на братята си в Русия. Консулът не го е забравил и се зарадва, когато Стоян влиза при него. След като разказа какво е видял в Босна, консулът го изненадва с една новина — показа му писмото, в което се съобщава при какви условия могат да бъдат приети двамата младежи от Македония. Семестрите и на двамата ще бъдат признати. Само в началото ще положат някакъв изпит.

Развързва Стоян кемера с лирите и чрез свои люде подготвя работата. И в Атина се даде нещо на разни ходатаи и всякакви други лица, препоръчани от негови приятели, които уредиха доста мъчнотии както с властта, така и с университета. Разбра Стоян, че консулът е взел присърце работата и че в Русия той има голямо влияние, тъй като досега нищо не му е отказано. При раздялата Хитров му каза да не се стеснява и да го потърси, когато има нужда. Колкото за братята, по-добре е да казва, че ги праща или във Франция, или в Маджарско.

Минава и тази зима. Живее си добре Стоян в Битоля, но има дни, когато около него няма жива душа. В него — там, където беше образът на Барие с тъмните очи — настъпва залезен здрач. Отминава сякаш приказката, която се роди в Сараево. Всяка болка изчезва така, както изчезват от стъклата на прозорците кулите и перата на райските птици, оставени там от зимния мраз. В дни, когато самотата почва да го гнети, той яхва арабското конче и излиза извън града. Понякога спира насред пътя гологлав и оставя да го лъхне хладният ветрец. Топят се снеговете по планината и едно поточе, скрито под камъните, се обажда със звучен ромон. В близката дъбрава пеят птички и Стоян ги слуша унесен. После наново подгонва чистокръвното животно и тръгва назад към града.

— Живот живееш, майстор Стояне! — казва му понякога негов познат, като го среща на пътя.

— Кой ти пречи и на тебе да живееш?

— Едно ли е, две ли са. Знаеш ли колко гърла чакат да ги нахраня? Пък и парата не вадя така лесно като тебе.

—Няма нищо лесно, побратиме. Я питай този, който е направил нещо, дали му е било лесно. Всеки се мъчи, но на хората им се струва, че чуждата работа е все по-лека.

— Ти колко гърла храниш, Стояне?

— За това, че повечко гърла храниш — отвръща Стоян, — аз нямам никаква вина. А пък дето мъчно вадиш парата, пак от тебе зависи. Като храниш тия гърла, ти им се радваш. Това е твоето богатство. Би ли се съгласил да замениш децата си за пàра и да станеш по-богат?

— Да ме пази господ!

— Видиш ли?

— Тука си вече прав, Стояне.

— Тогава се научи да не завиждаш за онова, което смяташ, че е щастие за другите.

Стоян никога не сгрешава кому какво да отговори.

Когато понякога си почива, полегнал на миндера, мисълта му прескача до Крушово. Там в новата къща има две широки затворени стаи, в които никой не влиза. Стените са изписани със сини кантове, а по средата се виждат изобразени вази, в които има големи листа, пак със сини цветове. На дървените тавани са изрязани украси. Тези стаи са за него. „Все някой ден ще се задоми — мислят си домашните — и ще влезе в тях. Вкопаните в стената, сега още празни долапи, може някога да се напълнят с миачки везеници, или пък коприна, а в широкото огнище ще засвятка огън.“

Един ден, когато се връща в жилището си, Стоян минава през една странична махала, където около къщите има най-много овощни градини. Топъл пролетен ден е цъфнал над Пелагония. Дърветата са отрупани с цветове. Прекрасната им гледка подмамя Стоян да мине по една улица, по която рядко е минавал. Пожелава да се полюбува на цъфналите клони, които там са в изобилие. Топъл е денят и затова той е само наметнал сукнената си дреха. Върви бавно и усеща как гърдите му се пълнят с

нежния мирис на цъфналите череши, а сноповете на слънчевите лъчи, които се провират през висналите над плочника клони, галят лицето му. Стоян минава край една къща с широк слънчев двор, с издадени стрехи и с веранда. Той извръща глава, за да види по стар навик как свършват на горния край стълбовете, които крепят покрива на верандата, но в същия момент там се показва млада слабичка жена, която слага една саксия на дъската. Стоян среща погледа на тази жена с бледото лице и сякаш не по своя воля спира там. Видял ли беше той някъде това лице и защо се взря в него? Не хубост, а само привлекателност имаше то. Лице на човек, живял затворено и без радост.

Но защо пресекна гордият вървеж на устабашията и неспокойна мръщина се появи на челото му? Кое го накара да спре и да се загледа във верандата? Стоян прекрачва прага, тикан сякаш от невидими яки ръце, прави няколко крачки по плочите на двора и приближава мястото, където жената, също изненадана, не помръдва.

— Кой майстор издяла тази хубава подпорка, невесто? — пита Стоян, загледан в лицето на жената.

Две очи като на плаха сърна го следят и смутена усмивка проиграва около устните на непознатата.

— Не зная — тихо прозвучава един глас, — отдавна е правена. Мъжът ми трябва да знае.

— Майсторски изпипано нещо! — възхищава се Стоян и оглежда дяланата колона от горе до долу. — Ти прощавай, невесто, че ти вземам малко от времето, но пусто майсторско око не може да отмине хубавото.

Лек руменец пробягва по лицето на жената и наново по него трепва приветливата усмивка.

— Чест е за нашия дом да стъпи ногата на такъв човек като твоя милост — изрича тя съвсем тихо.

Стоян наново спира очи на нея. Какъв поглед! Каква побеждаваща плахост и колко са хубави кротко изречените думи. Никой не му е приказвал така. Мнозина са му изричали похвали, дори прекалени приказки, но това е съвсем друго.

— Ти откъде ме знаеш кой съм?

— Не е много голям светът. В един град всичко се научава.

Постоява Везенков още минутка-две в мълчание.

— Е, хайде сега сбогом, невесто — казва изведнъж той, доволен, че го познава и тази жена, и бавно си тръгва. Като стига до вратата, той се обръща да я поздрави още веднъж, както изисква учтивостта, и вижда, че тя го следи с очи.

Смутен е устабашията. Не е пламнал у него огън, но приятна топлина се разлива в гърдите му и достига до едно кътче в неговата душа, до което никой не се е докосвал. Кое го затрогна така дълбоко? Хубост ли? — Не. Не е най-хубавото лице това, което е срещал. Може би плахата кротост на очите.

Ако някой би му разказал такава проста случка, той нямаше да повярва, но истина е, че от тоя ден се промени нещо в живота на Стояна.

Преминават още две новолуния. Сърпът на месечината, който ляга на запад, както тогава, в Сараево, не буди вече предишния болеж в сърцето му. Сега непознатата жена изпълни живота му и от ден на ден става посъдбовна. Какво може да направи той сега, прехвърлил вече пладнето на своя живот, заобиколен със слава и почести? Като несръчен младеж ли трябва да минава по слънчевата улица и да търси с поглед между клоните бледото лице?

Един ден около пладне се случва нещо още по-неочаквано. Когато минава по слънчевия плочник, Стоян вижда жената на същата малка веранда, където я видя за пръв път. Тя се е подпряла на колонката и гледа към пътя, така, като че очаква някого. Пътната врата е широко отворена и той може да види как по плочите лежат едри, кръгли слънчеви петна. Стоян спира и с цял ръст застава при отворената врата. И сега невидими сили го приковават там. Непознатата го гледа със същите плахи и примамващи очи. Тя стои така, като че е очаквала това появяване. После бавно се премества, иска да се прибере вътре, вероятно от благоразумие, тъй като в съседните дворове се чуват стъпки, но спира внезапно и задържа погледа си там, където смутен стои прославеният майстор.

Пак без мисъл, както първият път, Стоян приближава до верандата и с глас, който сам не може да познае, пита:

— Кого чакаш, невесто?

— Тебе — продумва жената така просто и непринудено, като че това е единственото, което може да каже.

Стоян мълчи. Само гледа смутеното лице с ясно изписана по него мъка и си мисли колко много неща е трябвало да надвие тя, за да се реши и каже тази дума.

— Аз пак ще намина някога оттук — смогва да изрече Стоян и тръгва.

Изчезва спокойствието и надменната увереност на видния устабашия. Той като че е друг човек. И думите му, и държането му не са, както преди. Дните стават други дни, а нощите — други нощи, като че времето ги беше крило досега. Присънва му се една вечер, че прави чешма. Тя е цяла от бял мермер, с извит корниз, с чучур, от който бликва студена планинска вода. Направи Стоян чешмата, но не знае чие име да пише на нея. Обикалят там стари майстори, а един от тях го пита: „За кого е тази чешма, майстор Стояне? Нали всяка чешма се прави или за нечия слава, или за възпоминание на любим човек. Кажи — пита майсторът, взел длето в ръка, готов да издълбае надписа. — Кажи чие име да издълбая — на влахинката ли от Долна махала, на младата ли бошнакиня от Сараево, или на жената, на която ти вчера научи името. Мария се казва, ако се не лъжа.“ „Ти почни другото да дълбаеш — отвръща Стоян, — а като дойдеш до името, спри.“

И зачука майсторът каменар с длетото и написа: „Согради ся източник сей за воспоминание. . .“ После нищо не беше написано. Само прочете думата „лето“. . .

Буден в нощта, Стоян се размисля за този сън и за неща, над които никога не бе мислил.

Да му бяха казвали знахарки и гадатели, че ще настъпят такива дни в живота му, нямаше да повярва. Та как така можа да му иде умът по една невидена, нечута дотогава жена, и при това омъжена? Та не знае ли той колко пречки и колко пропасти ще трябва да прескочи, за да се събере с нея? Без друго знае, но не мисли за това. Едно му е ясно — като че няма връщане назад. Опита се, но не намери у себе си толкова сили, с които да върне времето назад до оная минута, когато я срещна.

„Дали удари и моят час? — задава въпрос. — И ако е ударил, защо така късно?“

XXII

Властите в Битоля, пред които влиянието на Стоян е все много голямо, са поразбрали нещо. Турците, когато работите не се отнасят до падишаха и до техния евлят, са мъдри хора и знаят от опит и пословици, че когато у човека пламне такъв огън, той като че загубва разум за това, което върши. Някои по-видни люде от майсторския еснаф си говорят тайно помежду, че майстор Стоян се халосал по една омъжена жена. Човек да се чуди какви неща могат да се случат на този свят. Не е саде махленска приказка това, защото мнозина вече са го видели да говори с нея. Някои от по-старите майстори, които са чели страници от дебелата книга на Писанието, казват: „Не взе ли така и цар Давид псалмопевецът жената на Урия военачалника? И за да се отърве от него, той го прати на война; а жената прибра в своя дом."

— Не му отиваше на Стояна да прави това — казва в едно кафене един от майсторите, който беше работил зидарските работи още на казармата. — Хайде, да е млад човек, иди-дойди, но той е вече на възраст. Такива като него имат внуци.

—Захвана се той с турците — отговаря му съседът. — Помниш ли какво му казах тогава, когато ме викаше на работа по казармата? И ти беше там. Не искам, рекох, да работя за тях. Ето на какво го научи поганската вяра. Стана чорбаджия, напълни кемера с лири, ходи на гости при пашата, а сега събира жени за харем.

— Ти пък говориш със завист — обажда се млад човек от групата. — От зло сърце идат тези думи. Всички ние видяхме хаир от майстор Стоян. Кому е направил зло? Кому не даде хляб в ръцете? Човек не бива да казва голяма дума. Не знаеш какво ти иде на главата.

Дори при пашата един ден станало приказка за устабашията Везенков.

„Адамлък" — обяснил един от тях, а друг, пó шегаджия, казал: „Гинчлик — резелик, ихтиарлък — маскарлък." (Младост — резилък, старост — маскарлък.) Сам пашата пък, след като сръбнал от кафето и постоял така за минутка в размишление, отвърнал: „Кимсе билмез со-

нуну, кадер не исе олур." (Никой не знае края. Каквото е казано, това ще стане.)

Никой не прибавил над тази турска пословица нищо, още повече, като е изречена от пашата...

Отива си бавно пролетта. Гальовна, свежа зеленина е обвила клоните на дърветата. В гаснещия ден пълзят сенки. С едра длан те милват стените на Исмаиловия сарай. Майстор Стоян вече е приказвал с младия Исмаил за своята тайна. В джоба си той има ключ от малката задна врата на високия зид, който загражда сарая и през която никой не влиза. Направиха тази врата на времето, както самият бей казваше, за „зор заман". Понякога на човека се налага да влезе и да излезе от къщи, без да го видят хората. Забулена в листата на храстите, които растат край стената, тази вратичка почти не личи. Освен това наблизо има сенник, който още повече я закрива от очите на всеки, който е в градината.

Исмаил е разрешил на Стояна да разговаря с Мария в градината, когато стане нужда, а на слугите е заповядал след залез слънце да се не мяркат там.

Зайде ли слънцето, легнат ли сенки по пътищата, дворовете и градините, понапълнят ли се кръчмите с мъже, улисани в приказки, тогава Стоян, невиден от никого, минава по малкото сокаче от южната страна, дето не стъпва крак на жив човек, отключва леко вратичката, притваря я с ръка и гледа през пролуката кога ще зърне Мария, или пък слухти да чуе познатите й стъпки. Едри зелени листа са избуяли наоколо. В притихналия синкав полумрак Стоян чува ударите на сърцето си. Толкова е тихо, че и на буболечките, които лазят при краката му, той чува лекото шумолене. Високо в безоблачното небе се запалват най-едрите звезди.

Стоян мълчи. Какво може да каже? Кога е научил той това, което се казва при любовно свиждане? Та нали цял живот е правил конаци, чешми, минарета и сарай? Какво сега може да разкаже на Мария с това неспокойно сърце, което за изненада и на самия него тупка по-силно под скъпата чохена салтамарка.

Отведнъж в ума му се зареждат мисли, които другиму по никакъв повод не би разправил. Сеща се той изведнъж за един от своите майстори, когото наричат Секула Угрин.

Всички знаят кой е тоя Секула поради неговата необикновена външност, но никой не знае тайната, която той крие дълбоко в душата си.

— Има между моите хора един майстор — започва разказа си Стоян, — на когото името е Секула Угрин. Той винаги мълчи, като че е скаран със света. Нито косите стриже, нито брадата бръсне. „Що си на тоя ред бре, Секула?“ — питах го веднъж, а той махва с ръка и не отговаря. „За всяка мъка на този свят има лек и утеха“ — казвам му, а той едва откъсва думица да ми каже: „Не ми трябва на мене утеха, пък и защо да разлютвам рани, които мъчно зарастват?“ „Ела — казах му — да пием по чаша с тебе, Секула, като приятели.“ Кой знае на какъв час го сварих и той се съгласи. Седнахме на едно отдалечено място на края на града и той почна да разказва.

Обикнал той една девойка в своето село и за него нямало нищо друго освен нея. Разбрала девойката неговата обич и му дала дума да изчака сгоден ден, когато ще се съберат завинаги. Гурбетчии са били хората от тяхното село и всякога, когато тръгвали за гурбет, казвали на Секула: „Ти все на село ли ще прекараш живота си? Хората обиколиха света. Америка е пълна с нашенци, а ти си се залостил тука като цигански гвоздей в дъбова греда.“ Не му се щяло на човека да остави своята любима, но хората му не давали мир: „Я виж какъв си здравеняк! Ако не идеш през морето, иди барем до Маджарско, или пък до Солун. Майстори като нас търсят много. Пара ще направиш бе, Секула, ще си построиш нова къща и ще си намериш невеста.“

Размислил Секула и решил, че наистина сега са години за печалба. С голяма мъка се разделил с девойката и отишъл в Солун. „Хляб и сол ще ям, но ще се приготвя за хубав живот“ — казал той на момичето и то дало съгласие да го изчака заедно с другите гурбетчии. Останал той до идната есен в Солунския вилает. Получили майсторите добри пари, накупил Секула Угрин дарове и се върнал с кираджийския керван. Било неделен ден около пладне. Гледа Секула, селото раздвижено и камбанен звън събирал люде около църквата. Побутнал кончето нагоре, възвил край църквата, а от църквата излиза сватба. Погледнал той невестата — неговата първа любов. Нищо не

сторил той. Постоял за минутка-две и както бил с дароветe в ръце, изкачил нанагорнището към своя дом и никога се не мярнал вече пред хората. Мръкнало в тоя ден и не съмнало вече. Умряла радостта за него и затова ни косата стриже Секула Угрин, ни брадата бръсне. Като че не живее на този свят.

Млъква Стоян. Разказа той тъжната история на Секула и не знае вече какво да каже повече. Какво може да се говори на човек, когото гледаш с вълнение? За работата ли да му приказваш? За обич пък не се говори. Какво са думите?

Едва се разпознава бледното лице на Мария в полутъмата, обвила градината на Исмаил. Само очите ѝ тъмнеят.

И Мария с шепот разказва живота си. Изплаква своята мъка, изживяна в този дом, от който е пропъдена всяка обич, както ловци пропъждат птиците от някоя гора. Сърцето на Стоян, чуждо досега за чужди мъки, е нажалено. Сякаш някой отвали камък от него.

И Стоян разказа нещо за себе си. От ония дни започна той, когато играеше в двора на тетка си Калина, после за цялото си детство и как научи гръцката алфавита. Разправи за албанците и за Барие и най-после дойде до деня, когато я видя на дървената веранда.

Слуша Мария всичко и всичко разбира добре. Разбира тя Стояна така, както никой не го е разбрал досега.

— Ще дойдеш ли с мен, Мария?

— Ще дойда. Зная, че ще ме прокълне и мало, и голямо, но не мога да не дойда, майстор Стояне.

XXIII

Жените от разните махали, до които по неузнаваем начин достигат всички новини, си разговарят:

— Какъв мъж, какъв кротък човек имаше, а взе да мами майстора от Крушово — шушука на пазара една съседка на Исмаил, която, като гонела кокошките оная вечер, свърнала в сокачето зад дувара на бейския сарай и видяла Мария, а след нея и майстора.

— Сама си знае жената — отвръща ѝ другата. — Толкова години без деца. И такъв живот омръзва. Не знае

човек какво става в една къща, след като хората си затворят вратата. Жена като цвете беше, когато я взе този темерут. Виж я сега. Лицето ѝ като направено от восък.

— Пък най-сетне какво толкова ѝ хареса? То да е барем някоя жена, а тя жълта-зелена като охтичава. Какви жени можеше да намери този човек...

Веднъж, когато Стоян се връща в своята квартира, на пътя го спира непознат човек. Той застава пред него, иска да му каже нещо, но така се разтреперва, така проиграват устните му, че няколко минутки не може и дума да изрече.

— Ти... майстор Везенков... ти как така... жена ми!...

Стоян веднага се досеща кой е този човек и като използува смущението му, което пречи на езика, заговорва:

— Това, което искаш да го кажеш на мен, кажи го на жена си. Оправи се с нея, и работата ти е наред. Ако жена ти те обича и е доволна от живота, който ѝ даваш, и дяволът не може да ви раздели, но ако работата ви е чурук, тогава все ще се намери някой да я прибере, защото тя ще напусне твоя дом. Не съм виновен аз. Друго беше, ако бях дошъл при тебе като приятел и ти се подмилквах, а зад гърба ти подмамвах твоята жена, да ѝ разказвам колко е тя нещастна с тебе. Арнаутите ги убиват такива, а трупа им хвърлят на кучетата. Аз не те познавам, не съм стъпил в твоя дом, нито познавам твоя живот. Един случай стана причина да заговоря с нея и тя ми каза всичко. Оплака ми се от своя живот и аз, без да съм съдник и без никой да ме е натоварил с това, реших, че има право. Не се ражда човек на тоя свят да бъде затворник и да робува. Разговори се с жена си и ако утре тя дойде да ми каже, че сте се разбрали, аз не само не ще мина по вашата улица, но и в Битоля не ще стъпи моят крак.

Стоян сам се чуди на куража си и на това, как дойдоха тия думи в устата му.

— Но как така!... — мърда устни непознатият и не може да изрече разбрана приказка. — Ти я подмами!... Ти я научи да говори думи като тези, които ти сега ми казваш.

Стоян го гледа с очи, в които гори пламък. Чак сега той добре вижда възсухото лице, малките му скържави

очи и злината, изписана в тях. Рижите му мустаци са настръхнали.

— Не аз съм подмамил жена ти. Жена, която обича своя мъж, не се подмамва. Подмамва се само пропаднала жена за пари или за дрънкалца. Твоята жена не е от тия.

— Защо тя по-рано не ми говореше така? Ти я направи такава. Уста нямаше тя, а сега ми казва думи, на каквито ти я учиш. Ти... с турците...

— Да си затваряш устата! — отсича троснато Стоян.

Млъква съпругът. Само главата му се тръска лекичко от безсилен гняв и лицето му бледнее. Думите на Стояна той усеща като гвоздеи, които се забиват в сърцето му.

— Ще видиме къде ще отиде тази работа! — отправя закана оскърбеният човек. — Ще се разбере откъде имаш ти такъв кураж и кой те избра да ставаш съдник на людските работи. Кога аз съм дошъл да те съдя дали ти живееш добре с твоите у дома?

Това успява да изрече човекът и като клати заканително глава, тръгва надолу по уличката. В противната посока тръгва Стоян.

Разваля се нещо в душата на Везенков. Може би той надви с думи този човек, но остана смут в него. Прилича на градина, която допреди няколко минути беше огряна от слънце и над която преминалата внезапно градушка е отронила някой и друг плод, смазала е няколко цветя. Победата на този свят си е победа, но и за победителя има трънчета, в които се закача от време на време развятата му дреха.

Настъпват няколко дни и нощи на душевна борба.

„Стояне — нарежда някой в него. — Ти всякога казваше, че човек трябва да гради, вместо да руши. Ти добре направи казармите, конашите, сараите, чешмите и своята къща в Крушово, но сега като че почна да събаряш. Не ти ли се струва така? И не събаряш вехти прогнили бараки, а дом — съграден от толкова време. Утешаваш себе си, че спасяваш човек от погиване, но така ли е? Премисли добре. Знаеш ли колко още човеци има за спасяване на този свят? Но ти избра само Мария, защото се влюби в нея. Примами те нейното кротко лице и хубавите

думи, които ти каза. Така е, Стояне. Сега и сто църкви да направиш, пак грехът ти няма да се заличи."

Има нощи, когато и сън не го хваща. Разхожда се, изпушва една-две цигари и се вглежда в тъмнината на нощта. Отвън долитат, макар и заглушено, ударите на часовник. Стоян ги брои в дълбоката тишина. „Времето неспирно отминава — казва си той. — Така ще отмине и моето време. Ще дойде и часът, в който смъртта ще приближи до леглото ми и ще каже: „Хайде, Стояне, дойде и твоето време." „Тук почива майстор Стоян Везенков от Крушово" — ще бъде написано на неговия гроб. Някои, които знаят за него, може да прибавят, че той е направил хубавия сарай на Исмаил Джелаледин бей, три църкви в Битолския вилает, казармата и тази и онази чешма. Починалият се е оженил за омъжена жена, която разделил от първия й съпруг. Така ще говори този, който познава живота му. „Добре е направил, щом като я любил толкова" — ще добави той. „Не, сгрешил е — ще добави друг. — Дом е разтурил. . ."

Колкото люде, толкова присъди.

Разхожда се Стоян из стаята и пак поглежда навън в синеещата мрачина на нощта. „Колко е хубаво да нямаше ни грях, ни съвест, нито този досаден молец на мисълта, който ми не дава покой!" — казва в ума си той.

Призори, когато вече се униса в дрямка, идва му на ум за дядо Аврам от Атпазар. Нали за него му говори и Исмаил? Той беше казал на жената да не дири лек за бездетието си и така станало.

Съмва. Слънцето се показва и златна чертица се отбелязва на стъклото. Стоян мисли за дядо Аврам. Много му се иска да иде при него, но, от друга страна, си мисли: „По врачки и гадатели ли тръгнах? Съдбата на този свят е такава, каквато си я направиш. Нито ангелите, нито сатаните ще се занимават с тебе. За бабите са тези неща. Да се връщам ли към детинските години, когато мислех, че вампирът ще слезе през комина?

Но настрана врачуването. Дядо Аврам е умен човек. Живял е той дълго и все ще знае повече от мен. С него човек може всичко да сподели, тъй като той не знае с кого приказва. Съвсем не видят вече очите му."

Решава Стоян да иде при дядо Аврам и сам се чуди на себе си. Силен, могъщ, самонадеян, учи другите на ум и разум, показва им кое е хубаво и кое грозно, а сега е смутен, като друмник, загубил пътеката в тъмна нощ.

XXIV

На края на Атпазар има няколко запустели бараки. В една от тях живее старият самотник, който няма нигде никого. При добро време излиза от бордея, сяда на скамейката и примижава на слънцето, за да постопли старите си кости. Добри хора понякога му дават чорбичка, изплакват на чешмата пръстената му паница и го запитват за туй-онуй. Свикнали са те да правят това, което им каже дядо Аврам, защото той досега не е сгрешил. Там го намира и Стоян, и то в такъв час, когато по мегдана няма никого.

— Добро утро, дядо Авраме.

— Дал ти бог добро, сине.

— Здраво-живо ли си?

— Още живея. Види се, още имам дни.

— Дядо Авраме, дойдох да те питам нещо. Ето, така, направо — без забикалки.

Мълчи дядо Аврам, навежда малко глава към страната, отдето иде гласът, и примигва със слепите си очи.

— Кажи, дядо Авраме, прегрешение ли е да се ожени човек за омъжена жена?

Повдига малко глава старецът, пак примигва, мръдва с вежди и пита:

— Как така омъжена жена? Тя има ли си мъж, или е вдовица?

— Има мъж, дядо Авраме, но не се обичат.

— А ти откъде знаеш това? — усмихнато пита старецът.

— Така ми се струва.

— Не ти се струва тебе така, но жената ти го е казала, или пък ти се иска да е така.

Старецът говори тихо, равно, без вълнение.

Гледа Стоян ръцете му — едри, засинели от хладината, с бавни безпомощни движения — и си мисли, че съ-

щите тези ръце са държали някога длето и чук. Кой знае какви неща е направил той с тях и хората са се учудвали. Сега те са сложени върху края на тежкия бастун, изправен между коленете му, като ръце на човек, готов за погребение.

— Е, дядо Авраме, ако аз бях сигурен кое е право и кое не, нямаше да дойда при тебе. Казаха ми, че ти можеш да поучиш човека.

Стоян пак се учудва на себе си. Кога е търсил той някого да го поучи?

— Човек и сам може да се поучи, синко. Пък ако е решил да пита, тогава нека направи това, което му кажат. Но ти, както чувам гласа ти, ще направиш, каквото си намислил. Като че никого не си послушал досега, та ми се струва, че и мене няма да послушаш.

— Ако е тъй, нямаше да дойда при тебе.

— Ти дойде, защото се надяваш, че ще ти кажа това, което си намислил. И ако някога ти стане мъка и се разкаеш, да речеш: „Не аз, а дядо Аврам ми каза така."

Старецът наново се усмихва добродушно.

— Такъв е човекът, сине — продължава той. — Непослушанието иде още от Адама.

— Добре, да речем, че двама мъже обичат една жена. Не е ли право жената да бъде на този, който я обича повече?

— Ти пък как мериш обичта? Отде знаеш чия обич е по-голяма?

— Тя живее в своя дом като в зандан, като птичка, затворена в кафез.

— И ти ще я турнеш в кафез. Твоят кафез може да е по-шарен, но все кафез. Който обича птичката, той я пуска на свобода.

Хубави думи казва дядо Аврам, но нещо гори в гърдите на Стоян. Не иска той така да завърши разговора със стареца.

— Дядо Авраме. Не мога да оставя аз човек да се мъчи. Не искам да кажа всеки човек, но този, когото обичам.

— Ти отде си толкова сигурен, че при тебе няма да се мъчи. Съдено ли е някому да страда, страданието ще го намери и в султанския палат.

Помълчава известно време дядо Аврам, помръдва пак белите си вежди и пита:

— Иска ли тя да напусне мъжа си?

— Иска. Иначе как?

— Ти ще се ожениш за нея, синко. Не че ти гадая аз. Не съм аз нито врач, нито магесник. По думите ти познавам това. Ти всякога правиш това, което си намислил. И още дълго ще бъде така, докато дойде огънят, който учи всекиго на ум и разум.

И други приказки чува той от дядо Аврам, но днес няма много време. Тръгва си и като се сбогува, пъхва в ръката му една едричка монета. Все ще се намери някой добър човек да му купи хляб и да му свари чорбица.

— Защо ми даваш това, синко?

Дядо Аврам протяга трепереща ръка и иска да върне парата.

— Дядо Авраме, речи бог да прости дядо ми. Зная, че ти не за пари...

Постоява старецът така една-две минутки и тъжна усмивка се мярва по лицето му, когато трябва да прибере парата.

Минават дните един след друг. Каквито и приказки да стигат до ушите на Мария, каквито мъчни дни да изживява тя в своя дом, все намира колай и време да влезе през малката вратичка на Исмаиловата градина. Много от листата на лозницата и високите тополи зажълтяват и когато духне вятър, те падат така, като че невидима ръка иззад облаците пуска златни пендари.

Всичко, каквото трябва да стане, е вече решено в тази градина.

XXV

Скрито от любопитството на всички, които протягат врат, отварят очи и наострят слух, за да научат какво става със Стоян, и дотолкова, доколкото е възможно това в един град, където всеки всекиго познава, се води бракоразводното дело. Кой очакваше от тази кротка жена такова нещо — казват тези, които научават работите. Не всички имат кураж да говорят открито за Стояна, слава-

та и влиянието на когото са много големи в Битоля. Никой не е толкова глупав да се залавя с човек, който неведнъж се е возил във файтона на пашата и понякога носи калъчка.

Духовният съд, който усеща накъде вее вятърът, е склонен след настойчиви изтъквания на факти за мъченическия и затворнически живот на Мария, за това, че тя толкова години няма деца, и за други едни неща, решава да се даде развод. Вярно е, че да се разведе човек в Македония при тези нрави и при това разбиране на семейния живот е твърде рядко явление, но когато случаят се отнася до човек като Стоян Везенков, работите се нареждат по-лесно. Издава се и разводното писмо.

Един неделен ден с блеснало слънце, след като средношният дъждец е полял хубаво пътищата и един файтон би могъл да препуска, без да оставя зад себе си облаци прах, Стоян и Мария тръгват за едно близко село, където дядо поп, който е предупреден и който знае как ще му заплати Стоян, ще ги венчае в малката селска черквица. Никой няма да види тази необикновена венчавка освен Ташко Галичанец — приятелят на Стоян — и жена му, които набързо бяха поканени за кумове. В черквицата освен тях ще бъдат клисарят и файтонджията, който ги доведе.

Почти без шум се търкаля файтонът по утъпкания път. Вятърът на напредналата есен е отронил много листа от дърветата край пътя. Топло и радостно грее слънцето в този ден. Над пустото поле, по което в празничния ден не се виждат работници, лежи спокойна тишина. По храстите край плетищата блестят капки, останали от дъжда, по които трепкат цветове на дъга. Надалеко по обраслия с букови и дъбови дървета хълм се виждат жълти, кафяви и червеникави петна като многоцветни облаци. Това е гората, облякла вече пъстрата си есенна премяна.

Има нещо тържествено, но все пак тъжно в тишината на този ден, в този бяг от хората с хубавия файтон. Мария е пак бледичка. Облечена е в тъмномаслинена рокля. На шията си носи гердан от бели мъниста. Същия този гердан тя е носила и на първото си венчило. Дано сега е по-щастлива — пожелава си сама, усетила до рамото си могъщото рамо на този, с когото свързва живота си. В

очите ѝ — наскоро плакали — има и топлина, и кротост, а и решителност.

Топло гали слънцето през този ден. В света отвън, както и в душата на Стоян, има тишина. Изчезнало е колебанието, с което той отиде при дядо Аврам, и на негово място стои някаква непозната дотогава тържественост.

— Ти щастлива ли си, Мария?

— Много. Никога не съм била по-щастлива от сега. А ти, Стояне?

— И аз.

Мълчат. Чува се само тропотът на едрите коне по мекия влажен път.

— Когато те видях за пръв път — нарушава мълчанието Стоян, — беше пролет. Помниш ли?

— А сега е есен, Стояне. Колко бързо отлетя времето.

— Като сън.

Отведнъж, може би затова, защото си помисли колко тази жена е добра и доверчива като безпомощно дете, Стоян се натъжава за нея, навежда се и кротко я целува по бузата. Върху един от клепачите ѝ засвятка малка капчица като тия по храстите. Една чудесна, умилителна сълзица...

И в църквата е много тихо. Само стените отговарят с глухо ечене на гласа на дядо поп. Когато иде ред да се прочете онова място от Писанието, където се разказва за сватбата в Кана Галилейска, файтонджията, който стои смирено до вратата, прошепва на клисаря:

— Не беше за устабаши Везенков такава сватба, но както и да е.

— И аз се чудя — отвръща клисарят. — Чух, че богат и знатен човек е той, пък виждаш как се венчава, без да го види и чуе някой.

— Ако е за пари и салтанат, той може да напои цяла Битоля заедно със селата наоколо, но така е решил човекът. Може би защото се венчава с разведена жена — прошепва още по-тихо файтонджията.

След като помълчават заслушани в пеенето на попа, двамата единствени гости на тази венчавка наново повеждат разговор:

— Какво да рече човек за него. Уважават го всички и не само в града, но и в целия вилает. Учи той другите

на ум и разум. Как да го питаш сега защо е всичко това? Как да му даваш ум за кого да се жени?

— Прав си — отвръща клисарят, — но не е наша работа.

— Нека е честито! — поздравява го пръв Ташко Галичанец, после жена му, а след тях файтонджията и клисарят. В ръцете на всички са пуснати добри монети.

Попът затваря черквицата. Когато излизат навън, виждат над главите си високо в небето ята жерави, което лети на юг. Те са толкова високо, че едва се чуват редките им провиквания.

Още същия ден новото семейство потегля за Крушово. Чака ги там голямата къща. Чакат ги двете стаи с широките огнища и шарените стени. Гласове на десетки билбили огласят горницата.

И старите, и Мара, и Руса, която дойде с Ивана и с детето, и Муо — всички се стараят да бъдат колкото се може по-весели. Прегръщат ги и всеки поотделно се мъчи да скрие колкото се може по-надълбоко парливата болка, че Стоян се е венчал за разведена жена. Но пък Стоян знае винаги какво прави. Нали, като се е венчал, е по-добро, отколкото да бе останал за цял живот стар ерген? Пък има и късмет, има и съдба на този свят! — така се утешават домашните му.

Руса непрестанно се усмихва със своята добра усмивка и гледа така, като че това тя е очаквала винаги и като че тъкмо тази жена трябваше да доведе Стоян. И Мара е много любезна, но окото ѝ скритичко оглежда новата снаха. От всички страни я гледа тя и не може да намери кусур, освен дето ѝ се види малко слабичка и бледа. Най се радва Ангелина. Тя сърдечно прегръща своята етърва и я гледа с уважение, едно, защото е по-голяма от нея, но и защото е жена на Стоян. Най-много е изненадан Муо. Може би той не е допускал, че някога ще се задоми неговият господар. Така му бе останало в ума не само от разговорите, но и от всичко, което си е мислил за него. Заглежда той със светлите си очи невестата и по лицето му личи, че той харесва смирения образ на новата си господарка.

Какво не прави времето! Притихва изненадата във Везенковския дом, отшумяват и приказките и учудванията

на хората в Крушово. Всяко чудо е за три дни — казва народът.

Добре тръгва животът на Мария в Крушово. А градчето е хубаво през всички времена на годината. През пролетта, когато буките показват свежи пъпки и клоните са пълни със славеи, през лятото, когато по ридовете цъфнат всякакви цветя и хората в празнични дни правят венци от равнеца. Хубаво е, когато, облечени в пъстроцветни носии, гражданите от българските махали плъзнат из корията, люлеят се на люлки и се прибират у дома, когато привечер легнат моравите сенки на буките.

Около Димитровден често се чуват радостни викове от съседните дворове, защото са пристигнали скъпи гости. Но най-много се радват на зимните празници, когато тугинците са се вече прибрали и комините на всички къщи пушат още от зори. Коледари блъскат по вратите, а небето на планинската нощ е осеяно с елмази.

У Везенковци шетат две снахи. Ангелина е пак така хубава, с ябълков руменец по бузите, какъвто си имаше в Лазарополе още като момиче. Тя е вече привикнала с всичко в големия дом и макар че ѝ е тежко поради раздялата с Петър, на устата ѝ винаги трепка усмивка. Единствената ѝ утеха е това, че дезерът ѝ Стоян, макар че си доведе невеста, е все така мил и внимателен към нея, както в първите дни.

Мария обаче все още е малко смутена. Особено тежко бяха изживени първите дни. Без да има причина, тя във всичко е стеснителна. Нито старата Везенковица, нито Мара, нито кой да е от къщата са пропуснали дума, която да я натъжи, но все пак дори деликатността, с която тя е обкръжена, я кара да мисли, че на нея се гледа с друго око. Майката говори с Ангелина с по-отпуснато сърце: „Ангелино, дай, щерко, това, дай онова, къде сложи шарената грамослийска черга, къде е метлата, размеси ли кваса за хляб? Ангелино, покажи на невестата как се закрепва капакът на нощвите, за да не си удари ръцете, или как обича старецът да му се подрежда постелята.“ Не ненавист, недоверие или скрито недоволство има към нея, а някакво хладно уважение, което, вместо да я приобщава, прави я да се стеснява в голямата къща.

— Майко, да умеся аз хляба — казва Мария.

— Не се мъчи, невесто. Нека Ангелина го умеси. Тя е по-млада. Ти днес си почивай.

— Майко, нека аз да изпера дрехите на татко — казва Мария с тих-молещ глас, а Везенковица, като я поглежда в бледото лице, казва ѝ с нотка на съжаление:

— Ще ти бъде тежко, невесто. Доста са дрехите, пък и старият ги е позацапал. Мара ще ги опере. Има време да переш и ти. Сега почакай Стоян. Той скоро ще си дойде.

Какво се крие зад това внимание? Без друго в него има голям дял от уважението, което всички в този дом имат към Стояна, но дали в него няма и скрита болка, че женитбата на Стояна не стана така, както тук са я очаквали?

Стоян все още се върти из Крушово. Занаятът е такова нещо, което не дава мир и до часа на смъртта, но Стоян е все още много влюбен и много внимателен към жена си. То се знае, че на този свят има и прашинки, и сажди, но те още не са успели да се полепнат върху думите, делата, погледите и сърцата на тия, които някога са си разменяли думи на обич и привързаност. Един ден Стоян казва на Мария:

— Невесто, ще правиме църква в едно село край Битоля. И не каква да е църквица, а голяма.

Внимава Мария в думите му и не знае защо ѝ разказва всичко това.

— Четири големи колони ще подпират кубето и всяка колона ще завършва със свод. Там, дето се събират сводовете на две колони, ще има места, където зографи ще изпишат по един ангел. Два серафима и два херувима. Мъка ми е, Мария, че не съм зограф, за да направя единия ангел да прилича на тебе.

— Стояне — едва успява да проговори Мария, а устата ѝ потреперва като на плач. Всичко, което е набрала душата ѝ, сега може да избликне като извор. Тя обаче успява да се овладее. Само вечерта дълго не може да заспи. Вълнува се. Тя не разбира от колони, нито как ще изглеждат местата, където се срещат сводовете, но това, дето единият от ангелите трябва да прилича на нея, я прави да свива гърлото си, за да не рукнат радостни сълзи от очите ѝ.

От време на време Стоян и Муо си говорят нещо насаме. Домашните мислят, че те обсъждат нещо все около

биволите, повечето от които отгледаха в Прилеп, тъй като се оказа, че в Крушоьо те трудно изтрайват. Разбира се, Мария знае, че те имат да си говорят и по други работи, но си мълчи. У нея е останал един малък страх заради това, че Стоян се е ангажирал с нещо в Албания. Но все пак над всичко у нея стои мисълта дали и занапред той ще бъде все такъв, какъвто е сега. И този малък страх не я оставя, защото тя вижда как той за външните люде е надменен и хладен, как всички се боят от него. Не ще ли отвърне той някога очи от нея? Какво е невъзможно за него, щом като всичко, което е намислил, е извършил?

Тези мисли карат Мария да иска да е все млада и да изглежда, както тогава, когато Стоян й казваше, че лицето й е направено от мермер. Може би и в къщи ще я вземат за суетна, но тя винаги, когато свърши работата си, се умива, изресва се, облича се прилично и слага обици от малки сребърни парички. Заради Стоян тя прави всичко това...

Идва Ивановден. През зимата по това време студът се засилва. При долния край на българската махала има една къща, която е приспособена за училище. През тоя ден там е много тихо, защото децата не учат. Само на долния кат в една затоплена стая има сдържана глъчка. В тази стая са събрани около двадесетина деца, повикани нарочно от даскал Никола. Там е прислужникът на училището, който слага от време на време дръвца в печката.

По един установен от няколко години обичай и прекъсван само тогава, когато Стоян не е в града, всякога на този ден, макар че първородният син се казва Стоян, група ученици, водени от един даскал, отиват у Везенковци и изпяват в двора няколко песни. Доволен от честта, която му се оказва, Стоян отваря прозорците на широкия горен чардак и хвърля една след друга няколко шепи дребни пари — бешлъци и алтилъци, — приготвени предварително за това. На Стояна прави удоволствие да гледа как децата, след като изпеят песничките, се втурват да събират по изметения от снега двор лъскавите петачета. Те писукат като пилета и стискат парите в помръзналите си юмручета. На даскала се оказва по-особено внимание.

Той бива поканен горе в приемната, където му се поднася ракия, сладко, локум, баклава и още други почерпки.

Още сутринта Мария забелязва възбудата, която обзема Стояна. Кой знае защо, предчувствува, че на този ден ще се случи нещо неприятно. Тя е подготвена още от вечерта, че на другия ден ще види как малките деца от училището ще събират петачетата по двора. Разбира се, Стоян не забравя да й каже, че тази година прави това и заради нея. Мария се радва на тези думи.

Наближава пладне. Мария, която е поздравила вече своя съпруг с дълбок поклон и целуване на ръка, усеща как стъпките на Стояна стават по-отсечени и по-твърди. Тя вече се е научила да разпознава по всичко неговото състояние: и когато отваря и затваря сребърния капак на едрия джобен часовник, когато покашлюва така необичайно и когато отива до широкия прозорец на чардака, за да погледне дали Муо добре е измел двора.

Всичко, което се случи през този ден, можеше да не е така неприятно, ако си бяха сами. За да бъде обаче празникът по-тържествен, освен всички домашни бе поканен и гост. И кой гост? Стойче Глушец Пустият му смешник и подигравчия, хитрецът с малките очи и лисичата глава вместо по-добро направи по-лошо.

Седи Стойче на един миндер и от време на време си прави цигара от табакерата на Стоян. Пийва си той и от ракийцата, и мезенце си хапва здравата, защото зелето и туршията у Везенковци са приготвени за мераклии. Колкото пъти Мария влиза в стаята, все й се струва, че малко сбръчканото лице на Стойче се смее. Дори и когато говорят за сериозни неща, това лице като че се присмива някому.

— Стойче — обажда се Стоян, — може да си гладен, но ще почакаме още малко, защото ще дойдат децата да ми изпеят две-три песни. Ще ги доведе даскал Никола. И ти ще погледаш малко сеир, как дечурлигата ще събират бешлъците из двора. Затова накарах Муо да измете снега.

— Браво, браво, Стояне! — хвали Стойче Глушец гордия си приятел. — Ако пък рекат да не дойдат, аз ще сляза долу да ти изпея три песни и да събирам бешлъци.

— Как няма да дойдат бре, Стойче. Това от години става.

— Хубав обичай, Стояне. Пък и невестата ще види колко те уважават тук, в Крушово. И за нея ще бъде добър сеир. Ама още по-голям сеир ще стане, ако не дойдат — добавя Стойче, като протяга тънкия си показалец към Стояна и мушка с него така във въздуха, сякаш гъделичка корема на дявола.

Стоян лекичко се ядосва на тази шега.

Излезе ли Стоян за нещо извън стаята, Стойче Глушец все намира какво да подметне за него на Мария.

— Голям фудул е мъжът ти, невесто. За такива салтанати душата си дава. Ти не ги знаеш Везенковци. Не само в Крушово, но никъде по света няма като тях. Със злато ще те зарие, ако му угодиш, но не му ли идеш по гайдата, ще те срути. Ако даскал Никола забрави да направи днешния салтанат, Крушово няма да го събере.

Усмихва се Мария от учтивост, но нещо ѝ е горчиво от тези думи. Поизтърсва малко новата си рокля и за да прикрие смущението си от тия намеци, почва да прибира ракиените чашки. В съседната стая, където върху разпаленото огнище се готви обедът, пъргаво шетат Мара и Ангелина, командувани от старата Везенковица.

Мария днес е много хубава. Дрехата ѝ, направена от богато набран копринен плат в полата, горе е по-пристегната и очертава още по-добре достойнството на нейната фигура — възслаба и нежна.

Когато Стоян се връща в стаята, закачливият Стойче пак подхваща:

— Стояне, може и да не ти дойдат гостите. Освен че е студено, но даскал Никола пада малко мързелив.

— Ще видиш, че ще дойдат — отвръща уверено Стоян.

През този ден се случва нещо, което никой не е очаквал. Даскалът, който придружава групата, се забавя и прислужникът в училището решил, че посещението се отлага за следобед, и разпуснал децата. Това на вид дребно нещо донася големи последици.

Дълго Стоян чака на прозореца, защото не може да допусне, че установеното от години посещение няма да се състои. Желанието му да покаже на Мария колко го зачитат в града пропада. Неявяването на децата набира в неспокойната душа на Стоян много гняв. На широкия скрин в чардака в голяма пръстена паница блестят беш-

лъците, които той с щедра ръка трябваше да хвърли на децата, след като те изпеят песните. Той си представя радостта, която всичко това ще направи на Мария.

— Стояне, още няма твоите деца — продумва тихичко тя, като го приближава при прозореца. — Да сложиме за обяд.

Когато Мария го поглежда, забелязва, че лицето му потръпва от гняв.

— Стояне — обажда се от стаята Стойче. — Изглежда, че аз ще събирам бешлъци. Да сляза ли долу?

Шегата прозвучава лошо. Тя е достатъчна, за да натъпка още по-здраво заряда там, дето се намира оскърбената гордост. Един градоносен облак безшумно се приближава над къщата на Везенковци. Себелюбието на устабашията, задрямало под галещия топлик на любовта, сега наново се надига като зверче, пробудено от мириса на кръв.

Стоян нервно хлопва капака на часовника си. Погледът му става оловносив. Също както пред градушка, когато на небето лежи като змей черен и зъл облак. Големият стенен часовник с дългите синджири и топузи отмерва тежко шест удара. Стоян отива при прозореца и късо заповядва на Муо да затвори пътната врата.

Обедът минава доста напрегнато. Всички мълчат. И пожеланията, и благословиите на всички са кратки, сдържани, защото сивото лице на Стоян показва, че той е в лошо настроение. И Руса е дошла на обеда заедно с мъжа си и детето. На самата софра малкото се разплаква за нещо и Стоян поглежда така, че сестра му веднага става и го извежда навън. Дори и Стойче Глушец не се сеща да каже някоя смехория, докато се хранят.

След обеда донасят кафето. Запалват Стойче, Стоян и зетят, който днес също празнува именния си ден, по една цигара и почват да пият кафето. Тъкмо по това време в двора се чува неясна глъчка. Муо потропва на вратата и влиза в стаята.

— Устабаши, гости ти дойдоха. Деца напълниха двора и с тях един даскал и още един човек.

Искрата възпламенява барута. Гневна червенина сменя сивата маска на Стоян.

— А, така ли е? Сега ще ми се влачат! Досега са си гледали кефа. Сега, когато развалиха моя кеф и празника, ще ми пеят песни. Муо, пди пусни кучетата! Трите загара — най-злите! Ще ги науча аз тях кога се ходи на гости!

Всички изгръпват. Между насядалите около софрата настъпва вцепенение. Как така кучетата? Та Стоян сериозно ли казва това? Никой не смее да продума. Само Мария, подтиквана от някаква внезапно избликнала милост, протяга ръка и казва само една дума:

— Стояне!...

— Муо, направи това, което ти казвам!

Муо стои няколко секунди неподвижен, примигва така, както прави, когато е в някакво затруднение или когато не разбира това, което му казват, защото все още има думи, които той не разбира добре, но заповедта е дадена с такава настойчивост, че той не може да се противопостави. По лицето му има недоумение.

— Устабаши — почва да мънка нещо той, но Стоян го поглежда така, че думите остават в гърлото му.

В това време даскал Никола нарежда децата, като им припомня строго да внимават и да не сбъркат песента. Обяснява им с коя песен ще почнат и дори им запява тихичко, за да ги постави в тон. Очите на всички деца са обърнати нагоре — към светналите на слънцето прозорци. Те се радват, защото знаят, че оттам ще завалят петачетата.

Отведнъж редиците трепват. Три хрътки с лай се спускат към групата. Едната от тях е толкова зла и неърпелива, че е повлякла и синджира на врата си. Оглушителен писък пронизва двора, къщата, околността. Хрътките се нахвърлят върху децата и мятат късове от разветите им антерийки. Всички тичат в безпорядък. Училищният слуга, който е дошъл да събере и той някой и друг бешлък, е ухапан по ръката. Даскал Никола тича и се мъчи да отпъди разярените загари, за да могат децата да се измъкнат от двора. Настава суматоха. От виковете се показват съседи и гледат как от портата на Везенковци излизат ужасени деца. На много от тях антерийките приличат на парцали. По пътя се носи плач. Децата бързат за домовете си. Само тук-таме някои от тях, по-едрички

и непострадали от хрътките, се смеят с горчив смях и челюстите им потреперват.

Горе у Везенковци цари гробна тишина. Лицето на Мария е толкова бледо, колкото никога не е било. В лъжичката ѝ има ледена буца, която по-добре че не се разтопява, защото от очите ѝ ще рукнат сълзи. Жените безмълвно вдигат чашите и всичко останало по софрата. Старият Йован пак забравя да брои зърната на броеницата и радостта му, че днес и снахите, и зетят, и всички у дома почтително му честитиха именния ден, се помрачава. Главата му леко потрепва като на човек, който след минутка ще се разплаче.

— Да тръгваме вече, жено — казва Иван на Руса. — Може хората да искат да си почиват.

— Сега ще тръгнеме — отговаря Руса, ръцете на която потреперват. Майка ѝ я поглежда с изпитателен поглед, защото се бои за нея. Над всичко отгоре в утробата си носи зачатъка на нова рожба. Само старата Везенковица знае това.

— И за мене е време да тръгна — казва Стойче Глушец. — Хайде, Стояне, да ти е хаирлия празникът. Догодина по-весели. Пък и за челяд да ни викаш на гости.

— Благодаря! — проговорва глухо Стоян и го изпраща до чардака.

— Сбогом, невесто — казва той на Мария и така ѝ подмигва, като че иска да ѝ каже: „Ти не се тревожи. Такива работи стават у Везенковци.“ Но щом излиза на пътя и настига даскал Никола, който се е спрял до една врата и приказва с любопитни комшии, неговата шегаджийска природа не може да се стърпи. Приближава към групата и подвиква весело:

— Даскал Никола, нека е хаирлия! Нямаш ли и другаде за честитяване?

Дори и при тази шега на Стойче в малките му очички, сега още повече присвити от белината на снега, има нотка на тъга.

У Везенковци все още всички мълчат. Стоян ляга да спи и се завива с дълъг, подплатен с кожа кюрк. Той не мръдва до късна вечер, защото никой не дойде на гости. Спи ли Стоян, буден ли е, никой не може да разбере. Мария седи до огнището, все така празнично облечена, и без-

шумно хвърля сухи съчки, за да поддържа огъня. На гърдите ѝ белее герданът, останал от първото и венчило. Тя няма никакви мисли освен една — да направи така, че Стоян да не си спомня и да не се ядосва за това, което стана.

Късно вечерта, преди да си легне, тя се залавя да търси нещо в сандъка си. Кой знае как стана, може би миризмата на отдавна сгънатите дрехи, между които има засъхнали китчици босилек и трендафилови листа, ѝ напомнят нерадостния ѝ живот и тя съвсем тихо, но много горчиво се разплаква и сълзи почват да капят в сандъка — сълзи, събрани кой знае откога, които тя не може да спре.

Какво липсва на Мария? Защо плаче невестата? Пълна е къщата у Везенковци. От нищо не е лишена тя, но по бузите ѝ се търкалят едри сълзи, сякаш пробудени от аромата на този ковчег, в който е погребана нейната младост.

— Господи! — прошепва нечуто тя, бършейки очите си с една кърпичка. — Колко щеше да е хубаво, ако Стоян не беше направил това!

XXVI

Около 1860 година Стоян Везенков се готви да замине за Цариград. Той ще съдействува с всичко, каквото може, на хората, събрани там от целия Битолски вилает, да се издаде султанско ираде, според което друговерци — неосманлии — да имат право да си строят църкви и училища, ако в населеното място има достатъчно семейства от тази народност. Но освен за тази работа Стоян отива да види как изглежда Стамбул, да види Босфора, а най-вече „Света София“, която цял живот е стояла в неговата мисъл като най-голямо дело на нашето майсторство.

В душата на този човек, понякога опасно гневлив, а други път състрадателен, но винаги с широка ръка, човека, който заради една обида може да пусне злите кучета, а после да поръча от Битоля два топа басма от най-хубавата, от която децата на цялото училище си ушиват нови антерийки, се надпреварват най-различни чувства.

Той иска да види всичко, да обхване с поглед всяко кът-че, дето веща ръка е оставила хубаво дело, да види вся-какви хора, да похвали способни и да изобличи некадър-ници.

Всичко за път е вече спретнато. Муо, който ще пътува с него, стяга конете, привързва малките шарени дисаги, потяга зенгии и ремъци.

— По кой път ще минете, Стояне? — пита старият.

— До Солун ще пътуваме с керван, а оттам по море.

— Стояне, пък гледайте да опечете работата добре, а и нашите тука ще държат здраво.

— Бъди спокоен, татко. Всичко ще се направи.

— Така, сине. Ти най-добре знаеш как трябва да се нареди всичко.

— На добър път, Стояне! — казват майка му, Мария, сестрите. Очите на Мария са тъжни. Когато я поглежда, Стоян дума:

— Скоро ще се върна. И армаган ще ти донеса.

Мария знае, че така ще бъде цял живот. Тя все ще из-праща и посреща. Кога Стоян ще се засѐди за дълго? Тя обаче знае и това, че той я обича. В любовта си е неизме-нен към нея, макар неговият нрав да е суровичък. Така е, съдба! Какво да се прави. Пък не е ли достойно да си съпруга на такъв човек?

Стоян не бе стигнал и Солун, когато Мария роди пър-вото дете. Още при тръгването му от Крушово тя усеща-ше, че времето съвсем й наближи, но не искаше да го тре-вожи. Какво ще бъде това пътуване, щом мисълта му не-престанно ще го пренася в Крушово? Искаше Мария той да отпътува с леко сърце.

— Маро, Маро! — извика една вечер Йованица Ве-зенковска на дъщеря си. — Стани веднага, защото неве-стата вече се замъчи.

Скочи Мара, наметна се набързо и изтича до дърва-рника да донесе дръвца. Навън подухваше топъл ветрец, макар че ранните зимни дни вече настъпваха. Дотича Мара, загрижена за снахата, хвърли сухи съчки и раз-пали огъня в загасващото огнище. Постави майката го-лямата пиростия и котела, напълни го с вода и зачака.

— Гледай да не угасне кандилцето — каза майката. — Човек се ражда. Не е шега. Невесто, да викнеме ли баба Каля?

— Ох, майко! Ако мислиш, че трябва да я викнеш, нека изтича Мара. Но какво ще ми помогне тя? Стара е вече, не види, горката. Ти, майко, знаеш колкото нея. Челяд си отгледала сама.

— И сама съм ги раждала, керко. Сама, без ничия помощ.

И тъкмо свършиха да разговарят и старият се изкашля под завивката в съседната стая, проплака наново невестата и така изви глас, та жал да ти стане.

Изтича бързо майката, вдигна от долапа вързопчето с всичко, което тя като видяла и патила жена знае, че ще потрябва, и се залови със снахата. Пот рукна от лицето на Мария. Зачервиха се, а после пребледняха страните й. хапеше устни горката и се мъчеше да понася болките вече без викове, защото се срамуваше от свекъра, чиято глуха старешка кашлица се чуваше ясно от другата одаичка. После наляха стоплената вода, затича Мара напред-назад по командата на майка си и най-после се чу първият вик на новороденото. Плач на дете у Везенковци! Това развълнува всички. Чу старият този плач и сърцето му се зарадва. Детето изплака пресипнало, но някак повелително. Сякаш Стояновият глас се обади в нощта.

Утихна родилката, лежеше неподвижно и при още неотминалите страдания се радваше, че Стоян ще се гордее със своя син.

Призори старият, който по това време излиза навън, мина край лехусата и честити синчето й.

— Владимир ще го кръстите — каза той.

— Каквото е намислил кръстникът — отвръща почти шепнешком невестата.

— Не, не! — сопна се старият. — Стоян на тръгване каза, че ако се роди мъжко, да го кръстите Владимир.

— Та на кого пък Владимир? — учудено запита старата.

— Стоян си знае защо. Има си нещо, види се, на ум.

Раздвижи се с този нов човек Везенковската къща. Отвори работа малкият както на старата, така и на Мара. И Руса идваше понякога да помага и се радваше милата, а радостта й все такава тиха, кротка радост, която се изразяваше с усмивка. Мара обаче си беше, както винаги, по-друга. Докато Мария лежеше и не беше в състоя-

ние да става и да къпе и повива детето, всичко вършеха старата и Мара. При повиването Мара все се загледваше в личицето му, за да види на кого прилича.

— Маро, завивай бързо детето — викаше майка ѝ, а Мара, разкрила крачето му, броеше дали има пет пръста.

— Майко, по пет пръста има на всяко краче — извика тя.

— По колко ще има мари? Имаш ли ум в главата си?

— Майко, чула съм, че някои се раждат с шест. Едно турче в Норово имало по шест пръста и му викали алтъпармаклията.

— Маро, кога ще ти дойде умът в главата. Дойде ти време да те омъжиме, а ти още правиш детинщини.

— За всичко има време, майко. Кой знае какво ме чака.

В това време Стоян пътува.

Блести Бялото море като огледало в ранната зима и не минават и три дни, на хоризонта се показват вече минаретата на цариградските джамии. Трепва сърцето на майстора.

В Цариград декемврийските дни не са като в Крушово или къде и да е по високите места. Времето е почти топло и Босфорът свети на ниското слънце, което бързо отминава на запад.

Настанява се Стоян с Муо в един хан, облича нови дрехи и тръгва жадно да разглежда всичко в града. Най-много се бави да разглежда „Света София". Не може да насити окото си той с нейната хубост и величие. Като се умори, той се отбива в някое кафене, запознава се с разни нашенски люде, или пък се връща в хана.

— Устабаши — казва му тихичко Муо. — Ние като че позабравихме нашата работа.

— Нищо не съм забравил аз — отвръща Стоян. — И при всички залисии си я спомням, но времето сега е такова, че трябва да се почака. В Сърбия става нещо. Не се знае докъде ще стигнат там работите. Ако в Сърбия или по земите между Дунава и Родопите се пораздвижат людете, тогава и за албанците иде ред. По-рано от това време в Албания не може нищо да се направи. Ще ги удавят

за три дни. Сега да свършим тази работа, за която сме дошли, пък после другата.

— Ти знаеш по-добре, устабаши. Както кажеш, така ще направиме.

— Майсторе — казва му един седнал на съседната маса стар човек от майсторския еснаф. — Тука е почнала една такава разправия между нашите и патриаршистите, та може и да се хванат за косите.

— Защо?

— Гръцкият патрика иска на всяка цена да му се подчинят всички църкви в Македония. Гърците са научили едно нещо и си го повтарят безкрай. Къде кого видиш, все това казва, а и във вестник са го писали. Ето, чети тука — казва майсторът, като посочва едно място в гръцкия вестник, което Стоян прочита: „Πᾶς ορθοδοζος' ελλην-" — Това ще рече, че всеки православен е елин.

— Нито е така, нито ще бъде така! — отвръща Стоян.

— То се знае, но как ще се противопоставим, щом те са най-приближени до Високата порта?

— С дявола ще идем — отсича Везенков, — но тяхното не ще бъде.

Излиза Стоян от кафенето и намира един посредник — кетабчия, — на когото той продиктува всичко на хубав турски език и изготвя едно прошение. За една бяла меджидия прошението е написано върху як пергамент. В него са изложени всички неща, които пратениците от Македония, специално от Битолския вилает, искат от Високата порта във връзка с народната църква и школо. Стоян не жали пара, когато трябва да се намери най-добрият път това прошение да иде до високото място. Той знае, че златната монета е ключ, който отключва всички катанци.

По-важната работа е свършена. Хората, които дойдоха със Стояна, му благодарят за всичко, което той сръчно и безшумно направи, и някои от тях си тръгват, посвършили някоя и друга работа. Стоян обаче не бърза. Иска му се да се позавърти още малко в Цариград.

Една вечер, след като Муо се прибира в хана, за да се погрижи за вечерята, Стоян попада в една компания, където, ще не ще, изпива някоя и друга чашка. Между събраните в тази тайфа люде се намират и някои по-мла-

ди от Балкапан, там е Димитър Хаджитюлев и братята Бракалови и Комисиеви, които живеят в Цариград. Те всички се залавят да убедят Стояна, че единственото спасение за християнските народи на Балканите — освен гърците, които са фанатици — е да идем под католишката църква.

— Русия не ще ни освободи — настоява Хаджитюлев. — Ето — казва той, — дори и господин Александър Екзарх — руски дипломат в Цариград — учи българите да признаят гръцкия патрика, като приемат някои негови немного тежки условия.

Недоумява Стоян при тези приказки, но слуша. Иска всичко да му е ясно.

— Той дори скоро ще свиква събор, за да разясни на всички как стоят работите по този въпрос — обяснява Хаджитюлев.

Стоян се двоуми. Той иска, от една страна, да вярва на тези люде, но не може да проумее едно: как така католици?

— Но и този ли дипломат ни кара да ставаме католици?

— Не, но той е уж загрижен да не стане това и за да угоди на патриката и гръцките владици, от които е взел пари, кара ни да припознаем патриаршията и да се съгласим на отстъпки.

Стоян е прям и рязък. Той иска да знае кой лъже. Вярно ли е, че ако станем католици, Европа ще ни освободи от турското робство, или е вярно другото — че като припознаем патриката, ще си запазим вярата и ще отхвърлим ония, които са решили да служат на йезуитските глашатаи.

Става Стоян, плаща кафето и като излиза от кафенето, тръшва силно вратата.

И с този разговор бъркотията не свършва. Случва се веднъж, когато се разхожда из старите квартали на Стамбул, където също има какво да се види, да го заговори един непознат, който изхвръква от едно друго кафене, истичва през улицата и го спира.

— Ти да не си нашенец? — пита човекът, а Стоян го гледа — слабичък, с умни подвижни очи.

— От Македония съм — отговаря Стоян. — А ти откъде ме познаваш?

— Не те познавам, но сетих се по носията ти, че си наш човек. Като те видях, рекох си, че е грехота да ти се не обадя. По каква си работа в Цариград?

— По народни работи.

— Таман за тях да си поговорим — казва непознатият. — Влезни за малко в кафенето.

Не обича дип Стоян да се мае в празни приказки, но той е вече любопитен и трябва да разбере какво става.

— И да вляза, и да не вляза — казва той, — ние вече подадохме молбата до Високата порта за ираде, пък ще видиме какво ще стане.

— Чорбаджи, не ще сгрешиш да влезеш малко в кафенето.

— Аз съм майстор по занаят и се казвам Стоян Везенков от Крушово, Битолски вилает — пояснява Везенков.

Помисля минутка-две Стоян и влиза в кафенето. То е старо, с нисък дъсчен таван и с вехти протрити маси. Отиват в единия ъгъл. Там на една по-дълга маса са насядали пет-шест души, все така бедничко облечени люде, с които Стоян се запознава. Те го изглеждат с любопитство. Човекът, който го води, поръчва кафе и го представя на другите.

— Негова милост е майстор от Македония. Казва се Стоян. Дошъл е по църковни работи и щастието ми помогна да се запознаем с него.

— Вие от кои сте? — пита Стоян направо и без уговорки.

— И ние работиме за народа български, но мислиме малко по-инак от тези, които с ината си нищо не постигат. Защо да си биеме главите в стена? Властта е с патриката. Ако ние го признаем, веднага ще си получим всички права. Какво са се закучили оние там?

— Кои бе? — пита Стоян.

— Тези, дето се противят.

— Ще разбера всичко, каквото трябва — казва Стоян и повиква кафеджията, да плати кафетата.

— Не, майсторе, ние ще платим кафето. Пък не бързай, има да си кажем още нещо.

— Всичко разбрах — казва Стоян. — Пък колкото за кафето, аз ще го платя, защото аз научих от вас новини.

Тръгва Стоян и си мисли, че голяма каша се е забъркала тук. От една страна, патриаршистите гледат да услужат на гръцкия патрика и подкупват люде като тоя непознат нему дипломат, а, от друга, съвсем други копои проповядват, че всички българи, включително и тия от Македония, трябва да станат католици, защото Франция щяла да ни освободи от турците.

Ядосан е Стоян на тези бъркотии и гневно крачи из пътя.

В това време кой знае кой подлъгал едни майстори, че уж крушовският устабашия Стоян е заповядал да се направи един дървен параклис за бенедиктинските попове и че той щял да плати надниците им. Но още непривършени първите копки, в които е трябвало да се забият гредите за параклиса, сериозни и улегнали люде в Цариград и добри патриоти българи, научили новината, бързо намират Стоян, узнават от него, че той не е давал такова нареждане, и му заговорват честно и убедително:

— Майстор Стояне, не се хващай на тази въдица. Хитра уловка е тази приказка. Нито католици ще станем, нито пък ще се хванем за лъжите на гръцките копои. Лъже народа този Александър Екзарх. В други ден той свиква събор и ще чуеш как мами човеците. Пари е взел от гръцкия владика. Говорят, че 30 хиляди гроша е взел от него, да убеждава българите от всички краища и от Македония да направят отстъпки и да припознаят патриката, уж от страх да не стават католици.

Усеща Стоян, че хубаво му говорят тези люде, и гняв пламва у него.

— Така ли е била работата? — казва той.

— Така е. Ти питай нас. Знаем ние, че грижовни и честни люде са почнали църковната борба, но има такива, които в мътна вода искат да ловят риба.

Размисля се Стоян. С открита душа му се видят тези приятели. На истината служат те. Бързо схваща играта, която са почнали ония лисици. Чувство на привързаност усети към тези честни занаятчии, които полагат грижа и за народните работи и не са нито на едната, нито на другата страна. Те са за народна българска църква. Искат те

саде едно: да се чете словото на църковен славянски език. Дори се позасрамва Стоян от това, че погълнат от своите работи, не знае как точно седят народните и могат да го заблуждават всякакви измамници.

На следния ден декемврийското слънце е заляло града и по Босфора блестят ослепителни светлини. Все така спретнат, както винаги, Стоян бърза за мястото, където ще стане съборът, свикан от господин Екзарх. Там ще се разясняват въпроси около църквите и ще се види защо е тази борба между българи и гърци в Цариград.

В една широка стая, в която през деня се помещава вероятно някакво учреждение, са събрани много и всякакви люде: майстори от еснафа в Цариград с простички работни дрехи, с шаячни потури, други, облечени в поизносени дрехи или долами, а между тях и наоколо край стената други с кюркчета, с антерии и с по-новички, алафранга палта. Очите на ония край стената се въртят на всички страни — същински лисичи очи, които дебнат.

Оглежда най-напред Стоян събранието и сяда на едно столче до отворената врата, но така, че да може да гледа какво става в широката, натъпкана с посетители одая. Тежка миризма от запарен и задимен въздух още повече дразни и без това разлютения гостенин. Неясна глъчка изпълва както стаята, така и доста широкото преддверие, което продължава да се пълни с нови посетители.

По едно време един от седналите край стената с наскоро ютилисан висок фес става, плясва няколко пъти с ръце и извиква:

— Да млъкнем, братя, и да чуем словото на господина Екзарха.

Стоян повдига глава и вижда седналия на подиума големец. Той е облечен също алафранга. За Стоян е ясно, че той е прословутият господин Екзарх. Изглежда да е към 55 години. Има остър нос и засивяла коса. Той често снема и слага очилата си и като почва да приказва, човек изпитва неприятно чувство от неговия резлив глас.

— Вие всички тук сте люде разбрани — започва той словото си на турски език. — Не трябва много да ви се хортува, за да проумеете това, което искам да ви кажа. Виждате сами докъде докараха работите тези, които се борят тук, в Цариград — българи и елини, — и то за

нищо и никакво. Ако бяхте различни вери, да речем, мохамедани или Мойсееви потомци, разбирам, но вие сте една вяра — все Христова. Освен това като благовъзпитани братя в един и същ дом научете се да слушате какво казва по-старият. Не е ли редно младият да чуе наставленията на по-стария? Вие всички знаете, че елините имат от по-рано Христовото слово от българите. И сигурно разбират и Писанието по-добре от тях. Та думата ми е, няма защо българите да се противят така на светия патрика, който е глава на всички православни, а да приемат и да изпълняват само неговите разпоредби по Христовата църква и православието.

Слуша Стоян и мъка се набира в душата му, че така по-долу слага този човек българските люде. Спомня си как баща му Йован с усърдие го наставляваше да е горд, че наши човеци измислиха и дадоха на всички славяни азбуката. И тези чувства като че пръв път се събуждат сега, затрупани с толкова грижи по личния му живот и по занаята му. Та нали и нашият народ прие словото по свое желание и защо да го не слуша на свой език? Елинската наука си е наука и писмото си е писмо, но защо ние трябва да се откажем от своето? Ако този човек говори така, защото мисли, че това, което казва, е истина, тогава е по-друго. Но той е купен с пари за това, което приказва.

Разлютва се Стоян. Не е от тия той, дето търпят дълго. Още повече го разгневява това, че този хитрец говори уж със съжаление, че някои българи в Македония са станали католици, което той счита за греховно. Дори и да са станали, то не е толкова за осъждане, колкото е за осъждане това, че той—подкупникът—мами народа. Над всичкото това Стоян изпитва и острата болка, че и той едва се не хвана на тази въдица.

Котелът, в който ври този гняв, внезапно кипва. Грабнат от неудържима сила, Стоян скача на крака и извиква с глас, от който трепва цялото събрание:

— Стига си лъгал народа! Не се ли срамуваш от тия сиромаси люде, че си взел 30 хиляди гроша рушвет от гръцкия владика, за да възхваляваш патриката?

Онемява залата. Всички очи са насочени към него, а той, грабнат вече от гнева си, не може да спре. Без да

мисли за последствията, той си проправя път към подиума, застава пред господина Екзарха и му крясва:

— Със зъби ще те разкъсам, ако още лъжеш народа!

Тогава чак от замлъкналото събрание се пробуждат гласове, протести, дюдюкания, клетви и ругатни. Насядалите край стената посетители с кюркчетата стават от столовете, викат, махат с ръце, но никой не смее да мръдне и да се приближи до този, макар и безукоризнено облечен, но разярен устабашия от Македония.

— Махай се оттам! — крещят патриаршистките слуги, но майстор Стоян все още изобличава купения глашатай на патриката, а людете от българския еснаф, окуражени от тази постъпка на Стоян, ругаят и плюват заради тази срамна история.

— Братя от майсторския еснаф!—вика Стоян.—Грешка е сторена и за това, че някои от нас се полъгаха по йезуитските попове и лазаристите. Народът трябва да иска своя, народна църква.

Наново избухва шум в залата. Викат нашите майстори и търговци българи, викат гърците, викат и такива, които искат да ставаме католици. Почват там в краищата да се нападат едни с други и да махат ръце. Анатемосват гърците, а нашите плюват в лицата патриаршистките мекерета.

Скандалът утихва бавно. Хората се разотиват и през целия път шумно приказват за станалото.

На този събор нищо не се решава.

XXVII

Това отиване на Стояна в Цариград му донася и още преживелици. След като накара да напишат прошението, което е вече пуснато в ход, Стоян счита, че главната работа е свършена. Той уведомява някои от по-видните българи-търговци да следят как се движи това прошение, ако се наложи той да напусне Цариград.

В един от тия дни, когато се разхожда с Муо из града, научава пак от майсторите, че в главното управление на държавните строежи ще има търг за построяване на един мост.

— Ще ида — казва самоуверено Стоян на тези добри хора, които дълго време живеят и работят в Цариград.

— Но как ще се бориш с такива богати фирми? — запитват го някои от тях, а Стоян се усмихва:

— Ще видите. Пък не се знае, може и търга да взема.

Едни се усмихват, други въртят глави в недоумение. Може би си мислят, че Стоян се малко самозабравя и изтървава мярката. Лесно ли ще му бъде? Там ще се явят французки, австрийски и инглизки фирми. Къде са те, къде е Стоян!

След три дни Везенков е в управлението на строежите. Той избира стол в края на една широка маса. Край масата вече седят разни чужденци. Едни са чернооки, други с руси коси и мустаци. Едни пушат цигари, други — пури, трети — лули. Сладникав дим се наслагва на пластове в неподвижния въздух на широката зала. Всички са заети с нещо, но все пак скрито и с любопитство поглеждат към Стояна. Единствен той е в такава странна носия.

Стоян не знае никакви подробности около строежа, за който е повикан. Не е разглеждал нито планове, нито книжа, защото и да бе имал книжата, нямаше да ги разбере, тъй като те са написани на френски език. Той разчита единствено на това, което ще роди главата му.

Не минава повече от половина час след пристигането му, вратата отляво се отваря и в широката приемна влизат четирима чиновници с папки в ръце. Двамата от тях изглежда да са големи началници, а другите двама — помладите — техни секретари и преводчици, защото след малко става ясно, че те говорят чужди езици. Това, което казват началниците на турски език, Стоян добре чува и разбира, защото те се обръщат най-напред на турски език, после преводчиците го казват на други два езика.

Единият от началниците — по-светъл и с очила — съобщава, че днес ще се приемат предложенията на различните фирми както писмено, така и устно. Може да се позволи, ако фирмите приемат, и явна конкуренция. В Турция по това време това е възможно.

— Мостът — наново обяснява началникът — ще се строи на река Марица и всички присъствуващи имат на ръка поемните условия и документи. Единствен, който няма тия книжа, е устабаши Стоян Везенков от Битолския

вилает на Европейска Турция, който е строил обществени сгради и който случайно сега е в Цариград.

Преводчиците повтарят тези думи и погледите на всички се обръщат към него. Някои гледат към Стояна продължително и с голямо любопитство.

След като настъпва тишина и официалните лица запитват има ли някой да зададе въпрос, Стоян става от стола и пита на турски език възможно ли е да му се дадат някои сведения за дължината на моста и за дълбочината на реката на това място.

— Мостът ще е над 35 метра — отговаря единият от началниците направо, — а за дълбочината на реката знае само аллах, който разпорежда с дъждовете и прави реките ту по-плитки, ту по-дълбоки.

— Това ми стига — отговаря Стоян и добавя, че когато големците не знаят как да намерят аллах и да го питат за дълбочината на реката, те викат майстори и ги карат да я измерят с връв, на която е окачено голямо парче куршум.

Усмихват се взаимно и Стоян, и ръководителите на събранието от шегите, които си разменят.

След като големците се посъветват, единият от тях казва на Стоян, че може да му се даде време да си направи сметките.

— Защо ще си губя времето и ще си моря главата да правя сметки, щом тези господа са направили сметката и заради мене. Аз съм дошъл да взема търга и да свърша работата.

— Но ти не си дал предложение.

— Сега ще го дам: прегледайте всички предложения на всички фирми и намерете коя от тях предлага най-ниската цена. Аз ще направя моста с десет на сто по-долу от тази най-ниска цена.

Застават за известно време неподвижни и учудени двамата началници и казват след това нещо на единия от преводчиците. Той става и превежда думите на Стояна. В залата настъпва оживление. Всички очи и очила са обърнати към Стояна. Почва някакъв оживен разговор, но Стоян нищо не разбира. Той седи спокойно и навива нова цигара от табакерата си.

— Устабаши — обръща се един от насядалите край масата люде, който знае турски. — Ти не си представил своя план. Как ще строиш мост, без да си направил план за него?

— Заповядайте утре на това място, ако имате желание, и ще видите плана, който ще донеса.

Преводчиците превеждат думите на Стояна и всички почват да приказват на разни езици. Едни се учудват, повдигат рамене, други се смеят, а трети махат с ръка в знак на голямо недоверие към този човек.

Един от представителите на фирмите се обръща към останалите господа и им казва нещо, което Стоян не разбира, тогава преводчикът казва на Стояна, че всички са съгласни да дойдат утре и да видят плана, който той ще донесе.

Посетителите стават, прибират своите чанти и почват да се разотиват. При излизането си всеки от тях измерва с очи необикновения и дързък конкурент. Даже един със сресана на път коса отпред и с голо теме сменя очилата си, за да види по-добре майстора от Македония.

Тръгва си и Стоян, като повежда и Муо, който го чака отвън.

— Муо, иди да ми купиш десет кутии кибрит от големите и едно кълбо тънка, но здрава сиджимка. Вземи тези пари.

— Устабаши, десет кутии кибрит ще стигнат за повече от една година — отвръща учуден Муо.

— Иди и слушай какво ти казвам.

— Добре, отивам.

Взема Муо от хана една малка брашнена торбичка и отива на бакалския дюкян. Кибритът, който се продава в Цариград, е в големи цилиндрични кутии с дебели клечки, дълги около 6 сантиметра. Донася Муо кибрита и разказва как дюкянджията — арменец — се почудил какво ще го прави. За да избегне дълги разговори, Муо му казал, че тази вечер ще подпалват арменската махала.

Поусмихва се Стоян на тази шега и добавя:

— На будала човек на този свят не му остава друго, освен да се чуди. А ти, Муо, вземи сега тези пет кутии, иди на двора, дрисни една клечка кибрит и подпали всички клечки в кутията, но щом изгорят главичките, пак ги уга-

си. Разбираш ли? Трябват ми цели клечки, но без главичките. Така една по една подпали всички кутии и ми ги донеси.

Изпълва Муо и тази работа, но не посмява да прояви учудване, защото Стоян му каза, че учудването е за будалите. След това донася кутиите и сяда в един от ъглите да гледа.

Стоян съблича връхната си дреха, постила един голям табак на широкия миндер и почва с клечките и тънката сиджимка да прави моста. Най-напред, като сдружава по десетина клечки и ги превързва здраво с канапа, той прави дебелите стълбове, които ще стъпят над зидарията. После с голяма вещина прави дъгите на няколкото отвора и така кръстосва клечките по парапета, че се получава чудесна плетеница. Всичко е така здраво закрепено и обвързано, че човек би могъл да стъпи върху тази играчка, без тя да се огъне или счупи. Целия следобед и голяма част от нощта Стоян се занимава с тези клечки, а Муо, който няма търпение да стои в ъгъла, излиза от време на време навън и се връща с ново кафе, като се чуди на майсторството и сръчността на своя господар.

След полунощ мостът е готов. Стоян ляга да спи. Той дори чува в дрямката си мюзеина, който се провиква в ранните предизгревни часове.

На другия ден в уречения час мнозина от представителите на разните фирми наистина се събират в залата. Там са и хората на властта. След Стоян върви и Муо, който носи под мишницата си голям пакет. Като застава към средата на масата, Стоян оставя пакета и казва:

— Това е моят план.

След туй разтваря табаците и слага дървения мост на масата, който изглежда като великолепна украса. Същински мост и колко хубав при това. В залата настъпва тишина. Всички като онемели гледат тази прекрасна играчка. Едни се навеждат, разглеждат я отдолу, отстрани, побутват я с ръка и си говорят тихо нещо, което прилича повече на похвала, отколкото на подигравка.

— Усталък! — казва един от турците, който най-добре разбира от такъв план.

Стоян мълчи.

По едно време към мястото, където се намира Стоян, приближава един от европейските представители на строителните фирми. Той е мъничък на ръст, сухичък и с дълъг нос. На очите си има очила с дебели стъкла. През тези стъкла очите му изглеждат като плахи миши очички.

— Ще падне този мост — казва малкото човече на развален турски език, като обяснява нещо по неговата конструкция. Тогава Стоян взема моста от масата, поставя го на пода, хваща внимателно за лакътя чужденеца и почти го заставя да се качи отгоре. За учудване на всички мостът, направен от кибритените клечки, пристегнати с канапа, не се разрушава под теглото на човека. Отначало всички се учудват, а след минутка-две избухват в силен смях.

— Господа — обръща се един от преводчиците към събраните там. — Вашите предложения и планове ще се разгледат в най-скоро време заедно с предложението и плана на устабаши Стоян Везенков от Битолски вилает в Македония.

След една неделя най-високото място възлага на Стоян построяването на моста.

Такъв си е Стоян. Тръгне някъде за малко, а протекат месеци, докато се запъти обратно. Мостът на Марица в Одринския вилает поглъща доста време.

Като го опознаха людете в Цариград, като видяха какъв човек е той, бързо се съгласиха да съберат майстори зидари, дърводелци и аргати и почнаха работа. Отначало самите люде от властта гледаха с малко недоверие към неговата работа, но после, когато видяха как усърдно размерва той реката, как огради местата за устоите с ограда от дебели талпи, заковани една в друга на фалц, както казват чуждестранните мендиси, като разбраха как той изчерпва водата с големи кофи, които се носят от въртяща кобилица, рекоха си, че този човек си знае работата.

Почнаха да зидат устоите и се зарадваха, че дойдоха до яка почва под пясъка. Наслагаха там големи камъни, подзидаха ги добре с разтвор, който бързо се втвърдява, и като стигнаха нагоре, почнаха зидарията с дялан камък, като Стоян преглеждаше поотделно всеки един.

Когато стигнаха височината, предвидена от Стоян, след като той поразпита доста люде за нивото на реката

и след като сам се увери докъде стига то в пролетните дни, тъй като работата най-вече се извършваше през ранната пролет, той направи кръжилата за сводовете, сам присъствуваше при поставяне на носачите — дебелите греди — и гледаше всичко да става така, както на моста, направен от кибритените клечки.

Над река Марица вече людете виждаха красивия дълъг мост с парапети, които приличаха на дантела, с хубави сводове, които при хубаво тихо време даваха прекрасно отражение във водата.

Немци, французи и ингилизи, които често обикаляха там, се чудят на умението на този човек и като няма какво да кажат, правят забележки, че майсторът употребява повече материали от тия, които са необходими за случая.

Като разказват на Стояна това, той отговаря:

— Аз не работя за големи печалби. Казах, че не съм тръгнал да спечеля пари за дружества, а за себе си. Пък най-после аз работя от мерак. Както един чалгаджия не може да не свири на своето кемане, така и аз не мога да стоя със скръстени ръце. Правя, каквото мога. Ако ми кажат да направя пампор, ще кажа, че не съм учил такова нещо, и ще откажа. Но това, което мога, ще го направя.

Макар и много късно, Стоян научава, че му се е родил син. Свиква той по-първите майстори от еснафа и една вечер правят голяма веселба. Много ядене и пиене се слага на софрите. Много благословии, много приказки се изприказваха.

— Майстор Стояне — казват му близо до ухото някои от неговите по-доверени люде от българските заселници. — Какъв ще го правиш твоя син? Може да му предадеш занаята, та да ти продължи майсторското име.

— Докато порасне — отвръща Стоян, — работите ще се завъртят така, че няма да ги познаеме. Може да го пратя да учи за офицер.

— Та за коя войска ще го правиш големец? Ние нямаме свой аскер.

— Ако ние нямаме сега, някога ще имаме. Пък някъде има готов аскер.

Подмигва събеседникът му и мръдва глава. Сеща се той какво иска да му каже Стоян.

— Нека е хаирлия. За това, което ми казваш, да ти се позлати устата.

XXVIII

Изминават доста годинки от всичко това, което стана в Цариград. След едно повторно отсъствие от Крушово Стоян донася за пръв път печка-кюмбе. Всички се чудят. Кой е видял такова нещо?

— Пусти Стоян! — казват комшиите, когато виждат това чудо. — Все той ще направи и ще покаже нещо, което око не е виждало.

Петър и Константин са вече в Русия. И Ангелина изпратиха там. Наредил бе Петър да тръгне тя с люде, които отиват на гурбет в Румъния. Доведоха я до Букурещ, където той я посрещна. От последното писмо, което се получи, домашните в Крушово узнаха, че е пристигнала добре.

И за Мара се явиха годежари, но все още не идеше до сватба. Не й се ще на Илина Везенковица да се раздели с Мара и да остане саде Стояновата невеста. Друго е да имаш свое чедо у дома. Всичко можеш да му кажеш. Със снахите е по-друго. Колкото да ти е близка, все не си я родила.

Изнизва се краят на 1869 година. Колкото и да е откъсната и изостанала назад в съобщителните средства турската империя, новините идват по всичките й краища. Хора пътуват насам и нататък, идат гурбетчии от Румъния и разказват, че в Букурещ имало образувано сдружение, основано от добри патриоти из българските земи, които работели за свободата на народа. Събрали те пари от богатите търговци и издавали вестник „Народност". И не само в Букурещ. И в други градове на Румъния събудени преселници почнали да говорят, че е време да се тури край на робията.

Размърдва се Балканският полуостров. Дори до Крушово достигат вести, че в Сърбия се прехвърлили комитски чети, защото в Горно Българско хората се разделили надве и се скарали. Едните казвали да почне борбата, а другите съветвали да се накажат разбойниците, които всяват смут в живота. Добре им било на чорбаджиите, които се разбирали с турските катили, и този комитаджилък им пречел. „Какво можем да направим ние на турската империя — казвали те, — освен да разсърдиме башибозуците, които ще почнат да грабят и да колят невинни люде?“ Тогава ония, които смятали, че борбата трябва да почне с оръжие, се прехвърлили в Белград и образували чети, където се подготвяли войводи. Между тях били и двама лични млади люде, които, кажи-речи, държали в ръцете си цялата работа. Единият се казвал Васил от Карлово и по прякор му викали Левски, а другият — Ангел Кънчев.

През времето, което изтече оттогава, когато Стоян беше в Босна, на два пъти той успя чрез търговци и близки приятели да достави 200 пушки от Янина. Пушките пренесоха коняри-кираджии, които събират дърва за въглища и се движат там на цели керван. Турците, привикнали с тях, както и с каракачаните, не им обърнаха внимание. Муо, който на два пъти ходи дотам и видя, че „стоката“ мина в Албания, като се връщаше, макар и със стеснение, казваше на Стояна, че изпратеното е недостатъчно. Люде, близки на Емин около границата, където предадоха оръжието, му казвали, че сега наново събират пари. Стоян, който плати близо половината от стойността на тази доставка, обеща да направи още нещо чрез приятели, които заминават за Сараево през Битоля. Муо пък изпрати хабер на Осман Али, че „търговецът“ ще закупи още „стока“.

Понякога у човека се събуждат болежите и за отминали неща. Не може да си спомни Стоян за какво беше слезнал в чаршията, но не е забравил думите, които чу пред един дюкян — думи, които му причиниха мъка. Стоян приближи до дюкяна, откъдето искаше да купи нещо, но в това време дюкянджията и един купувач пазаряха чувал брашно.

— Много ми искаш — каза човекът, който грябваше да купи брашното.

— Не е много — отвърна търговецът. — Ти знаеш ли колко съм платил, докато донесат чувалите от долните села? Не е като едно време, когато Китан, бог да го прости, вършеше тази работа. — И като забеляза, че Стоян стои наблизо, той повиши глас: — Изядоха го пусти душмани. Така си отиде човекът, защото нямаше кой да рече една дума в Битоля. Заплашваха ни, че ако много знаем, ще дойде аскерът от Кърмъзлъ къшлъ и ще ни види сметката. Човекът можеше да си поживее. Не беше нито стар, нито болен.

Купувачът пък продума:

— Та никой ли не можа да му помогне, да му прати хекимин, да му купи церове?

Дюкянджията наново подхвърли:

— Свършили се бяха богатите люде в Крушово, аркадаш. Нямаше кой да прати една меджидия, за да не умре човекът като куче.

Сгъстяват се тежките мисли около Стояна. Никога човек не може да каже: „Ето, наредих живота си, оправих работите си, спокоен съм. Никой нищо не търси от мен. Не ме съдят за нищо. А ето край мене все такива — недоволни. Да се е родил човек някъде в някоя пустиня, няма да е задължен никому, а тука всеки иска нещо, защото, види се, и ти си получил. Без хората ти не би стъпил на нозе и затова си длъжен да им дадеш, каквото поискат. Имаш баща, майка, братя и сестри, имаш съседи и приятели, пък имаш и свой народ. Та и нему е задължен човек с нещо."

Стоян никога не е мислил така настойчиво върху тези истини, но те сега въстават в него и не му дават покой. И в чаршията ония двама нарочно приказваха пред него така. За него бяха казани тези горчивички думи.

Притихнала в леглото си, Мария усеща, че Стоян не спи. Неспокоен е той и от време на време чува неговата въздишка.

— Ти не спиш, Стояне — обажда се Мария.

— Размислих се и се разсъних.

— Какво мислиш?

— Малко ли работи идат човеку на ум?

— Не се ядосвай и направи това, което е най-добре за тебе — отговаря след минутка Мария с тих шепот.

Все е свито сърцето на горката жена. Винаги, когато види Стояна загрижен и недоволен, тя смята себе си виновна. Дали Стоян не се разкайва, че я взе омъжена вече жена? Не знае човек какво може да мине през ума на другия. Особено пък на Стоян, който мисли за всичко от край до край. Но тя досега не е усетила такова нещо. Той е винаги внимателен и с широка ръка както спрямо всички, а още повече спрямо нея.

— Колко си ти добра, Мария — казва отведнъж Стоян, а тези думи падат като спасителен цяр върху свитото сърце на жената.

Тъмна е нощта и никой не може да види как святкат в очите й радостните сълзици.

Годежарите за Мара повториха и потретиха своето посещение. Не бързаха Везенковци. Не защото Мара не беше втасала за женитба, но защото не им се искаше да се разделят с нея. Весела, най-приказлива е тя в къщи. Особено ще липсва тя на майката, която е свикнала с нея.

Един ден в къщи пристигат почти всички от семейството на Гюмбабови. Те считат, че работата е вече наред, и така подхващат приказките, че нито старата Везенковица, нито пък някой от другите могат да върнат назад казаното. От приказка на приказка идва се до благословии, до честитки и така Мара се видя сгодена.

Почнаха сватовете разговори вече за други неща, а Стоян все обръща приказката към занаята.

— Влезе ли човек в нашия дом — казва той, — трябва да е занаятчия. Имаш ли занаят в ръка, всички пътища ти са отворени. Някои си мислят, че няма по-добро нещо от дюкян, но аз не съм съгласен с това. Дойде огън и хвръква дюкянът. Оставаш на пътя наново като чирак. Но занаята ти никой не може да ти вземе. Първо трябва да ти вземат душата, а после занаята. Човек с дюкян струва заради дюкяна, а човек със занаят струва сам за себе си.

— Така е, Стояне — съгласява се Доне Гюмбабовски, годеникът на Мара, който седи смирено на единия

край на миндера. Слабичък му се види той, но Стоян си мисли, че може и за мъжете да е вярно това, че след женитбата се оправят.

Никой не се надяваше, но работите на Мара отведнъж се наредиха. След две седмици тя вече тръгва за новия си дом. Майка й се разплаква. Отива си единствената й отмяна и помощница. С Мара тя всичко си приказваше. Вярно е, че понякога тя говореше, каквото й скимне, но пълна беше къщата с нея. Сега остава само Мария, която наново ще ражда. Както да го размисляш, всичко остава пак върху старите ръце на майката.

XXIX

В живота на всекиго настъпват дни на изпитание. Премине ли най-високата точка на своята слава, човек почва да навлиза в тях сякаш да провери силата си. Идат дни, когато всичко въстава против него. Върху жарава от противоречия и опасности го настанява животът. Улисан в това, което носи катадневието, той прескача всички препятствия, които виждат очите му на пътя. Уверен в своите сили, той е готов да се пребори с беда, голяма дори като мечка, но понякога забравя, че има злина, която пълзи ниско като змия, че има обиди, за които мъчно се прощава, и отмъстителност, която дебне.

Стоян, който е вече прочут освен със строежите си в Битолския вилает, но и с моста край Едрене, един ден е извикан в Битоля при заместника на Абди паша — един висш офицер, — тъй като пашата е на лечение. Този офицер, при когото се явява Стоян, е много по-млад от пашата. Той има черни строги очи, говори отсечено, а в обноските си има нещо остро, дори надменно.

— Ти си устабашията Стоян Везенков, нали?

— Аз съм същият.

— С тебе ще поприказвам по една работа, която нашите военни мислят да ти възложат.

— Ако е работа, която ще мога да направя, защо не.

— За тебе казват, че всичко можеш.

— Това е голяма дума, паша-ефенди.

— Още не съм паша. Трябва ми още малко — отговаря турчинът.

— Щом вършиш работата на пашата, близо си до него. Пък и на мене ми трябва още малко, за да съм такъв майстор, който може всичко.

Усмихва се офицерът и почва да обяснява, че ще се строи мост на река Нишава. Къде точно, ще му кажат на мястото. Тамошните военни знаят къде трябва да се направи този мост.

Сеща се Стоян, че не му е работа да разпитва повече по това, и казва:

— Аз не се интересувам кой ще ходи по моста и къде ще ходи. Майсторът да си знае работата.

Разговорът не продължава дълго. Няма какво повече да си кажат. Стоян получава едно писмо, написано на турски език, получава и пари за път и дава дума, че след една неделя ще тръгне за Ниш.

Сбогува се със заместника на пашата и излиза. По пътя си мисли, че тоя разговор мина доста хладно и кратко. Прибира се в своето жилище, приготвя си нещата и на другия ден с кираджии тръгва за Крушово, макар че преди два дни бе наумил да тръгне с Муо към Янина.

В Крушово се готвят за по-дълъг път. Ниш не е много близо. И когато всичко е вече готово, те са принудени да останат, тъй като през нощта преди тръгването се ражда второто дете. Стоян отива в стаята, поглежда бледното лице на Мария, погалва челото ѝ, оросено в хладна пот, и нежно я целува по бузата.

— Стояне, момиче е — някак виновно каза Мария. — Косара ли ще я кръстим? Ти искаше така.

— Не, Мария. Райна.

— Добре — шепне Мария, — нека е Райна.

— Стояне, излез от стаята, синко — казва старата Везенковица. — Имаме още работа с невестата. Не е за мъже сега този час.

Минава и това събитие, оправя се Мария от раждането и след една неделя Стоян тръгва на път.

Остава у Стояна едно неприятно чувство след срещата с този военен. Не почна този път работата, както преди — казва си той. — Не само дето беше хладен и го гледаше дори смръщено, но в погледа му имаше нещо, което оста-

на като неприятна следа. С друго сърце излезе Стоян някога от тази стая, когато разговаряше с Абди паша.

— Муо — казва Стоян на свой човек, който го придружава и този път. — Не ми харесва тоя мюлязим. С яд ми говореше.

— Човек, устабаши, не може да очаква, че всички ще го обичат, особено ако успява.

— Може да му е криво, че един гяур има хем пари, хем име.

— И това не е чудно.

С такова невесело сърце Стоян пристига в Ниш. Оттам специални люде го отвеждат на мястото, където ще се прави мостът. Оглежда майсторът мястото, поразпитва някои случайно срещнати местни люде и му се струва, че тука не е за мост. Влага наоколо реката и всичко подгизнало дори в сухо време. „Какво ли пък ще бъде при дъждове“ — мисли си Стоян.

— Това място ми се види недобро за мост — обяснява той на един от пратениците на тамошния вилает.

— Ако си майстор, тука ще го направиш — отговаря кратко човекът.

— Така ли е заповядано?

—Така. Пък няма защо майсторът да пита защо военните искат мостът да бъде на това място.

— Вода подгизвала, казват местни люде. Няма ли да е жалко и за мене, и за вас?

— Като не можеш, ще се намери друг майстор.

За пръв път Стоян чува да му се говори така. За пръв път среща човек, който се опитва да засегне майсторската му чест. Какво е това: „Ако не можеш, ще си намерим друг майстор?“ Говори ли се така на човек, когото уж са избрали пръв между другите? Гневен е вече майсторът. Той би могъл да си обърне гръб и да си отиде, но ще се разчуе навсякъде, че Стоян Везенков не го бива да направи един мост и потърсили друг майстор. Пък хората могат да си рекат, че и хвалбите за моста при Едрене са празни приказки.

„Има нещо тук — казва на себе си Стоян, — но не мога още да го проумея.“ Пък и договорът, който му прочетоха, е направен така, че при злополука държавата няма да

загуби нищо, но обезщетението, което Стоян ще трябва да плати, е цяло състояние.

Все в това разположение и с тая неизяснена мъка в душата си Стоян почва подготовка за работата.

За голяма негова и при това приятна изненада един ден при Нишава пристига от Битоля приятелят му Ташко Галичанец.

— Добре си дошъл, Ташко — извиква зарадван Стоян, защото му се ще да види свой човек.

— Добре те намерил, Стояне — отговаря Ташко и се усмихва с приветлива усмивка.

На Стоян прави впечатление, че веднага след поздрава лицето на Ташко се променя.

— Какво ново по нашите места?

— Всичко е добре. Живи и здрави са твоите у дома. Минах аз и до Крушово и ти нося поздрав. Дори малката ти дъщеря те поздравява.

— Сполай ти, Ташко — казва Стоян и веднага добавя въпрос: — Ти как така се сети да дойдеш насам?

Позавъртява Ташко Галичанец глава и казва:

— Душмани имаш, Стояне. Вярно е, че на този свят покрай приятелите човек завъжда и завистници, но сега работата е по-друга.

— Кажи, Ташко. Кажи какво си научил.

— Стояне, колкото и мъчно да ти е да слушаш такива неща, аз трябва да ти разкажа какво чух с ушите си. Ще знаеш, че първият мъж на твоята стопанка Мария все още не може да ти прости. Яде го мъка. Рови той тук и там и разбрах, че иска да ти стори зло. Но нали знаеш, че голяма омраза мъчно се укрива. Устата често издава помислите. Чух го една вечер какво казваше в механата. Седях аз в тъмното кьоше и всичко чух оттам. На пиян човек не му иде на ум, че всички дават ухо на приказките му.

— Ще го наредя аз него — кряскаше той на тия, с които бе седнал на масата. — Ще му дам аз да разбере с кого има работа, чия жена отвлече.

— Ти не можеш да се бориш със Стояна Везенков — думаха му людете, а той крещи:

— С турците беше силен, но аз ще им отворя очите. Прави им той казарми и сараи, но те не знаят кой е той.

За пари и салтанат душата си продава. От една страна, държи с тях, а от друга — с руския консул. На въже играе, дяволът. С очите си го видях да излиза от къщата на консула.

— Така ли? — питаха го там някои от насядалите.

— С очите си го видях! — реве глупакът. — Какво търси той там? Битолският паша му даде калъчка и нишан от Цариград. С тях той си разигра коня и развали и моя дом. С пари и със салтанат подлъга жена ми, поганецът мръсен, но докато го не видя да виснe на бесилото на Атпазар, няма да намери мир душата ми.

Идеше ми да стана, майстор Стояне, и да го изхвърля от механата, но се спотаих и си рекох: „Нека да чуя всичко, което може да каже пиян човек."

— Ти пък отде знаеш защо е ходил при консула? — пита го един от масата.

— Ходил е да го научи какво да говори в Цариград.

— По-добре да си затваряш устата — скара му се един млад човек. — Какво ровиш в старо бунище.

— На бесилото този хайдутин! Хем да видите, че това ще стане.

Ако ти дойде зло, Стояне, оттам ще ти дойде — казва Ташко. — Помисли добре и ще видиш, че нямаш други душмани. И да има между нашите такива, които гледат на тебе с недобро око, те не биха казали такива думи. Този човек е единственият, който може да ги каже. Ти знаеш, че той не може да ти прости.

Размисля Стоян върху всичко, което чу от Ташко, и сякаш светлина огря в него. Разбра откъде иде злото. Като е изприказвал той тия неща, където трябва, турците, между които има и такива, които му завиждат ако не толкова за името, то за лирите, може да са рекли: Я да го насадиме ние там, че да се провали. Стига се е перчил тоя гяурски фудул. Чак сега си обяснява защо човекът от вилаетското управление на Ниш му каза: „Ако не си кадър, ще повикаме по-добър майстор." Знаеше той, хаирсъзинът, че ще се засегне майсторското му достойнство и от инат ще се засили да направи това, което му поръчват. Иначе всичко останало е безсмислено. Колкото и да не разбира от военни работи, той може да разбере, че няма

никакво значение за една войска дали ще мине реката на това място, или на стотина-двеста метра по-нагоре.

— Ташко, прав си за всичко, което ми говори. Гледаш ли ме сега как съм вързан? Още отсега знам, че беда ще излезе от този мост, но откажа ли се, ще гракне цяла Битоля, че Стоян лъже за моста при Едрене, щом му се опре един мост на нищо и никаква Нишава.

След като размисля известно време и изпушва една цигара, Стоян се обръща и с доста гневен глас казва:

— Ташко, и да си строша главата, ще почна работа. И море да стане наоколо, не ще се откажа. По-добре да падне мостът от водата, отколкото аз да го не почна от страх.

— Аз пък мисля да се махнеш оттук, Стояне.

Мисли Стоян, преценява и тъй, и инак и решава да започне. Ще отбие реката, пара ще загуби, но ще почне.

— Знаят къде да ударят душманите! — казва Ташко.

Ходи Стоян около реката, забива колци, изважда ги, а отвътре избликва вода. На стотина и петдесет метра по-нагоре е сухо. Камък ще излезе там, но военните рекли тука, та тука! И път щял да минава към Сърбия на това място — каза му придружвачът. Военен път, за който майсторите няма защо да разпитват.

— Плати си неустойката, Стояне, и си върви — казва Ташко, — бедата ще е по-малка. Има тука и една потънка сметка. Моят ум ми казва, че са се разбрали мендиси и аскерлии. На мендисите им е казано да те насадят на това място, където без друго ще имаш главоболия. А военните пък да настояват, че мостът трябва да бъде гъкмо тук, защото път за Сърбия ще мине на това място.

— А защо пък толкова злина бе, Ташко?

— Искат да те турнат в ръцете си и покрай моста да разберат каква ти е работата с консула. За тях това е по-важно, отколкото туй, че мостът ще се забави. Отде знаеш как е представена работата? Знаеш ли какво е говорил оня за теб? Колко им струва на гях един мост пред това да те хванат като душманин на техния евлят. Главите си те пазят по-добре от моста. Ами ако турците повярват, че работиш, за да дойде насам московският гяур? Ако по-

мислят, че ти, след като знаеш толкова неща за тях, си бил доверено лице и на консула?

— Нямам такъв мръсен занаят, Ташко — казва с възмущение Стоян.

— Аз знам, че нямаш, но как ще убедиш тях да ти повярват? Удариха те, Стояне, по слабото място. Гордостта ще ти донесе беда. Оттам ще ти дойде злината.

Отведнъж през ума на Стоян преминава далечен спомен. Някога Пандора влахинката му казваше, че Ахилес от Елада имал на петата си място, което единствено би могло да се пробие от вражеска стрела. Такова място има у всеки човек — казваше му тогава тя, когато го учеше на гръцката алфавита. „Моята пета е занаятът ми“ — рече си Стоян.

След тоя разговор Стоян насочи своите мисли върху това, как да победи водата. Ще издигне ограда с четири стени сред реката, ще забие греда с железен чатал и на него ще постави кобилица с кофи. Оттам ще изчерпва водата. Кобилицата ще се върти, ще отнася пълната и ще връща празната кофа. Това нещо му хрумна за пръв път тогава в Цариград. Ще се чудят людете, когато видят това нещо. Това е по-добре, отколкото да отбива реката с голям труден изкоп. И почва след това да подрежда в ума си големите греди-носачи, крои как ще накове дюшемето, как ще поръча железен парапет и всичко, което трябва да се направи. Припомня си и за оная славни дни, когато взе ума на всички европейци с моста, направен от кибритени клечки. „Ето ви плана! — рече им тогава той. — Гледайте хубаво и вижте какво могат нашенските майстори.“ „А защо даде толкова ниска цена?“ — запита го тогава за любопитство един от преводчиците, а Стоян му каза: „Те тургат цени за големи печалби, защото са фирми, а аз съм самичък и работя от мерак...“

— Защо тука избрахте мястото на моста? — питат минувачи, когато виждат, че вече се работи на реката.

— А защо не тука? — запитва Стоян, като че сам не знае защо.

— Не е добро мястото.

— Защо?

— Дяволска работа! Отгоре тече река, а под почвата — друга вода, още по-лоша.

— Късничко ми казвате — отвръща с раздразнена ирония Стоян. — Когато човек яде чорба и е нагребал с лъжицата си муха, трябва да му се каже, преди да е налапал лъжицата, а не след като глътне чорбата.

— Не бяхме видели досега, че тука ще правите мост.

Проклета и упорита е причината, която носи на човека беда. Стоян обаче не е фаталист. „Пресметнеш ли добре работата — казва той, — подхванеш ли я навреме, ще успееш. Човек трябва да е смел. Във всеки занаят има неща, които трябва да се знаят. Две и две са четири — нищо повече. Ама имало късмет. Може да има, но човек може да хване късмета — както се казва в една приказка, — да го сложи в една торба, да вземе една тояга и като го наложи добре, той ще провърви."

Но все пак работите около моста не вървят. Всяка вечер Стоян си ляга ядосан. И сънищата все такива, че като се събуди човек, цял е като в треска. Сънува една нощ, че препуска с черния жребец по една тясна пътека из полето. Пътеката ясно личи сред тревите и храстите. Отведнъж пред него се появява огромна черна яма, като че земята е пробита там, а пътеката води право в нея. Наближава Стоян до ямата, прави усилия да я прескочи и преди да разбере дали я е прескочил, или вече е паднал в нея, събужда се облян в студена пот.

Няколко пъти вече зидарията на главните устои се сринва. Проливен дъжд, който ги изненадва, подяжда задния устой и там се подава зев дори и под първия камък на основата. Почват поправки, повдигания, укрепвания, но водата е зъл враг, когато реши да се противопостави на човека. Напряга сили и разум Стоян, прави всичко възможно, но един ден забелязва, че устоите са изкривени, а водата отново е изкъртила основите, сега в талвега.

Преспива неспокойно той и сутринта отива при моста да даде нареждане, но, гледа, майсторите стоят с отпуснати ръце и разколебани. Гняв кипва у него.

— Какво гледате като отровени риби? — вика той. — Какво сте отпуснали ръце? Слизайте долу и почнете оградата. Ето там дебели талпи. Бързо!

— Майсторе, погледни какво става там — тихо дума един от зидарите.

— Какво става? Какво може да става?

— Погледни, майстор Стояне.

Слиза Стоян долу при устоя, нагазва във водата и вижда как тъкмо до зидарията водата сякаш кипи и в нея се въртят и подскачат песъчинки и дори по-едър чакъл.

— Извира там под пясъка — каза надвесилият се над откоса зидар.

— Дявол да го вземе! — ругае Стоян.

— Хем пясък, хем вода под почвата. Извор до самата река. И това не бях виждал — казва тихичко работникът.

Качва се горе Стоян, сяда на един камък и се заглежда във водата. Тука няма да се задържи мост. И месец няма да мине, зидарията ще хлътне и мостът ще се изкриви.

Ето как идвали бедите на този свят. Лъжат се хората, като мислят, че те пристигат с гръм и мълния. Не е вярно това. Най-неприятното нещо ще се дотътре незабелязано като крадец. Бедата може да мине през пролука, по-тясна от иглени уши. Майстор Стоян се готви да понесе за първи път несполука. И колко трудно се понася тя от люде, които никога не са я познали.

Някои от работниците, които са получили вече изработените надници, си отиват дори и без да се обадят.

Стоян решава да тръгне обратно за Крушово, като на хората, които се навъртат около започнатия мост, казва, че ще търси в Битоля един талян, който знае как може да се отстрани водата с някакви машини.

Когато злото се закачи някъде, то не си отива скоро. Бедите се редят една след друга. Още неизкачил всичкото нагорнище по кривуличещия крушовски път, Стоян узнава една много тъжна новина. Сестра му Мара, която няма и година, как се е задомила, е вече вдовица. Стоян сам не може да проумее как е възможно това. Пустата орисия ли беше такава, или пък лошо око погледна сестра му със смъртна завист? Заболял внезапно мъжът ѝ Доне, и то много тежко. А днес да се оправи, а утре — нищо не помогнало. И хекими викали дори от Битоля, и гръцкият

доктор в Крушово го гледал, и баби му баяла, но пустата болест не го оставила. Изпила го, направила го на суха тояга и го свалила в гроба.

От сестрите си Стоян най-много обича Мара. И мъката по нея заради черната й орис е много по-голяма. Той всякога си мислеше, че тя ще бъде най-щастлива заради своя весел нрав и своята сърдечност. Както човек не мисли, както никога не допуска, така понякога става...

Горката сестричка! Колко дълго капят горещите й сълзи върху гърдите му, когато го прегърна. Колко тъжни са думите й, които в своя плач тя нарежда. Нито майка му, нито старият, нито Руса могат да му кажат нещо, което би го утешило както за бедата на Нишава, така и за мъката му заради Мара. Само Мария — добра, кротка и все така с бледно лице, което не е загубило нищо от прежната си миловидност — го утешава. Тя му говори за децата, за това, че Владимир се учи с другите деца в къщата, приспособена за българско школо, и че вече срича часослова. Тези неща, казани така добронамерено и с голяма любов, го отвличат за малко от надвисналите тежки мисли.

Мара няма рожба от починалия си съпруг и Стоян решава да я прибере у тях. Нека това бъде единствената малка утеха за рано овдовялата му сестра.

Гневи се Стоян, разхожда се из стаите, пуши цигари. Когато Владимир дойде при него с книжката и почне да срича, за да се погордее, че вече може да чете славянските букви, Стоян го слуша и се радва, но не така, както би се радвал друг път. Като няма за какво друго да приказва, той се обръща към майка си внезапно я запитва:

— Майко, как вървиш със снахата?

Майка му, отровена от нещастието с Мара, с необърсани още сълзи на очите, отговаря:

— Много е добра, сине. Невестата ти е като мушица. Гласът не й се чува, а работата си върши от край до край. Гледа децата си, пък и нас не забравя. И стария преглежда, оправя му постелята, кафенце му сварява, а пък на мене прането ми взима от ръцете.

Чак когато майка му заговорва за децата, Стоян се сеща да отиде до люлката и да поразгледа по-внимателно малката дъщеричка. Тя спи кротко с малко отворена устица, а на устните й малка плюнчица, която при дишане-

то се издува като мехурче. Гледа Стоян в детското личице и му става чудно и много мило, че това е негова рожба, че той е бащата и че един нов живот и една нова съдба чакат в тази шарена люлка.

— Аз ще замина скоро оттук — казва Стоян на своите. — Ще чакате хабер от мен и ще правите, каквото ви кажа.

Всички мълчат и мислят, че сега не е време да разпитват за едно и друго. Щом Стоян е решил, той знае какво прави.

Вечерта, а и дълго през нощта той разяснява на Мария защо е решил да избяга от Турция. Разказва ѝ всичко най-подробно около моста на Нишава, но за бившия ѝ мъж не казва нито дума. Знае той колко това ще я огорчи.

— Не се отчайвай — шепне Мария. — На този свят не иде саде добрина. За какво сме се родили, ако не познаем и едното, и другото. Къде си намислил да идеш, Стояне?

— Най-напред в Сърбия — отвръща той. — Аз ще наредя и вие да дойдете при мене. Няма да ви оставя.

— Направи, както мислиш, че е най-добре. Кой е по-умен от тебе?

В бледата светлина, която се процежда през прозореца, Стоян може да разпознае лицето на Мария. Струва му се дори, че вижда загрижените ѝ очи. Няма по-добра от Мария. Той сега я обича повече отвсякога. Каквото каза тя — направи го: тръгна с него и прие неговата съдба. Знае Стоян колко ще ѝ бъде трудно да остане сама в тази къща. Пък не се знае дали не ще вземат и част от този имот? Какво ще правят те — двамата старци, Мара, отровена в скръб, Мария с двете деца? Не, той няма да ги остави.

Прощаването става на следния ден. Този път Стоян целува всички поотделно и напуща натъжен бащиния дом — хубавата къща.

Тръгва Стоян, но не направо към моста на Нишава, а в Битоля. Иска му се да види младия бей Исмаил. Може би ще долови нещо за разположението, което имат турците към него. Приятели са, много неща си приказваха някога, за много работи се съветваха взаимно.

Лятото бавно си отива. Зажълтяват вече върхарите по дърветата на Исмаиловата градина. Това място при задната вратичка на стената му напомня за нявгашните дни. Не беше малка добрина от страна на младия бей, че му даде ключ.

След като Стоян съобщава на слугата за себе си, не минава дълго, и на вътрешната врата, която води в сарая, се явява Исмаил. Стоян го намира малко напълнял, но лицето му е все така бяло и приветливо, макар че доста години минаха оттогава.

— Радвам се, че пак можахме да се видим — казва Исмаил и се усмихва.

— Планина с планина не се срещат, но човек с човека се среща — припомня Стоян старата турска пословица.

— Устабаши, какво ново по тебе?

— Има, бей ефенди. И добро, и лошо иде на човека.

— Кажи доброто — усмихва се турчинът.

— Ожених се, Исмаил ефенди.

— Чух за това. Ашколсун — рекох си тогава, но не те видях да ти припомня, че човек не бива да говори голяма приказка. Доволен ли си от жената?

— Много съм доволен. Добра е жената и досега ми роди две деца. Момче и момиче.

— Машала — казва турчинът. — Третото какво ще бъде?

— Не зная.

— А, майсторът трябва да си знае работата — смее се бейският син.

Разговорът продължава за всякакви дреболии: за отиването на Стоян в Цариград, за виденото и чуто там, за черковните работи, които Стоян разказа набързо, тъй като си мисли, че те не интересуват толкова един мохамеданин, за уредбата на градината и за новия улей, който Исмаил е прекарал през двора. Исмаил му разказва, че тука често се веселят, че идат свирци със сазове и цитри и колко е весело в тоя двор през лунните нощи. Слуша Стоян, усмихва се на всичко това, но сърцето му е свито. Правиструва, но умът му все там, при изкривения мост на Нишава.

— Исмаил бей — започва с тих глас Стоян. — Цял живот не съм знаел що е беда, но сега имам голяма беда на главата си.

Турчинът примижава леко и слуша с внимание.

— Какво е станало, устабаши?

— Поръчаха ми да направя мост на река Нишава, но там се излъгах. На лошо място ме насадиха военни люде, като настояха, че по някакви причини мостът трябва да се направи точно на мястото, което ми посочиха. Видях аз, че не е добро мястото — вода клокочи, казан като че ври под земята, — но те казаха тук и никъде другаде. Ще падне този мост, Исмаил ефенди. Да оставим загубата, която ще понеса, но срама не мога да понеса. Оглупя майсторът, не го бива за нищо — ще рекат всички люде, които ме познават.

Замислено се заглежда турчинът в лицето на Стояна. Примижава очи, присвива вежди, като че иска да си спомни нещо.

— Някой от вашите трябва да ми е душманин. Дали не си е рекъл: „Я да насадим този гяур на жаравата, да се понапече малко.“ Можеше и на друго място да се направи мостът, но военните не се съгласиха.

— Военните знаят, устабаши. Не се меси в тяхната работа. Освен това — започва неохотно и със свити устни младият бей — чуват се нехубави работи за ония там — зад река Нишава. Вдига глава тук-таме раята, но си търси беля. Стамбул има много очи и уши. Устабаши, човек знае и две, и двеста. На приятеля — приятелство, на душманин — това, което е заслужил.

Стоян е изненадан. Като студена вода, която лисват върху човека, действуват думите на Исмаил. Друг път той не е говорил така. Вярно, добър и милозлив е той, но сега, когато в разговора става дума за аскера и за султанските работи, той се променя. Устните му се изтъняват и думите му стават острички. Досеща се Стоян, че султанската власт крепи и тях — бейовете и чифликсайбиите. Не се изпуска така лесно власт. Добре си е той — гяурският народ под ятагана. Надигне ли се, няма вече нахиите да плащат данъци с хилядници грошове хем на султанските таксилдари, хем на тях.

Охладява нещо в душата на Стоян. „Ето — казва си той — колко можеш да разчиташ на тяхното приятелство. Сприятелихме се, даде ми ключ от градината. Той би ме пуснал дори и в къщата си и дори в харема, ако имаше харем, но дойде ли до властта, става друг. Охладня, сякаш ледена стена се издигна между нас."

Дали не са стигнали и до него думите, които оня е изтървал в кръчмата?

— Гледай да оправиш някак тази работа, за да не помислят, че максус правиш беля — казва Исмаил с хладен израз на лицето, а Стоян си помисли внезапно: „Колко закъснях! Откога чака Осман Али в Сараево втората пратка."

— Е, това исках да ти кажа, Исмаил бей. Пък рекох си, като свърнах в Битоля, да се обадя на стария приятел.

— Добре направи, устабаши, добре направи.

Става Стоян, поотърсва малко пепелта, която е паднала тук-таме по сините гайтанлии потури, подава ръка и си тръгва.

— Сбогом, Исмаил ефенди.

— Сбогом, устабаши.

Тръгва Стоян и му е ясно къде свършва приятелството с човек, който държи власт в ръката си. Ако беше дошъл да разговаря за поетите в Арабистан или да спори за някой стих от корана, Исмаил пак щеше да бъде, както преди, любезен и внимателен, но щом се спомена за това, че раята тук-таме надига глава, всичко се промени.

Преспива Стоян в Битоля, минава му през ум да се отбие при консула Хитров, но си казва, че това не е редно. Муо чака в старата квартира. Стоян му разказва за срещата си с Исмаил и за това, колко хладно той приказва с него.

— Мъчно е да запазиш дослук с турчин, който държи власт, устабаши — казва на края Муо и потяга багажа си, защото и той ще замине заедно със Стоян към Нишава.

XXX

Преди да напусне завинаги проклетото място при моста, Стоян решава да огледа още веднъж и най-внимателно стореното и ако се убеди, че наистина нищо не ще се промени, да си тръгне оттук.

Опитва Стоян да поправи настигналата го беда, но не му стига ум как може да премахне извиращата от почвата вода. Не само той, но никой не би успял да направи това.

— Муо, по всичко изглежда, че аз ще се махна оттук. Ще бъде най-добре ти да се върнеш в Крушово. Да върви по дяволите мостът. Ако искат да имат мост за аскер, който лесно да преминава в Сърбия, да си го направят сами.

— Може да ти потрябвам за нещо — пита плахо загрижениият човек.

— За какво ще ми трябваш? Ако стоиш тука, ще можеш ли да спреш тази проклета вода да не извира? Не можеш.

На Муо му става мъчно, че трябва да се раздели със своя устабаши, но няма какво да направи.

През нощите и двамата не спят. Муо, който е легнал на съседното легло в малката стая, дадена на майстора и която се намира в една съседна къща близо до мястото на строежа, усеща, че и Стоян е буден, иска да му заговори, но се колебае. По едно време Стоян изпъшква и пита:

— Спиш ли, Муо?

— Не, устабаши.

— За какво мислиш?

— Мисля си нещо за Сараево.

— Какво става там? Имаш ли известие?

— Дребни новини. Видях човек, който на път за Солун мина през Битоля.

— Какво научаваш за Осман Али?

— Жив и здрав е, но си има кахъри у дома.

— Какви кахъри?

— Спомняш ли си неговото момиче? Барие се казваше. Ти сега имаш своя мъка, та може да си го забравил, но то шеташе из къщата, когато ходехме у тях.

— Спомням си го много добре.

— С него Осман Али има ядове. Наумил баща ѝ да го омъжи на добро място, но то не искало. Болно легнало от мъка.

— А защо Барие не искала да се омъжи?

— Отде да зная? Женско потайно сърце. Никой освен аллах не знае какво се крие в сърцето на едно младо момиче.

— И за големите люде е така, Муо — отвръща Стоян.

Мълчат. Някъде пропяват петли. Стоян иска да заспи, но не може. Пред очите му се мяркат ту Барие, ту вадичките на подпочвената вода, която разяжда неговата слава.

— Беда ни настигна, Муо — обажда се внезапно Стоян.

— Късмет, но има и по-лошо.

— Какво по-лошо от това?

— Не казвай така, устабаши. На този свят има и добро, и зло. Всякога работите не стават така, както ги очакваме. Ти остави този мост. Нали виждаш какъв ще му бъде краят? Да помислят, каквото щат. Нека да рекат дори, че нарочно си направил това. Остави го и бягай.

— Какво ще кажат хората за мене?

— Досега са казвали все хубави работи.

— Да се помъчим да заспим, Муо.

На турските власти в Нишавско той праща същото съобщение, което прати и по-рано: отива да търси някакъв маджарин в едно градче до сръбската граница, за когото са му казали, че има машини за изтегляне водата, набрана под почвата.

Пътува Стоян, но в ушите му все още е жив жалният шепот на Мария, която тихо го молеше да не се излага на опасности и да не страда за случилото се. И тя му говори за това, че няма човек на света, който да не е усетил горчилката на живота.

Така наближава границата.

Да се премине през тази граница в Сърбия по това време не е трудно. Една златна монета на местни люде, които живеят по тези места, свършва работа, каквато не могат да свършат триста големци. Поради настъпилите отношения между Турция и Сърбия един беглец от Маке-

дония е добре дошъл. Тази е причината, че той не среща никакви спънки от страна на властта.

В Белград Стоян намира не един и двама майстори от неговите познати, които са дошли да работят тук, тъй като и сръбската столица се строи. Чрез един от тези майстори, който се нарича Вельо и когото Стоян знае още от Битоля, той уговаря прехвърлянето на семейството си в Сърбия. Този майстор ще отиде в Крушово за две седмици и ще свърши това, за което го моли Стоян.

— Как бре, Стояне? — казва Вельо. — Как ще стане тази работа? Ще ги пуснат ли турците?

— Не бери грижа, Вельо. Нали знаеш, че парата отваря и султанския харем?

Тогава Стоян разказва на Вельо всичко, което той трябва да каже и да направи в Крушово. Дума по дума го учи как да говори и в хюкюмата, и навсякъде, за да повярват всички, че това, което говори, е истина.

Чуди се Вельо на тези думи и като се усмихва, поклаща одобрително глава.

В Крушово майстор Вельо заварва семейството на Стояна в очакване на известие. Когато той разказва пред домашните Стояновия план, старата Везенковица се обажда:

— С какво сърце ще тръгнем на път бре, Вельо? До вчера хабер нямахме за това. Как ще оставим Руса, като е все още толкова слаба?

— Тетко Илино, ние всички сме гости на този свят. Тя си е вече домакиня на свой дом и каквото е съсмет, това ще бъде. И да сте тука, и да не сте, ако има нещо да дойде, няма да ви отмине.

— Ами как ще оставиме Мара? Без време вдовица, без време почернена бре, сине. Да беше излязъл поне някакъв пусти съсмет да я дадеме някъде на добро място. Как ще преживее тя тука като кукувица цял живот?

— Тя ще остане да пази къщата, тетко Илино. Така ми поръча Стоян. И Нушковци да се преместят тука у вас. Да се съберат заедно. Мара ще се оправи — каза Стоян. — Тя е по-отворена. И пари ми даде да ѝ оставя. Вие се стягайте за път. Ти, стрико Йован, невестата на Стоян и

децата. Ще кажеме в хюкюмата, че отиваме на хаджилък. Всеки може да отиде до Божигроб на поклонение. Така го измислил Стоян. В хюкюмата в Крушово не знаят къде е той. Пък тука всички го зачитат и няма дума да рекат. Никой няма да ви спре.

— Щом Стоян е поръчал, няма какво друго да правим, майко — обажда се Мария.

Илина Везенковска нищо повече не може да продума.

Простиха се старите и Мария с Руса и Мара, с Ивана и децата, дадоха им наставления как да си живеят по сестрински в обич и разбирателство и помолиха Муо да се грижи за всички, както се е грижил за Стоян.

— Сестрите на устабаши Стоян са и мои сестри — каза Муо. — Думата, която съм дал, няма да престъпя. Аз знам защо остави той своя дом. Каквото ми рече, ще го направя, където ме повика, ще ида.

Една голяма група изпращачи вървят надолу по пътя на тугинците. Дори черковното клепало на църквата „Успение света Богородица" бие тържествено, защото за Крушово е чест да изпрати свои люде на Божигроб. Турците, на много от които колите бяха понамазани, за да не скърцат, казват, че всеки гяур може да иде на поклонение на гроба на своя пророк. Както мюсюлманите отиват в Мека и Медина, така християните отиват в Ерусалим.

Пътуването е приятно. Морето е тихо. Семейството отива в Цариград. Какво не виждат очите на човека. От Солун до Стамбул пътуват всякакви люде. Те сновят насам и нататък и говорят на разни езици. Документите на Везенковци са до Стамбул. Там те изваждат нови за Белград. Сръбският консул, който е уведомен, им прави големи улеснения. След престой от три дни те са отново на път.

Мисли Мария за своята съдба и се пита: дали да я оплаче, или благославя? Коя жена от тези, които са осъдени да живеят като къртици в своите дупки, да посрещат и изпращат досадни дни, има нейната участ? Взе я Стоян от оня дом, в който бавно загиваше, и я постави между люде. Показа я на своите близки и приятели и я направи майка на две деца. Това е все по-добро, колкото и да е неспокоен животът на Стоян, защото човек усеща, че живее.

Колкото повече наближава часът да срещне Стояна, толкова по-мил й става той. Мария забравя всички минути на страхове, на огорчения, които е преживяла, защото те са толкова дребно нещо пред интересния, богат с преживелици и достойнство негов живот. Тя не е престанала да го уважава, да се вслушва във всяка негова дума, във всяко загатване. Истинско щастие е да живееш с такъв човек, когото всички уважават и наричат пръв мендис.

Когато човек пътува, мислите текат по-бързо, по-гладко. Тогава човек си спомня някои много набързо преживени и преминали неща, вижда ги по-добре и хората му стават по-мили.

Мария знае, че отива към нещо неизвестно, може би рисковано и опасно, знае, че животът няма да тече гладко, че ше настъпят може би тежки дни, но все пак тя отива към Стояна, който сам нареди да дойдат домашните му при него, сам я вика при себе си, защото може би все така още много я обича.

Колко е хубаво да можеш да помислиш в себе си това, че някой те обича, че не може да живее дълго без тебе и че не е забравил ония незабравими часове, когато е загатвал издалече за тази своя обич.

Лети влакът, наближава и времето да се видят, да си приказват така, както някога. Може би Стоян сега е потънал в много грижи за моста, може да е вече съвсем друг след тези преживени неща, но все пак той ще я прегърне, ще я погледне в очите и ще я целуне по бузата.

Мария си мисли, че нищо не се изменило оттогава, когато се видяха за пръв път в градината, когато той влезе и заговори с нея, когато в сърцето й нещо трепна. И колко е хубаво, че всичко е все пак така, както някога. Радва се тя, че има такова сърце, което може толкова дълго да обича, без да се умори...

Ето най-после и Стоян. Той застава пред тях като утеха, закрила и едва дочакано щастие. Дълго държи той в прегръдките си всекиго поотделно и се радва, че успя неговият план. Стоян е много признателен на Вельо, който му направи може би най-голямото добро. Радва се на момиченцето си, макар и още много малко. В очите на своя син Владимир той вижда Везенковския плам. „Ще го пратя при чичовците му в Русия“—помисля си той веднага.

Мария той милва най-нежно. Окуражава го и го затрогва нейната готовност на всичко. Мария, която е най-щастлива, крие своята радост вътре в себе си. Пази я, защото знае, че тя ще й потрябва в други дни, каквито нейната чувствителна душа усеща, че ще настъпят. Знае Мария, че животът занапред е приготвил повече мръщини, отколкото усмивки. И новото убежище в сръбската столица няма да е за дълго. Кой по-добре от нея познава неспокойния дух на Стояна?

И хубаво жилище намира Стоян за своите люде и скоро след пристигането на семейството той писа на Петър и отделно на Константин, като им разказа всичко от край до край.

Не минава и неделя от идването на неговите близки, и той се залавя за една по-големичка работа.

Потръгва животът със своите дни, недели и месеци. Намира си Стоян и приятели, откриват се и възможности за повече и по-постоянна работа.

Един ден се случва нещо, което Стоян никога не е очаквал. Тъкмо е изпил кафето си и се готви да излезе от къщи, на вратата почуква едно малко момче на около десетина години и пита дали тук живее Стоян от Македония. След като Мария обяснява, че Стоян си е у дома, момчето пожелава да го види.

— Да влезе вътре — казва Стоян. — И на децата ли трябва да се прави евала?

Поканва Мария непознатото момче, което стеснително пристъпва прага на стаята, където чака Стоян.

— Добър ден — казва то на албански език.

— Бре! — учудва се Стоян. — Какво търсиш при мене бре, младо шкипетарче?

— Идвам да ти кажа, чичо Стояне, че днес в четири часа преди пладне[1] твои приятели ще те чакат в кафене „Крал Душан".

— Кои са тези приятели?

— Само това ми е казано, само това ти казвам.

Мярва се нещо в ума на Стоян. Поглежда той с малко примижали очи към момчето и го пита:

— Трима ли са приятелите?

— Трима — отговаря то и бързо напуска стаята.

[1] По нашему 10 часа.

Приготвя се Стоян, минава и край бръснаря, позавъртява се тук-таме и като поглежда часовника, тръгва за кафенето.

— По-скоро очаквах да видя дядо си тук, отколкото вас — шегува се Стоян, когато, зарадван и много изненадан, вижда седнали при една крайна маса тримата си албански приятели. — Как изпаднахте тук?

Албанците стават, ръкуват се сърдечно със Стояна и го канят да седне при тях.

— Понякога такова време е по-удобно за хора като нас — казва Емин усмихнат.

— Откъде минахте? Не ви ли попречиха да дойдете тук?

— На сърбите казахме — обяснява Вана, — че и нашите работи вече назряват. А нали знаеш, устабаши, че душманинът на нашия душманин ни става приятел. Като разбрахме, че между сърби и турци ще има кавга, дойдохме насам, защото се надяваме, че правителството ще ни помогне. Не сме обаче сигурни ще има ли наистина мурабе и дали московецът ще го подкрепи. Ако кавгата е само ден до пладне, тогава да не тургаме невинни люде под ятагана. За умиране е лесно, но освен нас ще трябва да умират и жени, деца, старци — невинни люде, устабаши.

— Разбрах всичко. И аз съм горе-долу беглец от Турция. Случиха ми се неприятни неща там. Развалихме дослука.

— Това ние знаехме, че ще стане.

Замисля се Стоян върху думите, които каза Вана. Право е, че да дигнеш бунт без време е по-лошо, отколкото нищо да не правиш. Грехота е да тургаш на дръвника чужди, невинни глави.

— Ти ни направи много добрини — започна наново приказка Емин, — но оръжието, което имаме, е малко. Не стига то, устабаши Стоян. Зная, че много те главоболим ние, но като направи вече едно добро, ще направиш още едно.

— Да опитаме дали не ще можем да вземем малко пушки от сърбите — казва Стоян.

— Опитахме, но не дават. И за тях били малко. Така отговорили на приятели, които изпратихме, където тряб-

ва. Положението на страната било такова, че не могли да закупуват сега оръжие.

— Дали е така? — подмята Стоян.

— Пък може и да не ни вярват, устабаши. Те не ни познават. Те не знаят, че ние няма да седим със скръстени ръце, ако стане битка. Ние знаем, че за тебе сега е трудно да идеш надолу, но кажи ни пътищата и хората, до които трябва да се отнесем, и ние сами ще свършим работа.

Размисля се Стоян. Не е много сгоден този момент за него, но за тях е сгоден. Може да им откаже, но си спомня, че дума е дал. Пиха те наздравица с Осман Али в Сараево, прегърнаха се и казаха: „Бесата-беса!"

— Имате ли хабер от Осман Али? — пита Стоян.

— Имаме. Добре е той и сега чака хабери от нас.

— Той ли ви заръча да ме намерите?

— Каза той такава дума, но и ние сами знаем до кого да се отнесем.

— Ще го поздравите, ако ви падне колай.

— Без друго ще му изпратиме твоя поздрав.

И тъкмо Емин започва да разказва как смятат да организират работите в Албания в случай, че войната между сърби и турци започне, тъкмо и Стоян взе да им казва по какъв начин ще пренесат въглищарите пушките, в кафенето влизат двама дрипавичко облечени посетители, които на пръв поглед може да минат като работници от тези, които чукат камъни по шосетата. Позавъртяват се те из кафенето, сядат на една маса и подозрително се вглеждат в лицата на Стоян и тримата му приятели.

— Това са съгледвачи — казва Емин и по лицето му преминава гневна червенина. — Вече няколко пъти ги виждам подир нас. Разбойници са те, побягнали от Албания, представят се за пострадали от турците, но са платени от тях. Положението им тука не е никак сигурно, но аз се срамувам да ги предам на властта, защото са албанци.

Вана и Стерио също почервеняват от гняв.

— Не се тревожете! — казва Стоян. — Във всяко стадо има крастави кози. Да си продължим разговора, защото, като ги гледаме, подозрението им ще се усили.

— Псета! — казва Емин, който е най-разгневен от всички.

За да ги успокои, Стоян почва да разказва как сам ще иде до Янина, как никой няма да го познае, защото още сега той е скроил план, какъвто и дяволът не може да измисли.

— Ех, устабаши Стоян! Да знаеш как цениме ние твоето приятелство. Пред смъртта да сме изправени, пак няма да продумаме дума за тебе. Да ми рекат душманите: „Емин, ако кажеш кой те научи на този ум, главата ти ще бъде пощадена“ — аз пак не ще продумам, защото за човек, който е казал „бесата-беса“, няма връщане.

Наближава време да се разделят. Казаха си, каквото трябва. И Стоян вече си е начертал в ума това, което предстои да направи. Този път той се надява да свърши работата по-добре от първия път.

Преваля пладне. След като ония двама напускат кафенето, отива си и Стоян. Последни излизат трите албанци.

За много неща си мисли той из пътя, но най-дълбоко са се врязали думите на Емин: „И животът ми да зависи от това, само да река една дума против тебе, аз пак няма да продумам. Вярвай ми, че ми е по-лесно да умра, отколкото да издам един приятел, на когото съм дал дума за вярност.

XXXI

— Внимавай, Стояне, да не се случи нещо лошо с теб. Не ми тежи толкова това, че пак ще ни оставиш сами — казва с молещ глас Мария, — но се боя, че се залавяш за нещо опасно.

— Този път сам трябва да свърша работата, Мария. Тежи ми дадената дума.

Мълчи добрата жена и го гледа нежно и уплашено.

— Стояне, какво ще правя с тези деца?

— Аз още не съм тръгнал, а ти вече се вайкаш като вдовица. Чакай! Не отивам на битка! Ще вляза в Турция, без да ме разберат. Никъде не ще спирам. Добера ли се

до мястото, което съм намислил, всичко е наред. Ти знаеш, Мария, колко ме обичат грамослиите.

— И как те намериха и тука...

— Щом разбрали, веднага тръгнали по мен. Като ме видяха, викнаха в един глас: „Нашият късмет те изпрати!"

Мълчи Мария, няма какво да каже.

Привечер, преди още Стоян да се е върнал у дома, старата Илина Везенковска, разбрала, че Стоян пак ще тръгва някъде, спира снаха си насаме при чешмата и започва:

— Невесто, Стоян пак щял да отива някъде.

— Така изглежда, майко.

— Къде ще отива?

— По негови работи. Той и на мене не казва всичко.

— Защо? Не си ли му жена и разговорница за всяко нещо?

— Майко, нали знаеш, че Стоян сам премисля и сам решава всичко?

— Не е така, невесто. Моят човек всичко ми казва. Между мъж и жена няма скришно.

Нещо се обръща в лъжичката на горката Мария.

— Невесто, право да ти кажа, чудно ми е, че ти не можеш да го задържиш на едно място. Човек, дето си обича къщата и жената, не бяга от тях.

Малко остава Мария да се разплаче за тия думи, може би казани не от злина, а от мъка, но тя се сдържа. Само устните ѝ потреперват, избледнява още повече мермерната кожа на лицето ѝ и онова, дето ѝ прилоша под лъжичката, стои, като че е глътнала камък.

— Майко, какво мога да направя?

— Виждам, че нищо не можеш да направиш. Друга жена на твое място би направила нещо.

Само дето не падна при чешмата горката жена. Тя усеща скритата лютина на тези думи. Може би свекърва ѝ иска да каже, че една жена, която е дошла като девойка в един дом, има повече власт и по-смела приказка. Такава разведена жена, прибрана като по милост, не може да говори много.

Вечерта тя нищо не казва на Стоян. Няма обичай Мария да говори за видено и чуто. Колкото по-малко се приказва от домашните работи, толкова по-добре.

Лятото вече си отива. Хладният дъх на есента започва да се усеща. Особено привечер Мария тръпне от студ. Мъчи се да прибере навреме децата, да ги нахрани, да ги постави да спят, за да може по-свободно да продума някоя и друга приказка със Стоян.

— Скоро ли ще се върнеш, Стояне?

— Ще зависи от много неща.

— Колко най-много?

— Не повече от три недели.

— Не е малко това, Стояне... — започва бавно и нерешително Мария. — Усещам се пак майка.

— Така ли? — сепва се Стоян. — Гледай какво, Мария. Ако се роди момиче, кръстете го Косара. Помниш, че второто исках да бъде Косара, но тогава решихме да го кръстим Райна.

— Ако е момче?

— Тогава Александър.

— Но ние нямаме в рода си такова име.

— Хубаво име е Александър.

— Както кажеш, Стояне, така ще бъде.

Отведнъж и на двамата им идва на ум, че приказват излишни неща. Та нали Стоян ще се върне скоро? Е-хе, колко време има, докато се роди детето!

— Мария, обичай и уважавай старите — внезапно казва Стоян, — не им давай да помислят, че са изоставени. Наглеждай ги, колкото можеш. Доколкото си спомням, още отначало майка те обичаше. Сега не се ли е променила?

— Не, Стояне, тя е винаги добра с мен. Особено когато съм в такова положение, не ми дава работа да похвана. Не може жената, която е твоя майка, да е лоша.

До късно в нощта се чува шепотът на Стоян и Мария. Тя му говори такива работи, които ще му помогнат да отпътува с леко сърце, макар че мъката за неговия неспокоен дух да ѝ тежи като камък.

Не се излъга Стоян в добрината на тази жена.

Минаването на границата обратно от Сърбия в Турция е много по-трудно. Над всичко отгоре Стоян е беглец от Турция. Той не трябва да бъде познат от никого. Сега

още повече ще се усъмнят в намеренията му. За да мине по-лесно границата, той е облечен като дервиш.

Слиза той една вечер доста късничко от коня си край едно малко село до Алексинац и предава животното на свои придружвачи, които трябва да го върнат обратно. Той така добре е подбрал дервишкото си облекло, че никой не може да го познае. Със своя турски език той се надява да мине съвсем незабелязано през границата, още повече, че носи документ, според който не трябва да се правят никакви пречки на едно духовно лице, решило да се върне в своята страна. Документът е написан в Белград от един бошнак, който знае турско писмо. Ударихa и някакъв печат.

Решава Стоян да пренощува в един хан до пътя, който води към Ниш, и на другия ден да се прехвърли оттатък. Ляга си той в хладната, не особено чиста стая на хана, но не може да заспи. Размисля се какво може да стане с неговото семейство, ако се случи нещо неприятно. В Белград то не ще намери голяма подкрепа. Ще се усъмнят сърбите в намеренията му. Какво търси той по тия времена в Турция?

Тази нощ есента се чувствува съвсем близо. Навън се гонят нападалите от тополите сухи листа. Няколко осланени нощи пожълтиха земята. В прекъсвания сън на Стоян се чува шумът на вихрушката, а когато наново затваря очи, явяват се кошмарни образи. Когато най-после задрямва, вижда насън как пред него седи грамаден плъх. Той го гледа с изцъклени очи, които приличат на човешки. Това е и най-отвратителното. „Не, това е самият дявол!— казва в съня си той. — Това е лукавият дух.“ Плъхът започва да расте, увеличава своето нечисто туловище и бавно се приближава към него. Стоян е уплашен, иска да извика и се събужда разтреперан. Запалва кибрит и се взира в тъмните и нечисти ъгли на стаята. Разбира се, няма никакъв плъх.

След около половина час Стоян наново се мъчи да заспи, но струва му се, че чува гласа на Мария, която с плач му казва нещо. Пак се стряска. Навън свири есенният вятър и гони листака в пустата градина на хана.

„Едно връщане назад — мисли Стоян — ще ми спести много неприятности, но не ще ме спаси от срама, че

обещанието ми този път сам да ида и да свърша работата по-добре от първия път ще излезе празна приказка." Не, ще върви! Като се върне, ще утеши Мария и вече никога няма да я оставя. А това, което ще свърши, не е малко: тъкмо в разгара на войната ето ти едно въстание в Албания. Малко ще му стане неприятно на Исмаил, който говори на последната среща доста хладно. Нека най-после всички разберат, че като е правил казарми, Стоян Везенков не си е продал душата.

Стоян решава да тръгне на следния ден. Границата е на няколкостотин метра. Скоро „дервишът" ще бъде в Турция. С тази мисъл той заспива наново и макар че сънят му не е спокоен, той не го напуска до ранните часове на утрото, когато вятърът поутихва. Щом отваря очи, Стоян вижда светлините на пробуждащия се вече ден.

Тръгва. С митарствата на границата отсам той се справя лесно, но когато преминава в турска територия и застава пред групата граничари, с които се налага да поприказва малко повече, случва се нещо неочаквано, което е толкова нечисто и отвратително, колкото беше нечист и отвратителен оня плъх, който видя насън.

Тъкмо да получи разрешение, за да премине към групата свободни да тръгнат към вътрешността, вратата на пограничната канцелария се отваря и вътре влиза един човек, на когото отначало Стоян не обръща никакво внимание, но след малко разбира, че е един от ония двама дрипави албанци, които видя в белградското кафене. Стоян прави усилие да запази спокойствие, макар че гореща вълна преминава по снагата му. Влезлият се спира и внимателно се вглежда в лицето на „дервиша". След това прошепва нещо на турския полицай, който седи пред малка дървена масичка и разглежда книжата. Полицаят бързо обръща глава и го стрелва с поглед.

— Може ли още веднъж да се видят неговите книжа? — пита влезлият съгледвач, като обръща коварно усмихнатото си лице към граничния служител.

Чаушът наново забива поглед към Стояна и поисква обратно книжата, които Стоян е вече прибрал.

„Тук ще се случи нещо неприятно" — казва на себе си Стоян и се готви да го посрещне колкото се може по-спокойно. Той бръква в пазвата си и подава книжата. След

като граничарят разглежда повторно документите, албанецът казва с лукаво зъл тон:

— Я го накарайте да покаже двете си ръце, чауш ефенди.

— Защо да ги показвам? — пита Стоян.

— За да видиме дали имаш десет пръста, дервиш — казва с ирония албанецът.

Полицаят гледа с остро любопитство към двамата.

— Какво искаш да кажеш с това? — пита троснато Стоян.

— Искам да кажа дали дервишът няма ръце, които приличат на ръцете на устабаши Стоян Везенков от Битоля, който заедно с трима размирници готви бунт срещу султанската власт.

Мръщина минава по лицето на чауша. Той премества нервно стола и с гневни очи се заглежда в застаналия пред него дервиш.

— Я си покажи ръцете! — казва късо той.

Стоян преценява положението. Да се върне назад е невъзможно. Той е вече в турска територия. На вратата има две заптиета с пушки. Да отрича е късно. Тогава той усеща как го залива вълна на гняв и необуздана решителност. Усеща как всеки мускул у него трепка.

— Покажи си ръцете! — настоява албанецът.

Стоян слага двете си ръце на масата и чаушът, както и шпионинът виждат, че показалецът на лявата му ръка до първата фаланга и средният пръст до под нокътя са отрязани. Стоян има отдавна този белег. На една постройка по невнимание на майсторите сложеният на скелето тежък цокъл се подхлъзна и смаза двата пръста тъкмо когато Стоян се подпирал с лявата ръка в дъската на скелето. Колко го заболя тогава! Едва не примря от болка, но изтрая. Дори не се скара на невнимателните и небрежни новаци в занаята. Но сега го боли повече оттогава. Той цял трепере от възмущение. Усеща, че в душата му става нещо неподозирано и от самия него. В гърдите му избликва нов кураж. Също както бликва подземна вода, когато последната копка достигне находището ѝ. И друг път у Стоян е избликвал гняв, но сега е друго. Може би този е някакъв съдбовен миг, но Стоян не мисли за това.

— Наистина, аз съм Стоян Везенков — майстор от Крушово, а не от Битоля, както казва това псе. Не съм дервиш, но не съм и шпионин. Целта ми е да се върна в Турция и да уредя някои работи. Избягах оттам преди известно време, защото не исках да бъда опозорен заради нещастната случка с един мост на река Нишава. Този срам щеше да е голям за мене, след като съм правил големи работи и след като имам подарък от султана. Но този червей — възвисява глас Стоян, като сочи гневно към шпионина — е много по-опасен от мене. Аз не крия, че съм християнин и че милея за своя народ. Между турците имам и много приятели. От мене и вашата царщина е имала полза, защото съм направил и нещо добро със своя занаят, но каква полза може да имате от такова куче, което продава своя народ за пари? Ако съм на ваше място — обръща се Стоян към чауша, — ще го обеся веднага, след като използувам мръсните му лъжи. За какво ви е той? За какво ще ви бъде полезен на вас, щом не е полезен за своя народ? Как ще бъде верен той на чуждия народ, щом като е продал своя?

— Чауш — обръща се арнаутинът към граничния полицай, — накарай го да млъкне. Той е бунтовник!

Шпионинът изглежда като попарен с вряла вода. Злоба и унижение са се изписали по лицето му. Той цял трепере от думите, които чу.

— И да съм бунтовник, е по-честно и по-достойно, отколкото да съм продажник. И ти да не ми говориш — обръща се той към него, — защото предпочитам да слушам кучешки лай, отколкото твоя глас.

Като казва тези думи, Стоян пристъпя напред и плюва право в посивялото лице на доносчика.

Албанецът се опитва да вдигне ръка, но чаушът, който като слисан слуша тези думи, го спира. В погледа на турчина сега има нещо друго. Той е пак така строг и рязък, както изисква службата му, но по всичко изглежда, че казаните от Стояна думи са му направили силно впечатление.

На масата има звънче. Чаушът го вдига и рязък звук изпълва канцеларията на граничната стража. Вратата шумно се отваря и вътре влизат две въоръжени заптиета.

— Отведете негова милост в ареста — заповядва чаушът.

Стоян тръгва с твърди крачки към изхода, а пред него и зад него със свалени в ръце пушки вървят заптиите. „Ето бедата, която имаше да ме сполети — мисли Стоян. — Сега е важно само едно. Нищо да не се узнае за албанските приятели, нито за това, което се готви в Албания. Всичко друго е на второ място.“ Само за едно нещо му е много чудно. Как шпионите знаят за него толкова неща? Откъде е научил този дрипльо, че има белег на ръката? Разказал ли им е някой, или те са го виждали и по-рано и са вървели подире му като кучета? Светът е пълен с люде, които за пари могат да продадат и баща си. Този свят никога не обеднява от пропаднали души. Те кълнят като бурени. Няма какво да се прави! Щом нещо е неизбежно, то без друго идва. Сега господ да е на помощ!

Разпитът се извършва в едно помещение на малката гранична казарма край Алексинац. Освен граничните стражари там присъствуват и двамата албанци, които продължават да вършат тъмната си работа. Отдавна е известно, че дяволът е по-усърден от добрите люде. Всичко е наредено да става бързо. Насилие не се прилага, защото Стоян умело отговаря на всички въпроси, като отклонява вниманието на разпитвачите, двама низами от войската, от главната тема — албанското въстание. Стоян е готов да пожертвува главата си, но да не изтърве нито дума както за своите приятели, така и за това, което се готви. Най-често той насочва вниманието към злополуката с моста на Нишава. Той подмята дори, че тези, които са го заставили да почне работа там, не са много добри приятели на властта, тъй като строежът е закъснял. Иска да се представи като майстор печалбар и като засегнат в своя занаят и интереси.

— Ти не знаеш ли какви са времената сега? Тук имаме ние аскер, както виждаш, а си тръгнал преоблечен като дервиш да минаваш границата.

— Може да е така — обяснява Стоян, — но главата ми е залисана с моите работи. Не гледам аз къде има аскер, къде няма. Пък и не ми остава време да се меся в работите на падишаха.

— Ти не си ли от тези, дето чакат московците?

— Не ми е дошло на ум да се занимавам с това. Майсторът си гледа занаята и не се меси в държавните работи. Всяка глава не е за такова нещо. Ако беше така, падишахът щеше да ни пита какво да прави, а виждате, че той сам си нарежда работите.

— Защо майсторът не си гледа работата, а се облича като дервиш? — обажда се единият от арнаутите.

— Когато атовете си гледат работата и си оправят сметките, магарето трябва да стои настрана, за да не изяде някое чифте. „Йолджия йол — курбая гьол" — добавя Стоян, а низамите леко се усмихват.

Разпитвачите се споглеждат многозначително. В очите им се чете заедно със следващата се строгост към един заловен на границата политически престъпник и едно възхищение от неговия ум и от съвършения му турски език. Настъпват моменти, когато те са затруднени да продължат следствието. В такива моменти идват на помощ шпионите свидетели.

— Попитайте го каква работа има той със Стерио, Вана и Емин?

— С тези хора имам старо приятелство. Неведнъж съм бил в Албания. Човек се запознава с хора, а не с говеда.

— Какво си говорите с тях? Какво искат те от тебе?

— Какво се иска от майстор? Или да пият по една ракия с него, или да им направи къща, ако си нямат.

— Защо са дошли Вана, Емин и Стерио в Белград?

— Отде ще зная аз това?

— А защо влязохте в кафенето?

— Кафенето е за човеци. Понякога само по погрешка там може да влезе и куче.

Скърцат със зъби съгледвачите, но нищо не могат да кажат, без Стоян да им затвори устата. Той ги гледа надменно, доволен от това, че ги направи на парцал, с който людете си бършат обувките.

Турците се съветват. Те търсят факти, които уличават Стоян в заговорничество с албански размирници. Най-после малко ли е това да искаш да минеш границата преоблечен като дервиш и в такова време, когато свестен човек си гледа само работата и не мърда от къщи? Кой знае този устабашия с какви поръчки е натоварен от Белград.

Не ще е много чиста работата на такъв, който пред прага на една война иде от неприятелска страна и при това преоблечен, за да го не познае никой. Ако много му мислят, току видиш, хванали ги за врата като военни служители, които не си гледат работата. Дори и за това, че не си уредил сметките с нишавския мост, се налага да вземат срещу него мерки. След като премислят всичко, те поставят като заключение тежката и съдбоносна дума: шпионаж. Така или иначе вълкът е вече в капана.

Делото се поставя на разглеждане след един месец в Ниш. Обстановката не е никак благоприятна за Стоян. Съставът на съда е военен. Сега работите вървят по-сурово. Властта няма намерение да се церемони с никого.

— Ти си тръгнал да работиш против нашата царщина — говори строго председателят на съда. — За такива като тебе законът предвижда много строго наказание. Всичко е ясно и всичко е против тебе. Има ли да кажеш нещо друго?

— Аз казах вече всичко — отговаря Стоян. — За мене могат да говорят само такива, които ме познават. Запитайте в Битоля пашата и валията.

Един от свидетелите албанци иска да каже нещо.

— Какво ще каже свидетелят? — пита съдията.

— Работата е едно, а бунтът, който готви той, е друго. Нито валията, нито пашата в Битоля ще бъдат съгласни да се опрощават такива, които гледат да докарат московските гяури.

Тежко падат тия думи в съдебното помещение. Кой кадия смее да бъде снизходителен към такъв човек и в такова време? Стане ли нещо, открие ли се истината, която е във вреда на подсъдимия, разберат ли в Стамбул, че този, когото са осъдили малко, действително е бил душманин на падишаха, тогава въжето ще се навие около техния врат.

Съдът се оттегля на съвещание. Всички свидетели и слушатели, на които е даден достъп до делото, както и заптиетата от охраната, потъват в мълчание. Само от време на време дъските под краката на някого прискърцват.

Ето ти напрегнат и опасен живот. Спомни си Стоян, че така веднъж казваше на Мара: „Не е хубаво да живее човек като хайванин на този свят."

Мъчи се Стоян да бъде спокоен, но в такива минути сърцето тръпне като струна. Не може да бъде спокоен дори и най-коравият, когато след няколко минути ще узнае дали ще живее, или не. Пък и да го оставят жив, ще прогние в плесенясалите кауши. Какви ли не работи се чуват за нишкия затвор?

Минутите текат бавно и мъчително. Какво нещо е животът на тази земя! Той често бива поставян на ези-тура, както се казва, а там долу един от кетапчиите лениво и отегчено си засуква мустака. Той поглежда безучастно напред, като че тука не се касае за човешка съдба, а за нещо съвсем обикновено. През мръсните стъкла на съдебната стая — едно неприветливо широко помещение с прогнили дъски и зелена лекедисана покривка на масата — се процежда унило светлината на гаснещия ден.

Най-сетне вратата на срещната стена се отваря и оттам се появяват съдиите. Заедно с тях нахлува сив проточен облак от дим. Там са пушили много, преди да вземат решение. Тишината в стаята става още по-напрегната. Всички очи се обръщат към стария турчин с тъмнокарминения фес и кръгло подрязаната брада. Той се изправя на средата, опира ръце на масата, а от двете му страни със смръщени лица стоят членовете на съда в сини мундири. Сред тази зловеща тишина думите на председателя звучат по-громко, макар и фъфлещо, тъй като звуковете се прецеждат през зъбите му с неприятен зъзнещ тембър.

— В името на нашия падишах — господар и повелител на всички мюсюлмани и друговерци в турската империя — започва главният съдия — справедливите съдии, пазители на неговия закон, след като разгледаха най-внимателно и подробно престъплението на уста Стоян Везенков от Крушово — Монастир вилает, — който, преоблечен като дервиш, искал да се промъкне в Турция, откъдето е избягал, след като е ощетил държавата при една постройка, с намерение да помага на враговете на нашия султан и на нашата държава, намират, че той е опасен враг както на Високата порта, така и на народа, и тъй като свидетелските показания ни дават да разберем, че е участвувал в организиране на бунт с албански размирни-

ци, осъждат го да изтърпи най-тежкото наказание — смърт чрез бесилка. Тази присъда може да бъде обжалвана само в едноседмичен срок, след което при липса на противни доказателства да бъде изпълнена.

Последните думи на председателя отзвучават рязко в сивата тишина и после потъват сякаш в яма, удавени в мълчанието, което все още никой не нарушава.

Един мокър бич шибва сърцето на Стоян и то спира да тупти за няколко секунди. После отведнъж нахлува унес, който го смразява неподвижен. Последно из дълбините на душата му изплува презрение, примесено с горда ненавист.

— Все трябва да се умре на този свят — казва той и иска да тръгне. Веригата, която е забравил, издрънчава глухо в краката му.

Никой не продумва нито дума. Двамата албанци изчезват, както подобава на всички купени доносчици, които са завършили своята работа. Осъденият и не забелязва как всички напускат широката стая и той остава само със заптиетата, които ще го поведат към затвора. Всичко става бързо, като че времето е престанало да тече. Като че няма време на този свят.

Странно същество е човекът. Дори когато е най-малко вероятно и възможно, в ума му нахлуват мисли, които не е очаквал. И в тази минута, когато не насън, но наяве Стоян чу от устата на кадията своята присъда, той си спомня някои забравени разговори. Иде му на ум как веднъж Исмаил, който обичаше да говори за коранските мъдрости, го запита: „Знаеш ли, устабаши, какво е време?“

„Е, как да не знам, Исмаил ефенди. Нали ме виждаш, че съм мъж на години и тук-таме вече и бял косъм се мярка. Това все времето е направило.“

„Лъжеш се, устабаши Стоян. Не се мери времето с твоя капаклия часовник. Времето зависи от това, как живееш. Когато чакаш, то едва се влачи, а когато се радваш, бяга като арабски жребец.“

Смяха се тогава и двамата, но сега Стоян разбира, че Исмаил е прав. Как ли ще текат сега часовете и дните до бесилката. Един господ знае! Стоян сам на себе си се чуди как в тази страшна минута могат да му идат такива мис-

ли. Сякаш те са стояли скрити в някое кътче на мозъка му и сега се пробудиха.

Нощите, които Стоян прекарва в мрачния кауш на осъдените, са като в ада. Там той е оставен сам. Направено е това нарочно, за да не зърне той никакви външни хора и да не може да обжалва присъдата. Сънят изчезва от очите му. Само след късните полунощни часове той заспива за няколко минутки. Тогава връхлитат кошмарите. Някой се смее в мрака диво и оскърбително. Нечие отмъщение, нечия омраза го шибат като камшици. Един черен конник го преследва в тъмното поле. Зловещо приближават ударите на яките копита по коравата земя. Още малко, и той ще метне на врата му смъртоносната примка.

Никога Стоян не е допускал, че ще загине така безславно. И защо? Струваше ли си да даде така лекомислено своя живот за албанците? Най-после какво са направили те за него? И кое е онова, което го държи така здраво в тази зловеща мрежа?

Става му жално за самия него. Тежко му е, защото можеше да направи още много както в своя занаят, така и за народа си. Напряга Стоян мисъл и търси оправдание за това, което го сполетя. Ако го намери, може би ще бъде по-лесно да посрещне смъртта. Най-после идва и спасителната мисъл: Това е дадената дума. Думата, честната дума е голямо нещо на този свят. Да кажеш някому добра и утешителна дума е повече от дар. Тежката дума пък, която оскърбява, е като удар с нож, намазан с отрова. „Дадох аз приятелска дума — казва на себе си Стоян — и умирам за нея."

Състоянията му се менят. Настъпват минути, когато наново го залива вълна на ужас и сковава жилите му. След нея в душата му се промъква мъничка утеха, неизвестно как долитнала до него, а след утехата пак онези мисли като отприщен рой оси. Студена пот оросява челото му.

„Ще загина в нишкия затвор. Тука ще чукне последната ми секунда — мисли Стоян. — Но кой ще остане да векува на този свят? Нали още с раждането си човек носи в себе си и своята смърт? Но защо така? Защо невиден и нечут от никого?" Тогава пред очите му застават Мария, децата, братята и сестрите, застават изнемощели и горки

и неговите родители. Сълзи закапват от очите му. По небръснатите страни се стичат горещи капки и падат върху тежката желязна верига.

Какво не вижда той в тези кошмарни дремки! Сънува градината на Исмаил. Там, зад едрите листа на лозницата и храстите, той седи с Мария и й разказва за Секула Угрин, който нито косата стриже, нито брадата бръсне. Очите на Мария го гледат нажалени.

Мъчителни дни, адски нощи. Веригата зловещо гърми при всяко помръдване. В главата понякога усеща болки, като че го бодат игли в мозъка.

Така изминава седмицата. То се знае, че Стоян няма достъп до никоя жива душа, та и да иска да подаде молба за отмяна на наказанието, няма по кого. Знае той, че всичко е нагласено така предварително, и затова решава да изчака своя край.

XXXII

Идва страшният понеделник. Из коридорите е по-шумно. Отекват стъпки и отминават. При всяко похлопване сърцето се свива, изстисква всичката си кръв, а после се отпуща и тази кръв наново се втурва в него, за да остави бледи и полумъртви лицето, ръцете, краката. Не само минутките, но и секундите стават дълги, непоносими. От една страна, животът зове, а, от друга страна, човек се моли да дойде по-скоро смъртта, защото това е най-непоносимото време.

„И днес е ден като другите — преминава мисъл през ума на Стояна. — Пак ще изгрее слънцето. То вече може да се е показало в далечината зад планинските тъмни гърбове, но това не може да се разбере от тази влажна гробница."

Пак стъпки из коридора, пак подрънкване на ключове, ново свиване на сърцето и пак тишина — зловеща, непоносима пауза, сякаш цялата земя е притихнала пред това, което иде неумолимо. С невъобразима бързина преминават пред очите на осъдения всички дни. Тази бързина обаче не пречи на човека да огледа всяка секунда, всеки светкавично преминал миг.

Ето старата Везенковска къща. Слънцето хвърля върху старите черги ярки светлини и очертава по тях прозоречните пармаклъци. Мара плете чорап. Той е бял, с червеничко на върха. Смени Мара бялата дарпна с черна забрадка, рано остава вдовица горката. Ех, Маро, ех, сестро! Дълго ще носиш тази черна шамия на главата си заедно с моята добра жена, заедно с клетата ми майка.

Изчезва това видение. Пред очите му се изпречва бяла книга с широки, отворени страници. По листата ѝ — гръцко писмо. Едно бяло пръстче се плъзга по страницата и спира там, където той греши. „Кажи ясно омикрон!" — чува той глас до себе си, а по бузата му отдясно сякаш пъпле мушица. Не, не е мушица това. Къдрици от косата на Пандора го докосват, когато тя се приближава до него, за да му покаже буквите. Струва му се, че и в мръсния кауш са дошли на гости и ароматът на ливантото, и шумът на синята коприна, по която така забавно играе светлината.

Може би това е някаква предсмъртна дрямка, защото и Исмаил, и Абди паша се мярват пред очите му, а от тъмния ъгъл на мръсния кауш някой плаче: „Вземи ме, устабаши! Ако ти е за вярата, ще приема твоята вяра!" „Каква по-голяма вяра на този свят от обичта — отвръща той на Барие. — Хубава си ти, къзъм, но аз казах на баща ти „бесата-беса!"...

Хладният въздух посреща осъдения със свежа ласка. Дълбока въздишка поема Стоян. Тя изпълва гърдите му, но вместо облекчение след тежкия въздух в кауша тази свежест събужда болка. Насред затворническия двор се чернее силуетът на бесилото. Никога вече очите му не ще видят този хубав свят. Той е бил и всякога ще бъде. Такъв е бил и когато се задушаваше в мръсната дупка, такъв ще си остане и когато от Стояна ще има само малко прашец.

Небето на изток има синкаворезедав цвят и там все повече светлее. В двора е още полумрак, но скоро слънцето ще се покаже и когато се извиси над този омразен зандан, Стоян ще бъде труп.

Тъжно, до сълзи тъжно му става дори и през ужаса на тази минута. Иска му се да каже нещо хубаво, да произнесе някому топла утешителна дума, да зарадва някого, за да го заобичат людете и да го пожалят в този страшен час.

— Добри мои люде, простете ми! — шепне Стоян. — Майко, татко, братя и сестри, и ти, Мария, с двете дечица и с нероденото, простете ми за всичко. Прощавайте, майстори, прости ми, народе, ако съм сгрешил с нещо пред теб.

По небръснатото лице на Стояна се търкалят две сълзи.

После всичко става като насън. Всичко изчезва. Останало е само усещането, че има тяло, което той вече чувствува вкочаняло, чуждо!

Това, което се случи в ранните зори на този понеделник, е истинско чудо. Такова нещо става веднъж на сто години. Всички в нишкия затвор са стреснати, настръхнали от уплаха и почуда. В някои от каушите на затвора, където е проникнала новината, царува голяма възбуда. Една вест пропълзява по мухлясалите зидове на зандана и неколцина от нещастниците, които излежават тежки наказания, научават, че един осъден на смърт се е спасил от бесилката. Но как? Възможно ли е такова нещо?

В момента, когато палачът блъсва столчето, на което е стъпил Стоян, и тежкото му тяло висва във въздуха, въжето изпращява, скъсва се и Стоян, полумъртъв, почти задушен, грохва на земята. Обхванати от необикновен страх, изтичват бързо заптиетата да го освободят от притискащото го още въже и от ремъка, с който е пристегнат през ръцете. Турците са смутени, защото техният закон повелява такъв човек — преживял смъртта, спасен от неочаквана случайност — да се счита покровителствуван от съдбата. Сама ръката на аллах скъсва въжето на този, който има още да живее.

Когато се свестява, Стоян не знае къде се намира. Той гледа людете около себе си, взира се в уплашените им лица, почва да разпознава недоумението им и най-после му става ясно всичко, което се е случило. Поглежда той нагоре към зловещата рамка и потъва в ужас. Тъпа болка следва след този ужас и някакъв студ, който го превръща на безчувствен труп. Мисълта спира някъде в мозъка, замръзнала като капчук, скован от появил се внезапен мраз. Той не знае нищо освен това, че иде от някакъв свят на мрачина, от който лъха ужас, свят с безпределна тишина, който го върна още от преддверието си. Струва му се, че съществува в някакво пусто пространство, без знаци и без посоки. Стоян вече знае как се умира.

Първите няколко дни, които преживява след този необикновен ден, са нито живот, нито смърт. Но времето постепенно почва да се пробужда със своите секунди,минути и часове. Животът отново го обхваща в своите пипала. На нозете си Стоян усеща желязната верига, която наново му поставят. Пак лежи в тъмен и влажен кауш, поел на гърба си следващото по-леко наказание — 101 години затвор. Това е най-милостивата присъда за такъв, който е прескочил бесилката.

Нишкият затвор е един от суровите зандани в Турция. Мрачни кауши, влага, зли и жестоки пазачи. Сега Стоян трябва да се сродява с мисълта за една бавна и мъчителна смърт, която неминуемо ще дойде и може би много порано, отколкото си мисли човек, защото ничия жива душа не ще се погрижи за него. Тежката верига не му позволява да се движи из тясната килия, а само да лежи. При всяко обръщане върху дъсчения одър, направен от груби нерендосани талпи и греди, той трябва да прави големи усилия. На много места вече костите го болят. От време на време картината на бесилото със скъсаното въже се втурва в ума му като ужас, който носи хем трескави тръпки, хем след тях огън в цялата снага. Има нощи, в които се преповтаря онова, което се случи в съдбоносния понеделник. Стоян разбира, че ужасът на сънищата не е по-малък от ужаса на действителността. Само когато човек се пробуди, тогава разбира, че преживяното е сън.

Дните и нощите почват да се сливат. Той чува стъпките на пазача, притропването на кованите врати по някои кауши, чиито звукове вече познава, далечното и глухо придрънкване на верига и много нарядко — нечии горки въздишки, които никой в света няма да чуе. Най-често неговият кауш му се струва като гробница с жив мъртвец.

Чувал е Стоян от люде, които са лежали в затвора, че от всичко най-добро е да не мислиш. Но Стоян не е от тия, които могат да се освободят от мисълта.

Лежи той на коравото ложе и усеща, че нови пролуки се отварят в душата му. И народът му — мисли си той — е бил винаги край него, но не го е виждал. Все едно, че е ходил със затворени очи. Оплакваха му се понякога селяци из пазара, че е много рядко да минеш през турско село, без да потрепереш от смъртен страх, но той не можеше да

разбере това така, както го разбира сега. Имаше си той и къща, и покъщнина, и пари в кесията, и слуга, и хрътки, и билбили му пееха, но тези селяци не знаеха дали ще се върнат живи по домовете си.

Нощите стават черни бездни, а дойде ли сън на преуморените и възпалени очи, той е така мъчителен, че по-добре е да не заспива човек. Съмне ли, процеди ли се отнякъде светлинка колкото тънка сиджимка, човек пожелава да види жива душа, но я няма. Мрак и мълчание. Само въздишки могат да се чуят в тази дупка.

XXXIII

Много неща изживява Стоян в затвора, много неща премисля, много страдания като пила стържат и ден и нощ душата му. Вратата на неговия кауш се отваря само когато ключарят трябва да внесе пръстената паница с чорбата и късчето сух хляб. През другото време жива душа не го вижда и той си мисли, че скоро ще забрави и да приказва.

Един ден обаче се случва нещо, което след необикновеното му спасяване от въжето е второто малко чудо. Тъкмо се е пробудил от прекъсвания си кошмарен сън, Стоян е изненадан от едно изтракване на ключовете, с които отварят вратите на този гроб. Без да става от дървения одър, който му протрива костите, Стоян обръща глава и вижда, че в килията влизат двамина, които не може да разпознае. Ключарят остава отвън. От разговора между тях Стоян разбира, че те отиват от кауш в кауш и разпитват затворниците. „Това са някакви ревизори" — помисля си той. И друго му минава през ума: „Не поради милостта на падишаха са тръгнали те, а защото, види се, са на зор. Трябва да се е размърдала раята тук-таме. В такъв случай турчинът или коли, или пък ревизира делата на някои престарели кадии. Зависи какъв съвет са дали на падишаха неговите съветници. Неведнъж в Стамбул идат оплаквания, че кадиите са я ударили съвсем напреко.

Първото нещо, което прави впечатление на влезлите в килията външни лица, е тежката верига на затворника. Стоян не може да се помръдне с нея и така, полегнал,

посреща посетителите. Лицето му е все така равнодушно, хладно, защото той не може да допусне, че някой за добро ще дойде при него.

— Защо е толкова голяма веригата на този затворник? — обръща се единият от влезлите към един друг, когото Стоян не може да види, и към ключаря, който чака при вратата.

Стоян се досеща, че другият, на когото задават въпрос, е от управата на затвора.

—Той е един от затворниците с тежка присъда.

— Каква присъда има?

— Смъртна.

— Как така смъртна? — недоумява ревизорът.

Стоян слуша как придружвачът обяснява причините, поради които смъртната присъда е заменена с доживотен затвор.

— Какво е престъплението на осъдения?

— Шпионаж. Опитал се да премине границата от Сърбия при Алексинац, преоблечен като дервиш.

— От Сърбия ли е идвал?

— Оттам.

— Така, така — мънка инспекторът. — Вписани ли са в делото доказателствата, че наистина е вършил шпионаж?

— Наши хора — двама албанци — са го видели в Белград с някакви бунтовници, също от Албания. Отдавна той нямаше да бъде на този свят, но...

— Късмет — довършва приказката инспекторът.

— Не е всичко това, което може да се каже за мене — обажда се на чист турски език Стоян. — Има неща, които ще ме представят съвсем иначе, но тях никой не казва. Нито пък аз имам право да говоря. Какво мога да направя аз, щом като кадиите и цялото правосъдие тук, в този край, са в ръцете на двама съгледвачи, които, за да се представят верни на турската държава, след като са продали своята, правят доноси, каквито им поръчат мои душмани. Струва ми се, че е срамно за правосъдието на страната, щом като съдбата на честни люде като мене, които имат и награда от султана за добри дела, е в ръцете на нехранимайковци.

Ревизорът е изненадан от този малко дързък говор. Той извръща глава и се взира в полутъмния ъгъл, където Стоян лежи на дъсчения одър.

— Ти как се казваш? — пита той, като вади от джоба си тънко моливче и хубаво кожено тефтерче.

— Стоян Везенков.

— Откъде си?

— От Крушово — Монастир вилает.

— А, Монастир вилает — казва някак подчертано ревизорът.

Стоян, който сега е само внимание и слух, долавя, че този човек като че се зарадва, когато чу за Битоля. Той прави усилие, отмества веригата и успява да седне на дъските. Ревизорът сега може да види обраслото и измъчено лице на затворника, неговите светещи огнени очи, а Стоян — едно бяло, малко подпухнало лице, като на всички, които живеят охолно. Умът на Стояна работи бързо. Той веднага съобразява как този човек, който му изглежда разбран, а не катил, може да му помогне. От всичко най-важно е как той ще представи случая пред своето началство. Сега човек трябва да е много умен, за да не изчака последните си дни в тази гробница.

— Би ли изслушал, почитаемият пратеник моята история, казана накратко? — запитва учтиво Стоян.

— Аз за това съм дошъл.

— Добре. Аз съм майстор мендис — както го казвате вие. Цял живот нищо друго не съм правил освен сгради, които да радват окото и да прославят страната, в която живея. Никога не съм се интересувал от друго освен от своя занаят. Аз направих казармата „Кърмъзъкъшлъ" в Битоля, такава казарма направих в Сараево и един мост в Одринския вилает. Аз... — И Стоян разказва всичко от игла до конец. Разказът му е интересен и ревизорът се увлича да го слуша, както би слушал една забавна история. При това Стоян разказа за Исмаил, за Мария и добави, че той сега не е в затвора, защото за падишаха има опасност от него, а защото е жертва на отмъщение. Един мъж не може да забрави, че му взеха жената, макар че той я държеше като в затвор. Пътищата, по които неговата омраза дойде като обвинение в шпионаж, са дълги, тъй като дяволът прави много извивки.

Допада Стоян на този турчин. Харесва той интересния му живот, а най-много неговата приказка — увлекателна и мъдра. Още по-интересно става и за двамата това, че този ревизор е ходил в Битоля, познава града и е виждал кубавата червена казарма.

— А защо си искал да идеш в Турция, преоблечен като дервиш?

— Защото не исках да ме познаят, докато не си намеря защитник в съда, където щеше да се разглежда делото за моста. Ако ме бяха познали, щяха да ме задържат и аз нямаше да мога да се видя с никого от своята защита.

Разговорът се води насаме. Ревизорът има право да говори така с всички затворници, защото в присъствието на представител от затвора никой не ще продума нито дума за порядките в него.

— Имаш ли сега някаква молба? — пита турчинът към края на разговора.

През ума на Стоян минава мисъл, че сега е най-решителната и най-съдбоносната минута в живота му. Сега той трябва да напрегне всички сили и да покаже най-голяма съобразителност, както и разум, които ще му помогнат да прескочи за втори път смъртта. Ако при бесилото той оцеля не по своя заслуга, сега трябва сам да се спаси. В гърдите си той усеща как сърцето проиграва като птичка. Цял е обхванат от вълнение, което се мъчи да прикрие.

— Ваша милост може би знае, че аз съм семеен. Моите хора — родителите ми, жена ми и двете деца — дойдоха да ме видят в Сърбия, където аз се прехвърлих, за да търся някакъв маджарин, който уж можел да ми помогне да оправим работата на моста при Нишава. Имал той машинерия някаква, с която можел да извади подземната вода, която ми направи пакостта. Търсих го навсякъде и не намерих такъв човек. Може и да са ме заблудили, защото напоследък край мене се навъдиха много завистници.

Слуша внимателно и леко поклаща глава пратеникът.

— Не можех да се върна назад — продължава Стоян, — защото времената станаха по-тревожни, и затова повиках семейството си в Белград. Сърбите не ми дават работа, каквато аз търся, защото не ме познават доб-

ре като майстор, а така с дребосъци не ще мога да изхраня старците и децата. Реших да се върна в Турция, за да уредя чрез съдилище своя въпрос и да докажа, че съм жертва на лични мои душмани. Албанците, които ме нарекоха шпионин, са разбойници, избягали от Албания, и получават пари само от такива доноси.

— А ти откъде знаеш това? — пита турчинът.

— Казаха ми го други албанци, които ги познават.

— А какви са тези, другите?

— Мои познати, с които се опознах, когато ходих в Сараево, изпратен от Абди паша, за да построя и там казарма като битолската.

Инспекторът слуша с още по-голямо внимание думите на Везенков, когато той разказва за големци, и си мисли, че той наистина не е какъв да е аргатин, а прославен устабашия. Най-после, не се дават награди на всекиго.

— После ваша милост сам ще разбере колко душмани и завистници може да навъди човек, на когото работите потръгнат. Над всички тях стои и оня, яростта на когото е страшна, защото аз се ожених за неговата жена.

— Голям мерак си имал по нея — казва неочаквано пратеникът, като се усмихва.

— Жени много на този свят, ефендим. Имах аз възможност да се оженя и като по-млад, но не беше ми дошъл часът. Когато срещнах тази жена, сърцето ми се изпълни с милост по нея. Може тя да не е по-хубава от другите, но писано ми е било нея да взема.

— Взе жената, но и беля си взе — усмихва се повторно охраненият турчин.

— Нямах дотогава душмани, ефендим. И да имах, те бяха така, от лоши очи, заради парите, които спечелих.

— Е, нали знаеш нашата пословица, устабаши: „Хиляда да са приятелите ти, пак са малко. Един да ти е душманинът, пак е много."

— Това е истина. Мъдрост има във вашите пословици.

Спомни си тогава Стоян за Муо, който казваше, че ако човек живее според пословиците, никога няма да греши.

Замлъкнаха Стоян и пратеникът и се размислиха за всякакви неща, каквито човешкият живот носи в своите дни и часове.

— Е, кажи сега: с какво мога да ти помогна? — запитва повторно стамбулският чиновник.

— Боя се да не ми отиде напразно моят труд и имотът ми, ефендим. Ще го разграбят алчни люде. Затова намислих да те помоля да се съгласиш и да препратиш едно писъмце до мой приятел в Битоля, който ще се погрижи за имота ми. В това писмо няма да има нищо непозволено за един арестант. То може да се провери от всекиго, който знае да чете. В него ще напиша две-три думи за домашните, които не знаят дали съм жив. Приятелят ми ще се погрижи да намери хора, които ще помогнат. Пък и никой не ше знае това, ефендим.

— Такова нещо не се прави, устабаши — отвръща тихо и със сдържана усмивка турчинът. — Но като чух всичко това, което ми каза, повярвах ти и може да ти помогна.

Стоян усети гореща тръпка, която премина през гърдите му.

— Напиши го — продължава човекът, — но гледай да няма нещо нередно, защото твоята работа ще стане по-лоша.

— Първо на тебе ще го прочета, ефендим, а после можеш да го провериш, с когото искаш.

— Вярвам ти, устабаши, и знай, че няма да те излъжа.

— Турчин досега не ме е излъгал — добавя Стоян, с което още повече ангажира разбрания човек.

Цариградският пратеник още повече учудва Стоян, когато сам му предлага листче и своето тънко моливче. На корицата на тефтерчето Стоян написва, макар и много трудно, едно писъмце до Ташко Галичанец, в което му дава най-различни наставления за чифлика и къщата. И да прочетат това писмо, никой няма да се сети какво означават думите: „Да се поздрави брат ми Константин нарочно от мене и нека той потърси адвокати да ми помогнат.“ Кому ще дойде на ум, че Стоян пише за брат си, който е в Русия, и че адвокатите са такива люде, за които никога на турчина няма да му дойде на ум. Някои думи на това писмо са написани със славянски букви, а други — с гръцки.

Пратеникът сгъва листчето и се обръща към Стоян:

— Аз затварям това писъмце в моето тефтерче, а ти, устабаши, си затвори устата. Правя го заради тебе, за-

щото повярвах, че може да са ти напакостили душмани и защото ти нищо лошо не правиш на нашия евлят. Щом написаното се отнася до твоя имот и до децата ти, тогава ще го препратя.

От този ден, макар че тежката верига е също така трудно поносима и коравото легло пак разранява месата на затворника, дните, които следват, не са така безнадеждни. И самите пазачи в затвора, които видяха колко дълго стоя ревизорът при Стоян Везенков, се отнасят малко по-добре с него. Човек не знае какво ще излезе от такъв дълъг разговор, та все е по-добре да не са така зли, както по-рано. Те не хлопат нарочно вратите край неговия кауш така, че той да се събужда най-малко пет-шест пъти през нощта. Дори веднъж сънува хубав сън. Намери се в Крушово и чу славеите в пробудената гора, както и пращенето на съчките под краката си. Листата на буките му се видяха млади, лъскави. Дощя му се да ги помилва с ръка. През клоните преминаваха снопове светлини и едри златисти петна лежаха на жълтата шума.

Нощ е. В дъното на коридора гъгниво бие стенен часовник. Стоян е буден и може да отброи полунощните часове. Траква някъде врата и после всичко замлъква. Стъпките на пазвантина също затихват. Сигурно и той е уморен и е поседнал някъде да почине. Непрогледна тъмнина лежи над света. Ничия верига вече не се обажда. Нещастниците спят по различните кауши. Стоян не може да заспи. Ококорва се и се размисля. Колко богата беше сватбата на Петър. Живот кипна там, в Лазарополе. Ангелина приличаше на истински ангел. Къде ли е тя сега с Петър? Дали имат вече рожба? Свикна ли тя с живота там? Вярно е, че Петър сега няма толкова пари, както по-рано, но все някак ще изкарат.

Редят се картини една след друга. Размисля се за Битоля, за хората там, за градината на Мария, където я видя за пръв път. „Съдба — рече си той. — Но има ли съдба на този свят? Не прави ли човек сам съдбата си?"

„Ти, Стояне, ще трябва да станеш друг човек — казва му вътрешният, тихият глас. — Помниш ли, когато заповяда на Муо да пусне кучетата по горките деца само защото не се сбъднаха думите ти, че преди пладне на Ива-

новден ще дойдат те заедно със своя даскал да ти изпеят няколко песни. Как можа да направиш това? Не ти ли стана жал, като гледаше как разярените загари ръфаха антерийките им? Ти щеше да им хвърлиш с шепа бешлици от прозореца, но това щеше да направиш само за да види жена ти колко си богат и щедър, а не защото си толкова милозлив."

Почват вече да тежат върху Стояновата душа много неща, за които си спомня. Някога не мислеше за тях, но сега те застават пред него и сякаш го питат: „Защо?"

Ех, веднъж да излезе от тази килия!

Умората надвива. Стоян вече не брои ударите на стенния часовник, които достигат и до неговия кауш. Преди да го обхване дрямката, той си помисля, че Муо ще се сети какво да направи, стига писъмцето да стигне до ръцете на Ташко Галичанец и Ташко да му разкаже какво пише в него.

XXXIV

За да се разбере каква е турската администрация и подвижността на чиновничеството в империята на султана по това време, достатъчно е да се знае, че направените постъпки по делото и съдбата на Стоян Везенков се движат със скорост, която става причина да лежи той в нишкия затвор цели четиринадесет месеца. През това време в Белград се случват неприятни неща със семейството му. Сърбите са вече подозрителни и недоверчиви. Те трудно си обясняват изчезването на Стоян. Дали му се е случило някакво нещастие, или пък помага на турците? Не са един и двама, от които те чуват, че той е бил приятел на бейове и паши...

По същото това време, когато Стоян лежи в кауша на нишкия затвор, семейството получава съобщение от Петър, с което той вика Владимир в Русия. Всичко било наредено — се казва в писмото. Той издействувал да приемат сина на брата му в един военен институт като кадет. Русите по това време приемали да възпитават млади кадети от славянските земи, които един ден ще отнесат руското военно изкуство по своите родни места.

Подрежда Мария момчето и макар и много скръбна, поръчва да му ушият по-хубавички дрешки, купува му

пътна чанта и един ден с хора, които пътуват за Румъния, го изпраща в Букурещ. Доста горчиво поплаква тя на железопътната станция, тъй като често е принудена да се прощава с най-милите си люде и още повече сега, когато нищо не знае за Стояна, но тя е научена да търпи. Дори когато се връща у дома при старите, тя поизбърсва добре лицето си, за да не видят, че е плакала.

— Детето си изпрати, невесто. Разговорниче ти беше то — казва й старата, но Мария, макар че може да се разридае, обръща се с усмихнато лице към нея и казва:

— За негово добро го правиме, майко.

Утешава се Мария с това, че Ангелина е добра и милостива. И да има свои деца, тя пак ще се погрижи за нейното. Нали все пак до деня, когато то ще бъде взето във военното училище, някой трябва да го посрещне и да му каже една топла приказка.

За да не свърши бързо парите, които й остави Стоян за трудни дни, Мария работи и чужда работа, която не пречи на нейната напреднала вече бременност.

— Ти се поизмъчи, невесто — казва старата, когато я вижда как простира на въжето големите пранета.

— Това не е мъка, майко. Доволна съм, ако мога да ти помогна. Мъка е, дето нямаме хабер от Стоян.

— Да си жива и здрава, дъще — отвръща майката. Дано господ доведе Стоян да зарадва и тебе, и нас...

Липсата на каква да е вест във връзка с ревизията на затворите хвърля Стояна в нова тревога. Той е нервен. Вся ка глъчка в коридора го довежда до крайна възбуда. Има дни, когато е толкова гневен, че не иска да приема и коравото късче хляб. Чорбата, която понякога донасят, мирише на гнило и той веднъж, без да мисли за последиците, я ритва с крак. Това влошава обноските на управата към него. Наказан е заради тази постъпка да преседи около шест часа в локва студена вода, която стига до над коленете и смразява всички жили. Самото излизане в двора, където е устроена тази инквизиция, е много мъчително. Веригата на левия крак го пристяга и стъпалото му е подуто.

По това време руският консул в Цариград получава известие от канцеларията на Високата порта да изпрати доверено лице в същата канцелария, откъдето ще получи едно съобщение.

Получава се един документ, написан на турски и френски език, в който се съобщава, че негово величество падишахът — справедливият и милосърден господар на турската империя — благоволил да прояви своята голяма милост и да даде свобода на затворения в нишкия затвор Стоян Безенков от Македония, като заповядва да се освободи след получаването на известието.

Колкото и невероятно да изглежда това, което стана с бележката, написана в кауша пред инспектора, то е самата истина. Ревизорът по затворите е изпълнил обещанието си — препратил е писмото на посочения адрес и то попада в ръцете на Ташко от Галичник, който чрез даскал Коле в манастира „Свети Спас" го разчита.

— Жив бил майстор Стоян! — извикал от радост Ташко и веднага намерил начин да прати хабер в Крушово и да повика Мара и Муо в манастира. Зарадвал се Муо повече от всички и заедно с Мара отишли в манастира „Свети Спас", който е недалече от града, където Ташко и даскал Коле още веднъж разтълкували написаното.

— Какво да се прави сега? — питал Ташко.

— Нека даскалът прочете още веднъж писмото — казал Муо.

Чел даскал Коле писмото, а Муо и Ташко мислили върху всяка дума.

— „Поздравете брат ми Константин..." — сричал даскалът, а Муо нетърпеливо го пресичал:

— Стига, даскале, работата е ясна като бял ден. Ще намериме някого, който да напише писмо до руския консул в Цариград. Консулът ще научи къде е брат му и ще му пише, каквото трябва. Но чакайте!... — досетил се Муо. — Има руски консул и в Битоля. Устабаши Стоян го познава добре.

— Браво, Муо! — казали едновременно Ташко, Мара и даскалът. Ташко се досетил и за други неща, като споменали за консула в Битоля, но ги премълчал.

— Така ще направиме — продължил Муо. — В Сараево имах един приятел, който ми казваше така: „Щом ти дойде нещо добро на ума, колкото да ти се вижда трудно, направи го. Не знаеш, може да си го намислил добре. Ако не стане, барем няма да ти е мъка, че не си го направил.

Още същия ден Муо и Ташко тръгнали за Битоля, а Мара се върнала в Крушово. В Битоля Ташко намерил един свой племенник, който бе учил, за да се покалугери в Слепченския манастир, и чакал да го повикат. Той знаел да пише и чете хубаво както българско, така и старославянско писмо. Седнал човекът и под диктовката на Ташко написал на голям табак с мораво мастило едно писмо до руския консул Хитров, в което подробно се разказвало всичко за Стоян Везенков. Описвали страданията му в нишкия затвор, защото Ташко знаел, че в затвор има само страдания, та каквото пише, все ще е истина, и най-после писал за молбата на Стоян да се застъпи за него, като прати най-напред хабер на брата му Константин. Ташко, както и Муо не само предполагали, но били сигурни, че консулът знае как да се намери Константин. Ташко решил сам да иде при консула и да предаде писмото, пък ако консулът го покани, той може устно да добави нещо за своя приятел Стоян.

— Брат брата не храни, но тежко кой си го няма — диктувал Ташко на своя племенник, но после и двамата решили, че не е удобно да се пишат на консул пословици.

Написали писмото, поставили го в плик и Ташко лично го предал на консула. В този ден в „консулатото" — както го наричал народът — имало много посетители, та консулът не е задържал по-дълго Ташко. Все пак, макар че трудно разбирал говора му, обещал да разгледа най-сериозно и внимателно написаното и да направи всичко, каквото може, за майстор Стоян.

— Ще стане ли работата? — запитал Муо, като пресрещнал майстор Ташко на ъгъла.

— Както ми се види, този човек ще свърши работа.

— И аз така мисля — добавил Муо.

XXXV

Годините 1874 и 1875 са началото на една нова ера в борбите на българския народ за свобода. От тези години вече се нанизват събития, краят на които е Освободителната война. Тежки са данъците, които Стамбул налага на людете, населяващи разнебитващата се феодална страна.

Превит е гръбнакът на бедния селяк по села, колиби и паланки, но в душата му се надига протест, който чака своя час.

По това време обществото в руската столица е много развълнувано. Вестите за издевателствата на турските башибозуци из българските земи достигат до брегoвете на Нева. Вестниците непрекъснато пишат за кланета и пожари. Тревожните вести се разпространяват из цяла Русия. Пристигат и във Верея, където е настанен на работа младият лекар Вязанков — както го наричат русите. По същото време пристига и писмото от Цариград, от което Константин научава за участта на своя брат.

— Не, няма да остави Русия славянските люде по Балкана да гинат под турския ятаган. Ще видите скоро — казват стари бойци — как руските полкове ще направят бивак на Дунава. От Курбан Джан Скобелев ще прелети на Балкана — провикват се ентусиазирани привърженици на славянската идея, — макар княз Вяземски да пише по вестниците, че всеки народ сам трябва да извоюва свободата си.

Константин Везенков — лекар във Верея, — окуражен от това настроение, което той вижда и в своите хазаи, направи това, което мислеше, че е добро. Получи той петдневен отпуск от службата си и замина за Петербург да занесе едно изложение, подписано от най-видните граждани на Верея, което приближени до двореца ще предадат за доклад на императора Александър II. Такова нещо трудно би могло да се осъществи в друго време, но сега, когато цяла Русия е развълнувана от тревожните вести, прелитащи от Балкана, и по събранията се чуват настойчивите гласове на Аксаков, Самарин, Катков и Тютчев, които проповядват с огнен ентусиазъм идеята за бърза намеса в балканската трагедия, изложението на младия уезки лекар — брат на един патриот в потиснатите славянски страни, — подписано от близо петдесет души влиятелни лица и подкрепено от дворцови люде, не е невъзможно да влезе в докладната папка, облечена в мека кожа и с герба на двуглавия орел. Изложението е написано сдържано, но сърдечно. Един брат моли императора да спаси погиващ човек, погледът на който е обърнат към Русия — единствената надежда на потиснатите славяни в задимения от пожари Балкан.

Прошението задържа вниманието на Александър. Защо най-сетне владетелят да не направи благородното дело и да не отправи до султана в Цариград едно височайшо напомняне? Начинът, по който ще се приеме това изложение, ще покаже доколко в Цариград са респектирани от Русия, която внимателно следи събитията на Балканския полуостров.

Самият Александър е в голямо затруднение. Той трябва да вземе решение по събитията, които вече са раздвижили общественото мнение на цяла Русия. Не могат да не стигнат до двореца вълненията на обществото. Как може императорът да не знае, че по улиците на Петербург и понякога близо до двореца стават събрания, на които оратори вдигат глас на протест срещу произволията и жестокостите над балканските славяни. Императорът е миролюбив. Той не иска война. Тя сега му е най-противна, но този Аксаков не спира да нажежава атмосферата с огненото си слово.

Не е лесно да си император, когато обществото почне да се вълнува като море. Александър вече дава ухо и гледа на коя страна ще натежат везните. Народ е това. Може би и Високата порта в друго време не би обърнала внимание на тази императорска препоръка, но сега, когато войната тропа по вратите, когато държането на руския посланик в Цариград е доста хладно, дворецът на падишаха извади из архивите на ислямската мъдрост максимата, че не бива заради един арап да загине целият Арабистан, и падишахът казва своята тежка дума, която една телеграма отнася в Ниш. Затворникът да се пусне на свобода и да се изпроводи до оная граница на Европейска Турция, където е неговото семейство.

XXXVI

Три дни след получаването на известието група от пет заптиета наближава сръбската граница. Поради наскоро приключените военни действия турските суварии не могат да приближат много до границата и затова оставят Стояна на няколкостотин метра от нея. Той сега е по-спретнат, обръснал е брадата си, но изглежда много из-

тощен и отслабнал. Съсипан е физически, но в душата си има още бодрост. Жадно поема той въздуха на широкия простор. Сърцето му трепва, когато види късче небе между разкъсаните облаци. Тази е първата есен, която ще посрещне след преминалата зловеща есен, когато влезе в затвора. Птиците пак се събират на дълги ята и с познатите прощални викове бягат на юг. Хлопки от прибиращи се стада се дочуват и напевният звън буди вълнение в душата на човека, който толкова дълго е живял в тъмница. И чувство на благодарност има вече в същата душа. Благодарен е той на всички, които помогнаха да види той наново бял свят. Благодарен е той на брата си, на приятелите си, на Муо, благодарен е на Русия, благодарен е на своята съдба.

Трогателна, макар и много сдържана е срещата на Стоян с Мария. Жената не може да издума нито слово. Само пребледнява, задъхва се, като че не ѝ достига въздух, и със задавен глас проговорва:

— Стояне!

После слага глава на рамото му и с ръка, по която още има капчици вода, тъй като Стоян я завари на чешмата, милва засивелите му коси. Краката ѝ се подкосяват, хлипва нещо в гърдите ѝ, но тя успява да задържи сълзите. Скоро изтичва момиченцето Райна. То се спира малко учудено и смутено, като вижда майка си така разтревожена и сложила ръка върху рамото на този непознат човек. После поотваря очи, заглежда се в лицето на Стоян, досеща се за нещо и недоумението по лицето му се сменя със срамежлива усмивка. То притичва и прегръща баща си.

— Новата ти дъщеря Косара спи — казва Мария като на шега и се усмихва с гордата усмивка на жена, която е подарила на своя съпруг това, което е желал.

— Синко, Стояне! — вика майката и с развята черна шамия притичва към него да го прегърне. А старият, на когото вече и двете ръце треперят, само разтърсва посилно глава и очите му стават необикновено червени от бликналите сълзи.

— Колко са остарели! — пришепва Стоян на Мария. — Знам, че времето не се шегува, но все пак ми е чудно колко скоро. Как ли им изглеждам и аз след тези мъки в

затвора? Не беше играчка това, което премина през главата ми.

След кратката радост на срещата Стоян разбра, че тука не са го чакали най-хубави вести. Изтръпнало от първата стъпка на радостта, която му даде свободата и това, че видя своите люде, сърцето на Стоян не знае още колко тъжни неща ще научи. Той не се досеща да запита защо е черна забрадката на майка му, защо са изплакани очите ѝ и защо такава безнадеждна мъка е изписана по лицето на стареца. Това, което всички крият в първия миг от Стояна и което се мъчат да затулят с отровените си от мъка души, е вестта за печалната смърт на Ангелина в Русия и другото, също така страшно, че никой нищо не знае за Петър. Те всички гледат колкото се може по-късно да заговорят за това, тъй като Стоян им се види много измъчен и с повехнало лице. Но след няколко минути гърмът, който неминуемо трябва да дойде, проехтява и над Стоян, както е проехтял над това осланено семейство. Стоян пита за Петър и Ангелина.

Тогава майката — бедната и горка жена — така горчиво се разридава, че Стоян, който е много отслабнал и изтощен, едва не пада на земята. Неговите сили да понася нови удари са вече изхабени.

— Нищо не знаеме за Петър, синко. Никакво известие нямаме. Научихме, че е отишъл доброволец във войната с турците. Къде е минал, какво е станало, нищо не се знае. Оставил той Владимира при свои люде и го записал във военната школа. Оставил и малкия Александър в дом за деца на военни и се записал доброволец като военен инженер в сръбската войска. Оттогава нито вест, нито знак за него. Няма го нито в живи, нито в мъртви.

— А невестата? — пита Стоян с безкръвни устни.

— Ох, Стояне, нямам кураж да ти кажа, но и Ангелина я прибра господ. Как да изрека тези думи, без да умра от мъка, сине. Родила там момче и умряла при раждането.

Стоян вижда как се разколебава светът, как се люшнаха дърветата, как се изкриви къщата и как чешмата в Лазарополе, където за пръв път срещна той прекрасната девойка, стори му се в мисълта пресъхнала и пуста. Всички в тоя дом дават воля на сълзите. Плаче и чупи ръце

майката, трепере гласът на стария, хълца Мария, а край нея и Райна. Само Стоян седи на един стол с бледност по лицето, каквато никога не е имал в живота си. Прилича на дърво, ударено от гръм.

— Лошо потръгна на нашия дом — шепне той, а скръбта по своя брат и снаха изживява така, като че някой насипа в гърдите му разгоряла жарава. Ангелина! Колко беше хубава на чешмата, когато му отстъпи място, за да напои коня си. Какъв е този свят, в който людете вехнат и умират като цветя? Защо се ражда човек, щом има толкова мъки на тази земя?

— Отиде нашият дом и нашата слава! — тихо прошепна той. — Докато бях в затвора, всички любими се затриха от лицето на земята. Само ти ми оставаш, Мария, с децата и бедните старци.

Стоян седи на стола така неподвижен, че техните се уплашват и изтичват при него.

— Не съм умрял — едва проговорва той. — Не се умира така лесно. Не сте ли виждали дърво, ударено от гръм? Черно и грозно е то, а горе по вършините му зеленеят листа. Имам още малко работа на този свят.

Какъв е този ден, в който радостта и скръбта се гонят като фъртуни? Седи неподвижен и смазан Стоян Везенков. Оловна топка има в гърдите си. Ако можеше да се разплаче, може би по-леко ще му е, но и сълзите са дар, който не се дава всекиму. Чак вечерта, когато притихват плачовете на майка му, когато се свива в постелята старият, който заради него на тези години трябваше да остави родно огнище, когато и децата заспиват, той се натъжава за всички, спомня си всичко, премисля всяка стъпка от живота и сълзите потичат по измъченото му лице. Сега, когато той знае как да живее със своите люде, тях ги няма вече на света. Мария, която полегва до него, се опитва да го утеши. Да го утеши за всички страдания, които й разказа, за всички грешки, за всички горести, които се тръшнаха връз него. Той чувствува коравите й ръце, с които тя е работила чужда работа, като докосване на небесна утеха. Не, Мария сега не е жена, не е снага за всякакви желания. Тя е само другар — верен, любещ и скъп приятел. Може би този е първият момент от неговия живот, когато той я почувствува такава и вероятно за пръв път

напълно се увери, че само тя и никой друг не можеше да бъде негов истински другар и приятел. Тя го научи колко много добрина е могло да има на този свят.

Дълги дни и нощи Стоян разказва на домашните си за своите мъки. Мария го гледа и чувствителната й душа разбира, че той е вече друг човек. Изгоряло е в него онова, което го правеше суров и от което всички се бояха.

— Не бива да забравя човек, че освен него на този свят живеят и други люде — казва Стоян в един от разговорите си с нея, — да обичаш само себе си е грозно.

Тия думи изпълниха с радост мълчаливото и кротко сърце на Мария. И тя позна в този разговор какъв е бил наистина нейният Стоян.

Върви неспирното време. Настъпва и паметната 1877 година. На часове се чака обявяването на войната между Турция и Русия. Слухове идат, че руски войски са тръгнали към Румъния. Стоян, който винаги мисли и премисля, решава да раздели семейството си надве. Той, Мария и двете деца ще тръгнат за Русия, а старците ще се върнат в Македония при Руса и Мара. Има как и с какво да преживеят там. Когато почва да прави постъпки за заминаването, правителствени люде в Белград го увещават да остане, но Стоян, малко оскърбен дори и заради малкото недоверие, проявено към неговите люде, отказва.

— В нашия занаят — отвръща той — грешките се поправят, като се развали направеното. Това, за което говорим, не е зид, та да го раззидаме. Думи се не връщат назад. Сега не мога да остана. Казах на руския консул, че отивам при брата си, който е доктор в Русия. Единственото добро, което можете да ми направите, е да помогнете на старците да тръгнат за Македония.

Една неделя, след като всичко е готово, на белградската гара става последното сбогуване на Стоян с родителите му. Раздялата е трогателна.

— Стояне синко, за последен път ли се виждаме? — пита старият баща.

— Както е късмет, татко.

— Ех, свят, свят! — трепери старият, а очите му гледат така, както гледа малко безпомощно дете.

— Стояне, Стояне! — тихо плаче майката. — Каква къща, какъв живот ще бъде нашият без тебе, без твоята дума и закрила?

Стоян прави всички усилия да не рухне под тази скръб за старците. Не е лесно да се устои. Пък и много от силите му отпаднаха в тъмния кауш на затвора, в дълбоката яма със студената вода. Изпи нещо от неговата сила и тежката верига, която гърмеше при всяко помръдване.

Прегръщат се, целуват се и влакът тръгва. Стоян дълго гледа след него. Също както човек гледа погребалната колесница на този, когото изпраща завинаги.

Не минават и две седмици след раздялата със старите, друг влак понася Стоян, Мария и двете момичета, едното от които още в пелени, към голямата страна, където се насочват погледите и надеждите на поробените балкански люде.

XXXVII

Когато съобщението за образуването на доброволчески бригади от българи, които ще следват руските войски, достига до Верея, доктор Константин Везенков отправя до своето началство молба да бъде изпратен като военен лекар в това опълчение. Три дни след като той поиска това, пристига отговор, че молбата му е удовлетворена.

По същото това време Стоян и семейството му пристигат в Кишинев. Още на гарата го посрещат такива, които упътват пристигащите от целия Балкански полуостров доброволци. Семейството на Стоян е отправено към един лагер, където освен доброволци се събират и бежанци. Там има дошли от Бесарабия, от Румъния, от България. Има емигранти, напуснали родните си страни преди години. Като се настаняват временно в една квартира наблизо до лагера, тъй като за Мария и малката Косара трябва все пак някакво удобство, Стоян почва да разпитва де кого намери, за да разбере дали консулът Хитров не е пристигнал в Кишинев. Разбира се, за консула той нищо не узнава, но от военни хора научава, че засега е невъзможно да намерят нито Владимир, нито Петровия син Александър, защото за известно време военните ака-

демии отказват всякакви свиждания. Това вероятно ще стане по-късно. „Като е така, няма защо да се бавим тук" — казва Стоян.

От този ден животът, поспрял за малко, наново тръгва стремглаво като млад буен жребец. Дори няма как да се броят дните, които прелитат бързо, като запратени стрели. Толкова много събития, толкова много преживелици, че душата се препълва, сърцето едва може да понесе вълненията.

Престоят във Верея, където той не успява да завари брата си Константина, разговорите с хазаина Виктор Игнатич, възторгът на всички руски люде и радостта, с която те пращат синовете си в битката за освобождението на един народ, са неща, които Стоян изживява с големи вълнения. Разговорите с добрите хазаи на Константин, които отначало трудно вървят, нежността, с която те му говорят за брата му, и минутката, когато той видя портрета му на един скрин, от който Константин гледа с топли очи, неговата рядка брадица и мустачките, неговият студентски мундир — всичко това остава незабравимо, дълбоко, вълнуващо.

И стана всичко това така, като че беше сън. Намери се Стоян с Мария и децата във Верея и сам не вярваше, че е в квартирата на брата си, че е в Русия. Толкова невероятно му се струваше това, дето от затвора в Ниш, където трябваше да се свършат дните на неговия живот, той излезе жив и можа да дойде в страната, към която бяха насочени всички мисли, всички надежди на поробените люде.

— Братът на Константин Иванич — извика хазайката Василиса на мъжа си, когато Стоян влезе в къщата и каза името си. — Викторе, ела да видиш човека, за когото се писа послание до царя.

Много изненадан, с широко отворени очи и мила усмивка на лицето си, Виктор Игнатич изтича до вратата, където Стоян и Мария чакаха.

— Здравей, братушка! — извика възрадван хазаинът и както му е редът, бързо прегърна Стояна и го целуна. И двамата бяха много развълнувани. В сърдечния прием на този човек Стоян почувствува топлината, с която го прие славянската земя, която днес вдига своите полкове на крак.

Все още разговорът върви трудничко, но после всички почват да свикват. Толкова Стоян се види забавен и интересен на тези руски човеци, че разговорите за Константина, за теглилата на Стоян, за живота в Македония, разговори, които Стоян се мъчи да направи колкото се може по-разбираеми, продължават до среднощ.

Хазаинът Виктор Игнатич е сърдечен и гостоприемен човек. Той е при това много развълнуван от настъпилите събития. Разгорещена е вече старата му войнишка кръв. Той има широко, сега зачервено лице, сини очи и много приветлива усмивка. Когато поставиха децата да спят, приказките продължиха. Мълчалива и стеснителна, Мария слуша с напрегнато внимание думите на стария, а Стоян понякога й обяснява това, което тя не може да разбере. За Стояна, който е учил черковнославянското писмо от книгите на калугера в Крушово, е по-лесно да разбира руския говор.

— Ще видите вие — повтаря Виктор Игнатич все едно и също нещо — как Скобелев от Курбан Джан ще иде на Дунава. Запомнете тези думи и после пак речете, че Виктор Игнатич е бил дурак.

Възбуден е старият воин. Пийна си той една бутилчица и се разприказва. Мъка му е, че е вече стар и не може да литне с бойците в нов поход. Отведнъж той се изправя, взема чашата и запява с дрезгав, но сърдечен и развълнуван глас:

Гремит слава трубой,
Мы дрались, тюркмен, с тобой,
По пескам твоим зыбучим
Разлилось кругом ура!

Лицето на Виктор Игнатич е съвсем зачервено. От време на време поотваря той своите светлосини очи, по които има влага. Ситни капчици пот има по челото му. Белите кичури коса са полепнали по него. Когато свърши песента, той, а след него и всички домашни пиха за гостите. Стаята се изпълни с шумно одобрение.

Слуша Стоян разказите на стария боец и като че се пренася в неговото време. Славно нещо е да си храбър, да презираш смъртта. И в този час, когато той носи мъ-

ката за Петър, за Ангелина, за това, че не завари Константин, той разбира, че тези руски люде са му близки и някак родни по кръв и душа. Стоян пожела всякога да е с тях и да умре един ден между тях...

Стоян и Мария с децата имат възможност да останат в къщата на Виктор Игнатич, защото Константин, който знаеше, че след освобождението си от затвора Стоян ще дойде в Русия, беше наредил заплатата, която получаваше като лекар, да се предава на семейството на неговия брат.

Останаха те във Верея, заживяха в квартирата на Константина, радваха се, че наближават дни, когато за народа ще настъпи свобода, но Мария виждаше вече ясно как Стоян почва да става неспокоен. Рече ли той веднъж, че ще иде при доброволците, Мария вече всеки ден очакваше да чуе, че е дошло време да тръгне. Знае тя с кого има работа, знае, че няма друг път за Стояна. Вярно е, че той е вече на възраст, когато не е лесно да се попасят несгоди, изтощен е и от мъките в затвора, но той казва, че все ще бъде полезен за нещо в дружините. Майстор е, пък и със занаята си може да бъде полезен. От какво нямат нужда хората, когато са на война.

През последните нощи, преди да тръгне на път, Стоян и Мария дълго си приказват за това, колко неочаквани неща се случиха в живота им, откогато се срещнаха. Как така от Битоля, където се видяха, от малката черквица, в която се венчаха, отидоха в Крушово, после в Белград, а сега чак в Русия. Мислила ли е някога Мария, че ще иде в Русия? И насън не ѝ е идвало такова нещо. А сега ето ги във Верея. Къде е Крушово, къде е Верея!

— Стояне, скоро ли ще тръгнеш?

— Наближава времето, Мария.

— А как ще бъда аз тука с тези две деца?

— Добри са хората тука. Няма да те оставят.

Мълчат известно време. Премисля нещо Мария и казва:

— Иди, Стояне. Направи, което мислиш, че е най-добре. Зная, че не можеш да не отидеш. Цял живот ще ти тежи. Пък и аз ще си мисля, че заради мене се притесняваш. Иди, настигни брата си Константин и се виж с него. Само той ти остана сега.

Милост изпълва душата на Стоян. Вижда той колко паметна, колко добра и благородна е тази жена. Не се излъга той в нейната прекрасна душа. „Всичко ще сторя за тебе“ — казваше му тя някога и така направи.

— Вие, братушка, не се грижете за семейството си — казва Виктор Игнатич на Стояна. — Не ще ги оставим да се почувствуват самотни. Всичко ще направим заради Константин Иванич. Ние всички го обичаме.

Успокоява се Стоян от тези думи. Човешки приказват людете. А и да услужват са готови всеки миг.

Дойде и денят на новата раздяла. На станцията е хладно. Един войнишки влак шумно спира пред тях. Изскачат войници, пият вода, провикват се, а други пеят във вагоните. Песента им е мила, дори жална песен. Отива тя за този час на раздяла, а съпроводът на хармоничката сякаш гали сърцето. Дава се сигнал. Всички се прибират във вагоните. Един звънец известява тръгването на влака.

— Ти не се безпокой, Мария — казва Стоян, качвайки се. — Чакай ме.

Това са последните думи, които успява да ѝ каже:

— Сбогом, Стояне. Бог да те закриля!

Дълго гледа Мария чезнещия влак. „Все така ми казва той, когато заминава — мисли тя. „Не се безпокой, чакай ме!“ Така ми каза и когато тръгваше за Сърбия. Всякога. И моят живот се превърна в чакане.“

Доброволческите дружини на българските опълченци се събират в Кишинев още през месец март. Генерал Столетов е натоварен със задачата да ги организира и да се заеме с тяхното обучение. Седемстотин българи от различните краища, предимно градинари, работници и занаятчии, избягали в различно време от ятагана на турските поробители, се събират на определеното място. И мило, и тъжно става човеку, когато гледа тези хорица, облечени най-различно, според положението си и занаята. Едни носят потури и големи овчи калпаци, други вехти шаячни дрехи, ушити по граждански, а между тях господа с капели, рединготи и бастунчета. Пред високата задача, за която са дошли тук, външните различия отпадат. Всички очакват тръбния зов, който ще възвести борбата за края на робията. В очите им пламти надежда, че скоро сино-

вете на руския народ ще полетят към България и тази земя вече не ще се нарича робска, а тяхно свободно отечество.

В един от пролетните дни на широката равнина край града се понася громко ура. Политват шапки във въздуха и всички се прегръщат радостни, а някои и просълзени. Жителите на Кишинев, които следят събитията, мислят, че вече войната е обявена. Не след дълго обаче те научават, че този вик: „Ура!“ — е на българските доброволци, които са научили за формирането на български доброволчески дружини, и за това, че началник на опълчението ще бъде генерал Столетов.

Повечето от дошлите тук се виждат за пръв път, защото, ако едни от тях са работили в Молдавия, други идат от Одеса. Те се разпитват за здравето, за поминъка, говорят си за родните места, а най-главно за това, кога ще тръгнат войските към Дунава.

— Ти откъде си, братко? — пита млад човек по-възрастния си съсед в групата.

— От Свищов — отговаря човекът.

— Ти пръв ще видиш родния си град. Ей го къде е Свищов. Щом минат братушките Дунава, ти си вече у дома.

— Така е, братленце, но да го минат веднъж.

— Заедно ще го минем — отговаря младото.

Гледа го свищовлията — още мустаци няма, а тръгнало да се бие с турците.

— А ти откъде си, байновото?

— От плевенските села.

— Е, ти малко по-късно ще си видиш селото.

— То се знае, но нали ще си ида!

Обличат опълченците зелените мундири, наречени „българки“, наслагват черни калпаци от агнешка кожа с дъно от зелено сукно и бронзов кръст отпред. Раздават им и пушки, и патрондаши, и торби, и всичко, което трябва, за да носят името бойци. Така обучени и стегнати, послушни и мили, българските опълченци дочакват деня, когато в лагера, възседнал на кон, придружен от своята свита, пристига сам императорът Александър. Възхитен от строя и подготовката, извършена за толкова кратко време, той ги поздравява:

— Здорово, дети! Какие молодци!

Опълченците ясно виждат и сълзите, които задавят неговия глас, когато трябва да извика:

— Обявявам война на Турция!

Могъщо ура залива широката поляна и отеква в Кишинев в сърцето на всеки руски човек.

Тръгват опълченските дружини и когато Стоян пристига в Кишинев, тях вече ги няма. Научава той, че скоро ще тръгнат и някои допълнителни части и ешелони с храна и муниции. Събират се и онези българи, които съставляват отрядът доброволци от Сръбско-турската война. Идват люде от Крагуевац, други от Румъния.

Кога с кола, кога пеш, за да не мъчат добичетата, Стоян с една малка група в края на ешелона се придвижва напред. Пътят е дълъг и мъчителен. По този път в усилен марш са минали доброволците, някои от които поради прекомерното изтощение са останали на пътя. Групата на Стояна ги настига. Той разговаря с всички и гледа да научи нещо за брата си Константин. Никой нищо не може да му каже.

До пристигането на дружините в Руше де Веде никъде не се случи да го открие. Срещата между двамата братя става в това градче, където се извършват и някои преустройства на дружините.

Трогателна, макар и безмълвна, е тази среща. Най-често многоочакваните неща стават най-безшумно. Отначало никой нищо не може да каже. Думите стават излишни. И сълзите не успяват да потекат в горещия ден. Дълго стоят те така прегърнати. Прегръща Стоян единствения си жив брат в офицерския му лекарски мундир, а Константин е свел глава над опълченската широка „българка". Докторът усеща как трепере ръката на брата му, когото той все така уважава и обича.

— Добре, че се върнах тук по работа — продумва Константин. — Иначе можеше и да не се видим.

— Понякога щастието, което ме е позабравило, пак наднича в живота ми — отговаря Стоян.

— Какво правят старите, Мария, децата?

Всичко разказва Стоян, за всички поотделно му обяснява. За Петър и не приказват. Знаят и двамата колко боли тази кървава рана.

— Поне да бяха казали дали е между убитите — отронва тежко Стоян.

— Знае се неговата съдба.

Гледа Стоян лицето на брата си и не може да му се нарадва. Хубавец е станал Константин. Същият, какъвто го видя на портрета при неговите хазаи. Ето мекáта тъмна брадица, хубавите мустачки. Очите му са тихи, мълчаливи, но дълбоко някъде в тях святкат пламъчетата, които Стоян помни от детинство.

— Ще дойде и свободата — казва Стоян.

— Иде вече тя, брате Стояне.

Няма какво повече да си кажат двамата братя в този ден при това място, от което вече една вълна тръгва надолу към България. В момента, когато, наново прегърнати, те се прощават, тъй като Константин трябва да настигне трета дружина, чуват се топовни гърмежи. На прашната улица замира всяко движение. Напрягат слух всички и се уверяват, че това наистина е артилерийска канонада. Тогава се разнасят радостни викове и ура, защото тия топовни гърмежи показват, че руските войски преминават широката река. . .

Освободителните полкове и опълченските дружини са вече на Мизийската равнина. „Ето, това е земята, която ще се нарича Княжество България — мислят си опълченците. — Поробената земя става вече свободна. Колко е хубаво да кажеш за една земя, че е свободна!“

Най-хубавите часове за Стоян, след като колите цял ден са се тръшкали по неравните пътища, след като опълченците от ешелоните са подпирали мостчета и са пренасяли материали за дружините, са тези, когато могат да слушат песните или разказите на дошли по работа към ешелона руски войници. Най-често вечерно време те остават да пренощуват край разпалените огньове и разказват интересни неща от войната. От всички разкази Стоян най-много обича да слуша за подвизите на генерал Скобелев. Спомня си той какво му разказваше за Скобелев и Виктор Игнатич — хазаина на Константин, — който непрекъснато повтаряше, че Скобелев скоро ще направи лагер на Дунава. Каквото каза старият, така и стана.

— Да знаете какъв човек е той — говори една вечер войник от руските части, седнал край тлеещите въгленчета при опълченския обоз. Други трима войници и другарите на Стоян го слушат със зяпнали уста. Отражени то от слабия огнец позволява да се види колко мило са усмихнати лицата на всички насядали около разказвача. — Съвсем като нас, братлета, е този генерал. Да видите как говори с редниците — като с равни нему. „Къде сте тръгнали?“ — пита той съвсем сериозно. „Ще бием турците“ — отговаряме ние, а той казва: „Аз зная, че ще ги биете, но виждате ли, че най-напред трябва да се мине Дунава“. Това беше преди преминаването, а генералът рече да се пошегува с нас. Ние пък му отговаряме: „То се знае, ваше превъзходителство, че трябва да го минем. Те, турците, няма да дойдат при нас да ги бием!“ Той пък, батинката, продължава: „Но труците не са съвсем дураци. Те ще ни срещнат с монитори. Не чувате ли ги как пращят на отвъдния бряг? Сега работата е да излезем по-хитри от турците. Ние ще поставим мини, та като се натъкнат на тях, да видят, че не е лесна работата им с нас.“

„Така, така, ваше превъзходителство“ — казваме му ние, а той се усмихва съвсем по свойски и е доволен. Той, братлета, нищо не крие от нас. Говори си така, сякаш се съветва с войниците. А нашите са хитреци и те го изненадват с всякакви неща. Особено пластунците. Ех, братлета — увлича се войникът, — а да знаете какви са хитреци! Набият през нощта колчета из високия троскот по брега на Дунава, метнат на тях по една дрипа, а най-горе на кола нахлузват казашките си калпаци. Дръпват се встрани, запалват луличките си и си приказват най-весели неща, а турците се разсипват да стрелят с оръдията си. От ранни зори до пладне бият с гранати по казашките калпаци и хабят муниции. На такива хитрости се смее генералът и вика: „Ех, че сте хитреци, вие пластунците. И дявола ще излъжете!“

Смеят се войниците и опълченците на този разказ и наново протягат вратове да слушат тия истории и с надежда, че ще чуят още нещо за Скобелев.

— И куршум не го застига — обажда се друг от войниците. — И във водата не потъва. Чухме ние, когато ге-

нералът се препираше с другото началство и викаше: „Не трябва за кавалерията мост. Конете ще преплуват реката.“ „Но не и Дунава“ — обади се някакъв от висшите. Тогава Скобелев поръча да му доведат коня, метна се на него и хайде в Дунава. Преплува той реката, братлета, почти до края, само дето не слезе на отвъдния бряг. Като видяха това, войниците почнаха да думат: „Свети Георги го държи над водата!“ И като че му завиждаха другите от голямото началство. Като врагове го гледаха някои генерали и гвардейските офицери. Мръщеха му се, защото той дружал с простите войници и им викал братлета. „Как така братлета ще викаш ти на мужиците — викаха му те. — Генерал ли си ти на царя-император, или какво?“

Задрямват уморените войници. На Стояна не му се спи. Свива се той в сламата, нахвърляна край огъня, и се замисля. Представя си много неща, но най-ярко сега изпъква образът на Виктор Игнатич, който една вечер разказваше пред гостите все такива истории за Скобелев.

Войната продължава. Все по́ на юг се носят руските победоносни войски. Все по-обширна става освободената част на българската земя.

Нощите стават все по-хладни и битката за свободата на българския народ все по-ожесточена.

След като угасне денят, през който старите опълченци, извадени от строя на бойците, са помагали, с каквото могли, на своите по-млади братя, те, изморени, насядват около малкия огнец и си приказват.

— Руски синове се бият и гинат за нашата свобода — казва един от опълченците.

— Вярно е — отвръща Стоян. — Руска кръв се пролива из тези поля, но и наши люде помагат.

— Колко са те в сравнение с войската!

— Колкото и да са, спасяват честта. И са послушни, и са храбри нашите братя — настоява Везенков. — И не да речеш, че са много обучени, но те вървят напред с надеждата и радостта, че с всяка нова стъпка приближава свободата. Търговци от Бесарабия, занаятчии от Румъния и други все от нашия еснаф, побягнали по различни времена от мъката, сега се сражават рамо до рамо с руските солдати. Ех, защо не сме млади! — въздъхва Стоян.

— Така отиде нашето време.

— Вярно е, бай Стояне — обажда се тихо друг опълченец, който се е присвил в купчината слама и за когото другите двама мислеха, че е заспал. — Целият наш народ е от земеделци или занаятчии. А колкото за младостта ни, тя отлетя в гурбетчийство.

— Еснафът, нашият работен еснаф, се бие с турците — заключава Стоян и също се сгушва в сламата, наметнал вехтичкия шинел.

Хладна е нощта. Звезди трепкат във висинето.

През една друга нощ Стоян чува нов трогателен разказ:

Било край Плевен. Зелените хълмове и редутите „Абдул" и „Реджи" застрашавали упорития Осман. На тези три важни пункта имало само две и половина сборни роти от Владимирския полк под командата на майор Горталов. Само една батарея била оставена при застрашените укрепления.

Боевете около Плевен били такива, че военните от цял свят, които знаели за двубоя между гениалния военачалник Осман и руското командуване, били насочили вниманието си към тях. От това, кой ще победи при Плевен, зависело какъв ще бъде краят на войната.

На укреплението, където началник бил Горталов, пристигнал Скобелев. Изкачил се той на редута, слязъл от коня и застанал на бруствера.

— Благодаря ви за службата, момци! Вие честно се потрудихте днес. Лъвове и орли сте вие — рекъл той. — За мене е чест да съм командир на такива храбреци. Уморихте ли се много?

— Доста, ваше превъзходителство.

— Но ще издържите, нали?

— Ще издържим, но резервите са малко.

— Зная, но все пак аз се надявам и вярвам на вас. Още веднъж ви благодаря юнаци. Сега издигнете знамената!

Било късно след пладне. Слънцето вече бавно се спускало на запад. Мрак скоро щял да падне над мизийските поля. Бойците не знаели какво ще стане на следния ден. Всеки оцелял през този ден не знаел какво го очаква на следния. Тих ветрец люлеял знамената.

Войникът, който разказва тази история, е развълнуван. Гласът му от време на време потреперва. Хем гордост, хем тъга го вълнуват.

— Майор Горталов! — извикал Скобелев.

Пред генерала се явил армейски майор — набит и малко тромав, със среден ръст и възраст, с малко небрежно облекло и доста изтрити пагони. Лицето му било замислено и добродушно.

— Вие ще останете за командир на този редут. Мога ли да разчитам на вас? Позицията трябва да се удържи на всяка цена. Може да дойде помощ, но може и да не дойде. Дайте ми дума, че не ще оставите тази позиция, тъй като тя е сърцето на цялото сражение.

Майор Горталов повдигнал ръка и казал:

— Тук залагам честта си, ваше превъзходителство, и знайте, че жив няма да се отделя от редута.

Скобелев прегърнал и бащински целунал честния човек.

Тръгнал си тогава генералът — най-храбрият и най-чудноватият от всички военачалници. Когато се отдалечил, той се обърнал и видял във вечерния здрач знамената над редута. Въздишка се откъснала от гърдите му.

— Обречените на смърт! — прошепнал той сам на себе си и очите му се овлажнили.

Трагедията се разиграла на другия ден.

Едно зелено знаме, под което са се клели да умрат за пророка хиляди верни на исляма, се носело напред в дивия устрем на атаката. Стреляло се от всички редути. Само редутът на майор Горталов мълчал. Той чакал неприятелят да дойде съвсем близо. Трябвало да се пестят патроните. Турците не обръщали внимание на другите редути, затова главните си сили насочили към Абдул табя, където с шепа владимирци чакал майор Горталов.

Полукръгът около този редут бързо се стеснявал. Всички виждали неизбежното пристигане на смъртта. Невъобразим адски шум се носел над полето, от който често се отделяли насърчителни викове, които трябвало да напомнят на турците клетвата, дадена пред пророка.

— Залп! — изкомандувал Горталов.

След трясъка на могъщия залп първите редове на устремената яростна маса от войници паднали като подко-

сени стръкове. След тях обаче идели други. Те били още по-настървени.

— Залп! — строго и отсечено извикал Горталов с глас, който човек не би подозирал у него.

Втората редица легнала на земята, за да бъде стъпкана от следната. Така последвали няколко страшни, точно отмерени залпа и пророкът на исляма прибрал много души в света на вечното блаженство. Войските обаче, които хвърлил тук Осман паша, не свършвали. Умирали със стотици, идели с хиляди.

Редутът бил почти обкръжен. Оставал свободен само един сектор.

— Спасявайте знамената! — извикал Горталов.

Турците налитали с фанатизъм.

— Вземете знамената и бързо си идете! — заповядал със силен и повелителен глас иначе кроткият майор. — Не е нужно да умирате напразно! Има още време да се измъкнете оттук. Сбогом, братя! — викал той с трогателен, но силен глас и не мръдвал от бруствера.

Плачели владимирци — верните солдати на майора, — но изпълнявали заповедта му да се изтеглят, тъй като щели да бъдат нужни на друго място. Нови залпове проправяли техния път.

— Кажете на негово превъзходителство генерала, че удържах думата си. Не мръдна Горталов от бруствера! — така му кажете.

Това били последните му думи.

Един сам човек с протрита куртка и вехтички пагони, добродушен, малко тромавичък, с извадена сабя и с лице, изчернено тук-таме от барутен дим, чакал последния двубой между него и хилядите, които наближавали. Пред очите си той сигурно е виждал само родината си и генерала с белия кон, който го целунал бащински. Така, застанал мирно пред великия час на изпитанието и смъртта, той бил понесен от щиковете на стъпилите върху укреплението турци.

XXXVIII

Освободителната война продължава. Преминал е вече като далечен и кошмарен сън 10 декември 1877 година, мрачният зимен пейзаж на който бе наситен с тревожни предчувствия за турската войска, която бавно заедно с обозите си се изтегляше по моста върху Вита. Когато в този ден по-голямата част от Османовата армия беше отвъд реката, тръбите засвириха за настъпление. Бързо премина артилерийската подготовка и турските вериги във фронт с широчина три километра се понесоха стремително напред. Обадиха се тогава руските оръдия, които успяха да разредят войските на Османа. Градушка куршуми летяха срещу настъпващата лавина. Една молитва се носеше над заснеженото поле: „Бис миллах — и рахман—и—рахман!“ (В името на бога — благия и милостивия.) Повече от 10 хиляди души произнасяха този горестен вопъл към сивото небе и летяха напред, изсипвайки и посрещайки смъртоносните куршуми.

Пехотният огън на русите започна да нанася страшни поражения. Като подкосена трева падаха цели взводове. Коравият леко замръзнал сняг се обагри с кърви. Труповете лежаха върху него, но веригата все още се носеше напред с фанатична настойчивост. Линиите трябваше да се пробият, за да излезе Осман из обръча на Тотлебен.

Този ужас, който трая не повече от петнадесет или двадесет минути, трябваше да бъде сменен с по-голям. Тръбите засвириха за атака и скоро първите редици се сблъскаха с руските щикове. Ръкопашният бой беше адски. Еднакво непоколебима е волята и безстрашието както на тези, които искаха да пробият веригите, и на тези, които ги отбраняват. В хаоса на този кървав двубой взеха участие ножове, щикове, саби, юмруци, нокти и зъби. Руските войници не очакваха такава страшна атака и докато се опомнят, първият окоп биде превзет. Но след първата обсадна линия следва втора. Осман знаеше какво е предвидил Тотлебен. Помнеше го той още от военната академия във Франция. Именитият военен инженер нямаше да пропусне да направи това, което бе научил. На тази втора линия русите взеха вече почина в свои ръце и

контраатаката започна така, че скоро смаза въодушевлението от първата победа. Изтощените вече от дългата обсада турски войски изнемогваха. Те носеха тежък товар от патрони, храна и сечива. Но най-тежкият товар бе отчаянието, тъй като всеки войник виждаше вече безполезността на този кървав опит. Началниците и командирите биваха повличани назад към реката от една лавина, съставена от хора, обози, оръдия. Никой вече не беше в състояние да върне събитията назад. Всичко изглеждаше загубено за турците.

Картината ставаше все по-страшна. Руските снаряди падаха безразборно и много често между бягащото население. Разкъсани тела на стари люде, жени, деца и животни, разбити каруци и разпилян разнебитен багаж покриваха доста голяма площ от бойното поле.

„Сенин ичин йенетин баба ачик!" — повтаряха някои по-стари турци, които минаваха край окървавени и безжизнени трупове на турски войници. Това е формулата на османлиите, която се казва за тези, които загиват за родината и пророка. То ще рече: „За тебе вратите на рая са вече отворени!"

Наблизо до Опанешкия мост има една къщичка, в която с кола докараха ранения Осман. Очите му са просълзени и по лицето му едва узнаваемо има тъмна сянка на печал. Не е вече този предишният Осман.

След дълга и упорита молба от страна на офицерите Осман паша с най-голяма горчивина в душата си се съгласи да издигнат бяло знаме над покрива на тази барака.

Тахир паша и генерал Ганецки сключиха капитулацията.

Вечерта на 10 декември трима руски генерали посетиха Осман паша в къщичката и с файтон го пренесоха в Плевен. По пътя за града файтонът срещнал великия княз Николай, придружен от румънския княз Карол. Николай поздравил Османа за великолепната отбрана на Плевен и му казал, че той ще остане като едно забележително име във военната история.

След една обсада от 143 дни, през която турците показаха геройчно отбраняване, Плевен е вече в руски ръце.

Един генерал — най-личният между генералите — с

бял кон и край него казак, който държи малко знаме с инициалите М. С., леги из стихналото вече Плевенско поле. Този генерал е възхитен от две неща: от мъжеството, мъдростта и тактиката на Осман и от безпримерната храброст на своите конници, които с шашките си правят чудеса.

Премина тази величава битка.

Преминава и зимата, преминават и страшните изпитания на руските войски по балкана, защото снеговете и виелиците тази година са много големи. Настъпва лятото.

Полската болница, в която работи доктор Константин Везенков, е в най-образцов ред. Той помага не само на ранените войници и опълченци, но когато е възможно, и на местното население. Боевете този път се разгорещяват наблизо до болницата. Една малка група руски части и български опълченци трябва да устояват на страшните пристъпи, каквито често предприемат реещи се групи от войската на Сюлейман. Константин слуша този бой и тръпне от желание да отиде там, откъдето се чуват гърмежите. Неговият дълг обаче го заставя да си гледа лекарската работа. Всички останали полски болници са изтеглени назад, но Константин все упорствува да бъде близо до боевата линия. Вярно е, че има и опасност при такова положение, но, от друга страна, това позволява на доктора и неговите помощници да не оставят нито един ранен, без да му дадат помощ. За храбростта, изпълнителността и явно проявена самоотверженост той е награден с орден „Света Ана“ — трета степен, с мечове.

Превързочният пункт става нужда да се мести вече втори път зад една височина, но и това място се оказва несигурно. Дори има признаци, че турците се готвят да го атакуват. Сраженията се водят толкова наблизко, че санитари на няколко пъти с пушки в ръце отбраняват тила. Очаква се подкрепление, което все още не идва, макар че турски части напират да откъснат защитниците откъм Габрово.

Положението става тежко. С напрегнати нерви и с очи, които се взират в далечината, с пресъхнали от жажда гърла бойците чакат помощта, но пътят е все още пуст. Слънцето пече силно и въздухът, постоянно разтърсван

от гърмежи, трепти, сякаш ще пламне. Дочуват се дори и мъчителни стонове на ранени войници.

Облян в пот, с възпретнати ръкави, докторът непрестанно помага на ранените. По едно време забелязва, че група бойци се връщат обратно. Той напуска за минутка своята работа в пункта, бързо се отправя към групата и почва енергично да разговаря с хората:

— Накъде сте тръгнали?

— Много от началниците ни са избити, позицията е разнебитена, помощ не идва и ние дочухме, че ще почне отстъпление.

— Отстъпление ли? А кой се бие там, откъдето се чуват гърмежите? Честно ли е да оставите другарите си? Никакво отстъпление няма. Аз сам ще ви заведа на позицията. Хей, тръбач! — провиква се той със заповеднически и внушителен глас. — Свири за сбор!

Чува се сборният сигнал и всички се трупат около възбудения лекар, който с резки движения хвърля бялата си престилка, навлича набързо куртката си и повежда групата, която е вече доста внушителна. След няколко само минутки на това място пристига запъхтян един офицер от щаба на генерал Радецки, наблюдателният пункт на когото е наблизо.

— Какво става тук?

— Нищо особено — отговаря докторът, — тръгвам да отведа тези бойци на позицията.

В тези няколко минути, докато трае разговорът с офицера, пристига и корпусният лекар, който иска да узнае какво е станало. Вярно е, че обясненията, които дава доктор Везенков, вълнуват началството и събраните там бойци, но дисциплината и преките задължения изискват от него да остане на своя пост. За тази постъпка, макар и оценена като постъпка на доблестен и самоотвержен човек, доктор Везенков получава мъмрене.

Човек мъчно променя своя темперамент. Мъмренето не променя неговия нрав, защото след това той с коня на един казак, припаднал от слънчев удар, сам занася едно важно съобщение в щаба на генерал Столетов. И още други такива несдържани отклонения от лекарските си обязаности създават за доктор Везенков мнение между всички негови колеги, че той е роден за кавалерист. Една от

последните му прояви от този род е вече гибелна за него.

Озлобени от това, че Турция губи войната, разнебитени и отстъпващи части не спазват точките на установеното примирие. Те често откриват огън по демаркационната линия особено ако там се движат някакви части. Не са редки случаите на нападение върху села из котленския край, където, откъснати от общото ядро, части палят, ограбват и избиват. Особено ги гневи обстоятелството, че срещу себе си те имат войска, съставена от довчерашни безправни роби, тъпкани от башибозуци, разбойници и бейски слуги. Заради такова едно тежко нападение през януари на 1878 година първата и третата опълченска дружина са изпратени да завземат селата Садово и Кадърфакли, както и да заловят нападателите. Тръгват дружините, но щом наближават селото Кадърфакли, върху тях се изсипва градушка от куршуми. Започва сражение. Една голяма част от турците се оттегля, но остава една група от около петдесет души башибозуци и разбойници, които, избрали удобна позиция, продължават да обстрелват настъпващите опълченски дружини. Налага се на всяка цена тази група да бъде прогонена и юнкерът Юриев получава за това заповед.

Един конен взвод се понася стремително напред, но е посрещнат със залп. Един опълченец и два коня падат убити. Юриев преценява, че такъв вид открита атака излага на опасност бойците. Удобната позиция на турците им дава възможност да убият много хора. Той решава да върне конния взвод и да обмисли нещо друго. Доктор Везенков, който наблюдава съвсем отблизо развитието на боя, наново е обзет от пламенно нетърпение. Той не одобрява тактиката на Юриев, защото мисли, че е твърде лесно да бъдат прогонени турците от своята позиция. И ето го, наново забравил своята професия, забравил и строгото мъмрене, той скача от мястото си, възсяда един кон и пресреща връщащия се взвод.

— Стойте! — разнася се неговият гневен вик. — Не бива да се отстъпва. Българските опълченци никога не се връщат назад. За тях не съществува друга тактика освен атака.

Стъписан, взводът спира. Настъпва моментно колебание, но видът на пламналия в героичен гняв доктор над-

вива. Всички се заразяват от него. Като изважда сабята си, той дава команда:

— След мене, юнаци!

Взводът се понася напред. Гърмят копитата по каменния път и в този неудържим устрем командирът и ездачите изглеждат като крилати. Константин Везенков се носи вихрено напред. В ръката му блести сабя. Последват залпове един след друг, но те не могат да спрат конниците.

Лети пред взвода докторът, но отведнъж усеща как остра пареща болка пронизва гърдите му. Един куршум е преминал вече през тия пламнали гърди и той бавно клюмва на седлото. Няколко опълченци и един фелдшер притичват и свалят от коня тежко ранения лекар и командир. Той е в съзнание. Усеща край себе си грижите на своите другари. Очите му от време на време се отварят и по лицето му се мярва усмивка, когато вижда пред себе си командира на трета дружина майор Чиляев и поручик Кисьов — също българин на руска служба. Устните му мръдват и първото нещо, което пита, е: „Какъв е изходът от атаката?"

Нова усмивка се мярва по бледнеещото лице, когато чува, че неприятелят е прогонен.

С тежка рана в гърдите той е пренесен внимателно в село Медвен. Лежи в леглото раненият доктор и знае добре своето положение.От време на време гореща вълна го униса в сън. Той вижда широките поля на Мизия свободни и там всред нивите жътварки пеят в горещата мараня. Песента е все още тъжна, защото е близък споменът от тежката робия. После се мярва колежът, висшето медицинско училище, веселите смехове на другарите и усмихнатите очи на момичетата. Събужда се и пак заспива. След това хлад, студени капки пот и отново пак огън, пак съновидения. Ето сега пък Крушово, оградено с буките на старата кория. Пеят славеите, а сред песните плач, сякаш сестрите му го оплакват. Колко са безутешни тези гласове!

— Е, колега, ще ставаш ли скоро от леглото? — пита го закачливо един колега. — Хайде оздравявай, защото трябва да командуваш кавалерия.

Тъжно се усмихва Константин, който много добре знае, че наближават последните му дни.

— Изглежда, че това, което стана край Котел, ще бъде моята последна атака — отговаря тихо раненият. На безкръвните устни пак трепва усмивка. Пак е мило и приветливо бледното лице. Силите отпадат, а само очите — горящите Везенковски очи — искат да кажат нещо.

В един от тия зимни дни, когато мъглите се махват и по замръзналия сняг святкат милиони звездички, доктор Константин Везенков, пренесен вече във Феодосия, затваря завинаги очи. Мъртъв е лекарят от Верея, загинал с едничката радост в живота си, че е направил макар и малко нещо за свободата на своите братя.

И полето, и долината, и насрещните планини стават много мрачни в оня тъжен следобед, когато Стоян научава, че куршум е пронизал гърдите на неговия брат. Седи той съвсем унил край разгорялата жарава на огъня и в душата му нещо плаче.

— Ти, братушка, страдаш за нещо — казва му един от ония войници, които се въртят често край обоза и чакат да се присъединят към своите части. Войникът има залепнали кичури коса, които се подават от фуражката, и добри, наивни, сякаш детски очи.

— Страдам, за много близък човек страдам! — отвръща с въздишка Стоян.

— Война! — мълви и поклаща глава руският солдатин. — Да беше видял нашите земляци от Калужския полк при Плевен. Налягали по земята, сякаш спят. Допреди минутка тичахме заедно. Доплака ми се, като ги гледах. А нямаше и кога да ги погребем. Със стотици лежаха в снега — все наши земляци. Децата им на тръгване думаха: „Татенце, да ми донесеш сабя от пленените турци.“ Друго пък искаше огърличка. Деца! На ти сега огърличка. Ще идат там в къщите им някои от военните, ще похлопат на вратата, ще излезе жената с побеляло лице от страх, а край полите ѝ ще зяпат дечицата — рошавички и боси.

„Невесто — ще ѝ каже един от тях, — ти все пак се радвай, че твоят юнак умря за царя.“

— Защо за царя? — пита Стоян.

— То се знае, че не за царя — обяснява войникът. — Откъде нашите калужци са видели царя. Те умряха за свободата, за братята ни по кръв, но генералите все това си знаят — за царя.

Замисля се Стоян и не знае как да се утеши. Може пък да стане чудо, може Константин да оздравее и да отиде с медалите „Света Ана" и „Георгьовски кръст" в Крушово. Ще гледат хората и ще се чудят на Везенковци — почва да се въодушевява Стоян, — но куршум в гърдите не е шега. Една тежка мисъл лежи върху него, че няма да го бъде неговия брат.

XXXIX

— Стояне! — изплаква Мария, когато най-после той се връща. През навлажнелите си очи той вижда върху главата на жена си бели коси. Когато я видя за пръв път в оня двор, тя нямаше нито един бял косъм. Сълзи потичат от очите и на двамата.

Виктор Игнатич — хазаинът на Константин — го прегръща бащински и плаче. Като не знае с какви думи да го утеши, той почва да говори нещо неразбрано, а устните му треперят. После, обърнал към него добрите си сини очи, старият, който е забравил вече колко пъти е разказвал тази история, започва наново:

— Братушка! В пустинята Уст Юрт оставихме много юнаци. Телата им изсъхнаха на горещия пясък. Не успявахме да ги погребем. Само ги прекръствахме с ръка и всеки от нас казваше по нещо, което бе запомнил от Писанието. Негово превъзходителство генералът Михаил Димитриевич пък ни утешаваше: „То се знае, братлета, че и жертви ще има. Нали не бяхме тръгнали на сватба?"

Живя Стоян известно време във Верея, оплаква заедно с Мария тежката загуба, видяха и децата Владимир и Александър и се размислиха какво да правят занапред.

Един ден близки на Стояна го завеждат по негово желание в Петербург, където той намира консула Хитров.

— Здравейте, господин консул — казва Стоян, когато го въвеждат в кабинета.

Отначало консулът се заглежда в недоумение, тъй ка-

то не може да познае посетителя, но след минутка извиква вече съвсем приятелски:

— Здравейте, братушка! Та как вие дойдохте тук?

— Нека първо да се видим, а после за всичко ще си изприказваме — казва Стоян и като приближава до бюрото, подава ръка на своя стар познат.

— Прекрасно, заповядайте!

Сяда Стоян на широкото кресло и се обръща към консула:

— Е, господин консул, хубаво набихте турците, но не се свърши работата докрай.

— Да, да — мънка Хитров, досетил се за какво става дума, и потрива нервно челото си.

— Останаха си под турско нашите места. Щиковете свършиха работата, но дипломацията я изпорти.

— Но не нашата дипломация.

Стоян мълчи.

— Ние не губим надежда.

— Да, но народът там долу едва ли има надежди.

— Много е жалко, че загубихте своя брат — отмества разговора Хитров. — Благороден и храбър мъж. Слава остави той след себе си.

— Вярно е, остави той слава... но и много тъга по него.

— Разбирам ви добре.

Домакинът става, взема от една поличка кутия с папироси и подава на Стоян. Въздъхва Стоян и казва:

— Чух, че ще заминавате пак надолу.

— Много е вероятно да стане и това, но този път не в Битоля, а в Солун.

— Ех, господин Хитров. Да бихте желали да ме вземете със себе си. Турски владея, както знаете, отлично. И гръцки зная, пък и албански.

На консула Хитров прави впечатление, че Стоян е научил да говори с учтивата форма на Вие. Освен това той вижда и голямото му желание да слезе пак надолу към Балкана.

Замисля се консулът. Не е лошо да има такъв един водач, който знае езици и се ползува в Македония с голяма слава.

— Сега не мога да ти дам отговор, драги приятелю — казва Хитров, — но аз зная вече твоето желание и ще направя това, което мога.

— Много ще бъда благодарен за това. Аз имам и друго намерение. Искам да водя дело с държавата, защото научих, че съм ограбен. Взели са не само обезщетението, но толкова много от моя имот, който струва десет пъти повече от предвиденото в договора. Пък и други неща ще се разкрият около този мост, господин Хитров. Бих могъл и сам да сторя това, като се върна с жена си в Македония, но... друго е, когато съм под ваша закрила.

Като казва това, Стоян става, приближава до бюрото, сбогува се и на тръгване добавя:

— Жалко, че и Солун остава в турски ръце.

— И не само той — малко гневно допълва консулът. — Доста голяма територия от Балканите ще се нарича Европейска Турция. Знаят тези, които премахнаха договора от Сан Стефано, защо трябва да вмъкнат този клин.

— Хитри са дипломатите, но кръвта вода не става...

Макар че на Стоян не е дадено категорично обещание, той се готви за път. Подготвя Мария с добри думи за това последно пътешествие и наново я уверява, че като се върне, спечелил вече делото по моста, никога вече няма да я остави.

Понякога след големи нещастия случва се да дойде и малко радост. Правителството, което познава вече името Везенков, защото зачита високия патриотизъм и пожертвователност на Константин, дава стипендия на двамата младежи Владимир и Александър. Те са настанени във военен институт. Момичетата Райна и Косара също ще бъдат приети в колежи, за да получат солидно възпитание. Райна може вече да постъпи в пансион, а малката Косара, докато порасне, ще бъде при хазаите на Константин. Следсмъртната пенсия на доктора, която децата ще получават до пълнолетието си, е предостатъчна. Пък и семейството на Виктор Игнатич заради любовта и скръбта към рано загиналия любим лекар няма да ги остави.

— Господи, как всичко се нарежда — казва със сълзи на очи старата хазайка. — Жалко само за този, който си отива.

При тази последна раздяла Мария вече няма какво да каже. Всичко е казано. Само когато часът за тръгването е много близо, тя тихичко пришепва:

— Стояне, много искам да ме завариш жива, когато се завърнеш.

Стоян е изненадан. Поглежда я с нажалени очи и казва:

— Не говори така, Мария. Не натъжавай сърцето ми в последната минута.

Мълчи добрата жена. Тя нищо не му е казала за своите страдания. Само кротко, майчински целува своя мъж по бузата. Тъжно примирение има в лицето ѝ. Тя знае, че Стоян така ще преживее своите години.

Пак път, пак безкрайни версти по железницата. Пак дни и нощи люшкан от вагоните. Минават няколко граници — един консул на Русия и неговият необикновен спътник, когото всички оглеждат с любопитство. Защо той няма част от пръстите си на лявата ръка? Може би е ранен във войната. А каква е тази странна носия?

Стоян този път е облякъл миачка долама. На гърдите си има два медала от българското опълчение. Като го гледат людете по гари, митници и пропуски, си казват: Какви ли не носии има по тая руска земя. Кой може да се сети, че този човек, облечен така оригинално, е от Крушово и е потомък на дебранските майстори.

Над Беазкуле пак се вее знамето с полумесеца. В самата кула-затвор има нови нещастници. Договорът в Берлин е разделил като с нож живата плът на една земя.

Няколкоседмичният живот в Солун протича много еднообразно. Не е Стоян за такъв живот и затова с радост посреща новината, че Хитров ще се мести в Цариград. Е, това е вече друго. Там Стоян има и стари познайници. И следи е оставил в този град. Цариград е място, където човек може да срещне всякакви люде.

Консул Хитров този път много се привързва към Стояна. Трудно би живял той в тия краища без него. Разказва му Стоян не само своя живот, но и много други забавни неща. Това, за което най-много додява на консула, е да се опитат и да научат нещо за родителите, за сестрите в Крушово и специално за Муо, чиято съдба Стоян не знае. Муо му беше някога дясна ръка. Той едва ли не

беше всичко за него в Сараево. Сега дали е в Крушово? Обещава Хитров да направи, каквото е възможно, но така открито да се интересува за един човек е неудобно. Защо — ще рекат турците — руският консул ще се интересува за един албанец?

След една седмица пред очите на Хитров и на неговия спътник се разкрива светлата шир на Егейско море. Параходът се провира в Босфора и в далечината се виждат вече минаретата на голямата джамия.

Стоян се чувствува горд и сигурен с Хитров. Сякаш Русия крачи до него. Готви се да заведе дело по нишавския мост и търси подходящи хора, които ще му помогнат за това.

Един следобед, когато се разхожда по една от улиците на Шишли, той трябва да потърка очите си и да се попита дали не сънува, защото от ъгъла на първата пресечка се задава Емин. Изненадата и у двамата е толкова голяма, че когато се срещат, те спират един срещу друг и няколко минутки се разглеждат да не би да са се припознали или да имат видение.

— Не се чуди, аз съм, устабаши — дума пръв Емин и крепко хваща ръката на Стоян.

— Какво търсиш тука? — пита Стоян, все още зашеметен. — Та ние с тебе все така ли ще се срещаме по градовете?

— И след всяка среща става по една беля. Дано този път ни размине.

Тръгват двамата познайници по калдъръмената улица и Емин разказва много интересни неща, случили се по времето, когато Стоян е бил в затвора, и през войната с московеца.

— А ти отгде знаеш, че съм бил в затвора?

— Всичко знаем. Само че ти не знаеш всичко за нас.

— Кажи ми нещо за Муо. Знаеш ли къде е?

—До едно време знаехме. Той се върна в Босна, а после с Осман Али от Сараево тръгнаха за някъде и никой не знае какво е станало с него. Много народ изгина, устабаши, в битката с черногорците. Пък и оръжие нямахме като хората. Падишахът ни изигра и този път. Останахме си ние сами на себе си. Не искаше Цариград да ни даде помощ, когато се ударихме с черногорците.

— А какво искаше Черна гора?

— Нашата земя, нашата земя!

— А вие все още ли имате надежда?

— Имаме. Искам да ти кажа, устабаши Стоян, че тука има един французин, който продава стока. С него ще имаме разговор.

— Аз ще ви помогна чрез консула.

— Кой консул?

— Руския — отвръща уверено Стоян.

— Ех, да щеш да сториш това!

— Нали сме си дали дума?

Денят е хубав. Светят камъните по слънчевата улица. На Стоян прави впечатление, че събеседникът му от време на време се оглежда встрани, сякаш проверява дали го следят. Не е вчерашен Стоян. Досеща се той, че по дирите му има съгледвачи. Няма да оставят турците да се разхождат албанци свободно из Цариград в тези времена.

— Ще трябва да се видиш и с другите приятели, устабаши Стоян, но внимателно.

— Щом като е потребно да се внимава, аз отгатвам каква е хавата.

Вървят двамата приятели и за да не чуе някой разговора им, преминават през малка градинка и сядат на една странична пейка. Блестят къщите на босфорското слънце. С искряща синевина светлее далеко морето. Емин разказва, че в Албания наново имат добри условия за бунт и по-будните люде се надяват да успеят. При това положение за турчина е по-лесно да даде известни свободи, отколкото да изпраща усмирителни войски. Уморена е вече и властта. Наново пламва у Стоян оня мерак, който го накара да напусне Белград и преоблечен като дервиш да мине границата.

Три дни след тази среща става нова и четиримата приятели се разбират окончателно. Стоян ще влезе във връзка с поменатия французин, който знае турски. Представител е той на френска компания и знае балканските работи от игла до конец. Той ще подпише договор с тия хора, защото Хитров, на когото Стоян доверява всичко, казва, че французинът не е шпионин. Той не е и политически заинтересован, а е само търговец. Тайната ще запази съвсем сигурно, защото тя осигурява неговата печалба.

— Що се отнася до тайната от наша страна, ето ръката ми — казва Емин. — Ти знаеш какво струва нашата дума. Нали си спомняш какво си казахме в Белград? Аз ти дадох дума, че главата ми да падне, твоето име няма да спомена. Запомни и сега това. Ти постъпи честно в нишкия затвор — ние разбрахме това — и ние ще отговорим със същата вярност, ако стане нужда.

— Дано да не става — казва Стоян.

В неделя вечерта срещата става в едно подземно кафене, където се събират разни пропаднали типове и леки жени. Това те правят нарочно, за да избягнат всяко подозрение. При тази обстановка всички ще си обяснят посещението на чужденците с желанието им да изкарат един гуляй и да погледат малко цариградски кючек. Къде ли няма люде, които така пропиляват времето и парите.

В заведението има малко посетители. Може би е рано за този вид вертепи. Вероятно истинските герои на тия дупки идат много по-късно. В дъното на заведението седят петима добре облечени господа — всички „алафранга“ — и пият ракия. Те са гърбом към Стояновата група. Един ленив келнер разнася напитките и двама други носачи мъкнат сандъци с бутилки. Тъкмо когато французинът и тримата албанци слагат подписите си върху хартията, ленивият келнер се спъва в постланата пътечка по средата на заведението, а шумът от строшените чаши и чинии при падането му вдига на крак трима от шестимата господа, които се спускат да помагат на препънатия келнер. Но вместо да сторят това, те обикалят масата, където седят Везенков и компанията му, и насочват към всекиго поотделно по един револвер. Револверите стават пет, защото и другите двама, които седят на отсрещната маса, са вече тук. Тогава един от тях сръчно грабва от масата още неприбрания документ и го пъхва в джоба си.

— Всички вие сте арестувани, ефендимис — казва полицаят. — Веднага тръгвайте с нас и вървете умната, защото и при най-малка съпротива, както и опит за бягство ще бъдем принудени да изхабим по един куршум за вас.

— В кръчма стрелят само пияници и пунгаши! — казва натъртено Стоян. — Мене вие не можете да арестувате, макар че не съм чужд поданик, защото съм под покро-

вителството на руския консул. Ще дойда с вас само ако съобщите това на консула.

— Много не ще да се е загрижил консулът за тебе — опитва се да бъде язвителен полицаят — водач на групата, — но щом като е така, ние ще отведем тези тримата, където им е мястото, а за тебе и негова милост — посочва французина — ще съобщим в консулствата за сведение.

Тръгват вкупом. В подземното заведение не стана никакъв смут. Като че нищо не се е случило. Препънатият келнер изчезва без следа. Само неколцина от посетителите лениво се обръщат и после продължават разговорите си. На естрадата замират последните съзвучия от ориенталски танц, а танцувачката, застанала при края на повдигнатата завеса, гледа с котешки очи.

Цариград! Тука всяка вечер ставаха такива неща. Людете са свикнали на по-големи скандали. Та какво е това? Едно най-обикновено арестуване. Нито един застрелян, нито един заклан. След малко тамбурите пак проточват ленивите мелодии и леко пресипналият глас на певицата се понася в ритъм с нейните несръчни и малко вулгарни движения.

XL.

Устабаши Стоян Везенков, който няма руско поданство, макар и да е считан като гавазин на руския консул, е осъден да бъде въдворен в родното си място. Да предотврати и това най-малко за случая наказание не е във властта на Хитров. Този човек от Битолския вилает е заловен в компания със заговорници. Въдворяването на местожителство, което турците наричат „мемлекете сургюн", властта реши да приложи незабавно и затова Стоян трябваше да си събира багажа. Заловените албанци упорито твърдяха, че Стоян няма нищо общо с това, което те вършат за своя народ, и че срещата с него в Цариград е съвсем случайна. На заловения документ не фигурира неговият подпис. С големи подкупи, каквито винаги съответните консулства имат на разположение за своите агенти, френският представител на фирмата за оръжие е вън от опасност. Доста златни лири

падат в ръцете на турската власт. А знае се, че златото в Цариград, пък и навсякъде, има чудесното свойство да отваря или да затваря устата. Това винаги става според случая. За Стоян няма кой да плати толкова злато, но пък него го спасяват други две неща: на първо място честната дума на тримата албанци — Стерио, Вана и Емин — и застъпничеството на руския консул, който упорито твърди, че неговият пътеводител и гавазин по начало не може и не бива да се занимава с такива афери. Освен това за турското правителство е неудобно да създава нови неблагоприятни отношения с руския представител.

„Бесата-беса!" Това е стара и изпитана в огън дума. Такава дума могат да си дадат само истински приятели. А приятелството е голяма работа. Баща и майка да ти бъдат, сестри и братя да ти бъдат някои люде, не са ли ти приятели, нищо не са. Жена и мъж живеят на едно място, ядат и спят, не са ли приятели, всичко е вятър. А Стерио, Вана и Емин са приятели на Стоян. Казали са вече онази дума, от която се не връща назад, и толкова.

Делото се гледа много бързо. Само няколко дни след залавянето на заговорниците. Турското правителство няма време за разтакане. Такива работи се преживяха, такива изпитания за империята, толкова загуби и опасности, че няма време да се церемонят властници и съдии, когато са хванати трима албанци, които желаят да купят 30 000 пушки от французите. За какво са им тия пушки? Няма да ходят с тях на лов за зайци. Ясно е, че готвят въстание. Хубава работа! И това трябваше. Да пламне сега и оня край, пък да видиш тогава сеир. Не! Ще се реже късо!

— Ти все още ли поддържаш, че гавазинът на консула няма нищо общо с тази работа? — пита съдията.

— Невинен е човекът. Случайно го срещнахме и грехота е да го намесваме в нашите работи. Познаваме го от миналото и решихме да го почерпим с една ракия. Нито е албанец, нито пък знае какво вършим ние.

Турското правосъдие можеше да се информира за миналото и за връзките на Стояна с тези люде, но, за щастие, работите в тази империя стават все още много бавно. Лениво се носят вестите и справките в Европейска Турция, още повече, че една-едничка жица, която често се повреждва, тъй като е тънка като паяжина, свързва отдел-

ните части от царството на падишаха, преживяло една тежка, злополучна война. Пък и няма защо толкова да се усложняват работите. Трима албанци са достатъчни, за да се задоволи общественото мнение и да бъде възнаградена бдителността на турската полиция.

Стоян знае деня, в който трябва да бъдат обесени тримата албанци. Много тъжен е тоя ден. Страда Стоян, че умират такива прекрасни и верни люде — истински мъже, неосквернили своето „бесата-беса!“ Тогава, в деня на геройската им смърт, той проронва сълзи, които се търкалят по бузите му. Така плаче Стоян, както никога друг път. Може би само когато научи за смъртта на Константин, от очите му се проляха такива сълзи. Така се плаче само за истински верен приятел.

Дълъг и изтощителен е пътят на въдворяването. През цялото време мисълта на Стояна е в Цариград. Той мисли ту за Хитров и за раздялата си с него, ту за тримата албански приятели. От време на време го стрелва мисъл и лошо предчувствие за домашните в Крушово. На тръгване консулът го утеши с думите, че и в най-тежките минути на живота си човек не трябва да губи надежда. Той беше все така приветливо усмихнат, с малко повече бели косми по двете бради на страните му, с малко повечко подпухнали очи, които обаче гледаха все така, както някога — усмихнати и добродушни.

По пътя Стоян непрекъснато мълчи и слуша гърления говор на сувариите — две заптиета, едното от които има къдрава коса и жълтеничави очи като чауша в Сараево.

В морето на два пъти се вдига буря. Параходът се повдига и пада надолу, сякаш потъва. Главата на Стоян се замайва. Струва му се, че светът се срутва.

„Какво не видях в живота си — мисли Стоян, свил се до една кабина и седнал върху навитите въжета. — И радост, и скръб, и слава, и богатство, и мъка, но това, което познах у тия трима мъже, ме порази. Видях аз как човек може да умре за една дума. Какво е това думата! Велико нещо. Не беше Стерио нито учен, нито пък много грамотен, но имаше нещо хубаво и честно в очите си.“ Никога не бе му казал, че го обича, но ето, като стана нужда, умря, без да промени тази неизречена обич.

Бучи морето. Свири вятърът. В далечината са се издигнали сиви мъглици, които затулят хоризонта. През белите пръски на водата те изглеждат като някаква сива стена, като че тука е краят на света. Да се чуди човек как това спокойно Бяло море може да се вълнува така.

На Стояна не поставят верига, както обикновено се слага на тези, които са осъдени на „мемлекете сургюн". „Нали е в парахода? Къде по дяволите ще бяга" — мислят си сувариите.

Битоля е старото царство на Стоян. Той има тук познати и приятели. Мнозина от тях — повечето от майсторския еснаф, — като разбират, че Стоян е тук, срещат се с него и го канят на гости. Само веднъж на три дни Стоян трябва да се явява в хюкюмата за проверка, но и това по-късно става излишно, защото хюкюматските люде си мислят, че той няма вече къде да бяга.

Стоян знае, че Муо е някъде към Албания, и затова не пита повече за него, но веднага изпраща съобщение в Крушово. Не минават и пет дни, в Битоля пристига Мара. Колко трогателна е срещата между брата и сестрата. Мара вече не е предишната — весела и шеговита. И тя вече застарява, повяхва като есенно цвете при първата слана. Тя му донася нови тъжни вести. Животът на Стоян е вече низа от скръбни дни. И старите, и Руса са покойници. Везенковският дом е вече пуст. В къщата живеят чужди люде. Те обаче приказват с уважение за Стоян. Таксилдари от Битоля са я продали на едно богато семейство. Дори казали, че и това не ще стигне да изплати той дълговете си към държавата. Мара е преженена. Добър човек е нейният мъж. Роден е в Галичник — някой си Нуне, от когото е родила момче, кръстено Кирчо.

Мара пак, както някога, му разказва с познатия на Стоян сладък говор и за всичко друго, което е станало в Крушово. Разказва му за Муо и колко той е тъгувал за него. Късно след неговото заминаване тя е разбрала, че той е напуснал Битоля.

— Как почина бедната Руса?

— Угасна, Стояне, като свещица. Пълна къща с хора остави. Изплакахме я всички, но върнал ли се е някой с

плач? Нито Петър, нито хубавата Ангелина се върнаха от нашите сълзи. Стояне, като че гръм падна над нашия дом. Само ние останахме с тебе, брате. Дали сме по-щастливи, или по-нещастни от починалите, това никой не може да ни каже. Ти имаш още чест, имаш име, Стояне, и затова не се отчайвай. Ще се оправят работите и ти ще се върнеш при Мария и децата.

— Там, при тях, ще бъде старостта ми и моят край, сестро. А ти какво ще чиниш, Маро?

— Ще се помъча да живея за детето си и да дам добри старини на човека, за когото се задомих. Какво ще правя друго, освен да живея за тях. Все помени и плачове ще бъдат моите празници, брате Стояне. Майка и баща трябва да поменувам, за двама братя като ангели трябва да тъгувам и за сестра да роня сълзи. Докато съм жива, няма да сваля тази черна шамия.

— Жални думи ми казваш, Маро, а моето сърце е вече като препълнена чаша.

Помълчава малко Стоян, докато Мара избърше сълзите с края на шамията, и наново пита:

— А как умряха старите?

— Много си наскърбен, Стояне, защо повече да те наскърбявам?

— Макар да е така, ти пак ми разкажи. Така е по-добре. Нека зная всичко. Щом съдбата носи чаша горчилка, човек трябва да я изпие докрай.

— Отидоха си един след друг старите, като че не искаха да се разделят. Не минаха и два месеца, откак погребахме татко, майка падна отведнъж в постелята, като че ѝ се подрязаха краката. Но и двамата не се задържаха дълго. Сбъдна се това, което майка често ми казваше: „Не искам, чедо, да ти додявам нито със старините си, нито с умирачката си.“ Толкова беше свита горката, като че се стесняваше да поиска чаша вода.

— Бедната! — дума Стоян.

— А татко така се и загуби, без да продума. И говорът му се схвана, и нозете не ходеха вече. Гласът му стана такъв, сякаш се обаждаше от друг свят. Като го питахме какво иска, не знаеше да обясни. Стори ми се, Стояне, че и паметта си бе загубил, та и за Константин като че не

разбра. И по-добре стана. Кой имаше тогава край него, за да го утеши? Моето сърце беше свито като камък. Само майка тъжеше по цели нощи и нареждаше думи, които скъсиха живота ми.

Поставя Стоян глава на дланите си и нищо не му иде на ум в тази минута. Само чувствува сърцето си отровено от скръб. Въпреки това той моли Мара да му разкаже всичко.

— За Руса кажи ми още нещо.

— Все край нея стоях, Стояне. „Искаш ли нещо?“ — питах я, а тя все едно си знаеше: „Нищо не искам, сестрице. Може само малко водица да ми дадеш от стомничката.“ „Тежко ли ти е, Русо?“ — питах я аз, а тя, вместо да ми каже какво я питам, учи ме да прибера децата в другата стая, за да не виждали мъките й. Такава си беше тя цял живот. Животът й беше станал като паяжина, но пак намираше сили да разпорежда и да се грижи за другите. Помня утрото, когато си отиде тя. Ей така, отведнъж затвори очи, милата. Отиде си без шум, както и живя. Дори не смеехме да плачем. Сякаш не искахме да я събудим от този сън. А в смъртния си одър, облечена в невестинското рухо, тя разхубавя като ангел.

Без глас плаче Стоян за добрата и чиста душа на Руса.

— Всичко можеш да разбереш на този свят, Маро, но небесните разпоредби не можеш. Кротка птичка сякаш живя в нашата къща. Дума никому не бе казала, а пак в мъки си отиде.

Още дълго приказва Мара на брата си Стоян със своя напевен жален говор, дълго пълни сърцето му с горчилка, защото сам той поиска това.

След няколко дни Стоян сам прескача до Крушово. Низаминът в Битолския хюкюмат дава разрешение за това. Ходи той самотен през нощта из стръмните калдъръмени улички, навестява някои от останалите роднини и приятели и после се прибира да спи в къщата на Нушевци, където смъртта бе грабнала сестра му Руса. Животът му прилича на вода, преминала през буйни водопади и канари и сега, уморена и стихнала, бавно се прибира към морето. В родното градче Стоян вижда стъпките на своята отминала младост. И колко чудно нещо са спомените. По-

срещат човека, като че са живи. Всяко камъче му напомня нещо и с всяко от тях той като че се прощава. И зидовете на каменните къщи в Горна махала го гледат като стари познайници. Стоян е наметнал дебела вълнена дреха, вече доста износена. Така минава той пред тяхната къща, която някога беше знак за неговата слава и богатство. Тихо е в този късен час на пустия път, а някога птици веселяха махалата. На небето сияе бяла луна и кория-та издалеко прошумява, сякаш въздиша за нещо. Сянката на Стояна го следва и пълзи по зидовете.

През една от следните вечери, когато на небето грее пълна месечина, Стоян слиза надолу към Влашката махала. Там той вижда същия свод, а под него мрачината — пак сгъстена, както тогава, когато Пандора го изпращаше до пътната врата и тихичко му казваше: „Ти, майсторско момче, нищо не разбираш!“ Колко беше млад и самонадеян тогава и как се радваше, когато го хвалеха и Пандора го гледаше с възхитени очи.

Сега при тази пълна сребристобяла луна зидовете на къщата изглеждат като посипани със светещ прашец, а отворите на прозорците стават още по-тъмни. И в тази къща, както и в неговата, живеят други, непознати люде. Ще си отиде той, но следи от неговото майсторство ще останат. Пандора е преселена в Солун. Още когато руските топове се чували в Крушово като далечен глух тътен, цялото семейство тръгнало надолу. В Солун мъжът на Пандора има голям магазин. Невестата му сега е господарка на още по-голяма къща край морето. В неделни дни може да се разхожда с ландо по кея и може би е забравила, че на тоя свят е живял някакъв Стоян Везенков от Мичката махала. Пандора е вече възрастна жена, може да има и внуци, но Стоян иска да си я спомня все в онова синьото куразе и с пристегнатата талия.

В Крушово Стоян иска да види всичко, да се докосне до всичко. И тук той узнава за Муо това, което научи порано. Когато си тръгвал, не взел нищо със себе си освен оня козяк — единственото му имущество, с което го взе при себе си Стоян.

Има дни и нощи, когато му иде на ум, че наближава вече и неговият край.

— Не мога ли да поживея една-две недели в моята

къща, преди да отпътувам? — пита веднъж той човеците, които са настанени в техния дом.

— Как не, майстор Стояне. Заповядай. Ние ще почистим голямата одая и ти можеш да останеш, колкото искаш.

— Няма да е за дълго — отговаря Стоян. — Благодаря ви много, че излязохте разбрани люде.

— На тебе никога и нищо няма да откажем.

Влиза Стоян в онази същата стая, в която живееше някога с Мария. От време на време идва Мара, оправя му постелята, запалва огнището, сварява му кафе и почиства. През решетките на прозорците пак прониква слънчевият сноп светлина, както някога, но, кой знае защо, сега това слънце му се вижда по-друго от онова, което някога откроряваше цинобърните багри. Това сега е тъжно есенно слънце, което прави да се облича шумата на корията в най-разноцветни премени. Вятърът, който се е засилил отнякъде да прескочи и Баба планина, отронва тези листа и ги настила по земята.

През тези дни случи се да почине един далечен сродник на Везенковци. Намисли Стоян да иде на гробищата, та хем да присъствува на погребението, хем да види още веднъж гробовете на своите люде. Наредено бе да погребат „новопреставления" в гроба на една отдавна починала негова тетка, която Стоян помнеше още от дете. Стоян приближи до гроба да види изваденитe натрошени кости. Колко мила и хубава беше някога тази негова тетка. Усмивка винаги красеше лицето ѝ под бялата дарпна. Къде е сега това лице и тази човешка хубост? Сега тези кости ще влязат втори път в пръстта, за да се превърнат на пръст. При опелото на починалия Стоян се заслушва в думите на свещеника: „Там, где же нет болезен, ни печал, ни воздихания. . ."

Отнася есенният вятър тези думи и Стоян си мисли дали има някъде такова място. Тайна си ти, човешки живот!. . .

А Виктор Игнатич други думи си е спомнял, когато е искал да каже нещо за убитите си другари в пустинята. Жално става човеку, когато се разделя с някого от този свят. Все му се иска да каже нещо, защото набраната мъка в душата търси отдушник.

Чак сега Стоян почва да разбира как трябва да се живее. От гордостта и острите думи, с които бичуваше той людете, нищо не е останало. Везенковската къща беше пълна, а сега той е сам като едничко дърво в пожъната нива. Дойдоха и си отидоха людете, сякаш бяха гости.

Върху шарената черга ту изчезват, ту пак се появяват сенките от дървените пармаклъци на прозореца. Бяга залутано слънцето зад появилите се раздрипени облаци и отдалече се дочува как шумят клоните на старите буки.

Един следобед, след като изпива кафето си и полежава малко на миндера, Стоян чува, че навън се похлопва. Някой от къщните люде отваря вратата и скоро на прага се показва непознат човек — висок и кокалест, с вирната нагоре глава, с дълги отпуснати ръце и сериозен израз на лицето си. Стоян веднага разбира, че е албанец.

— Ти ли си майстор Стоян бре?

— Аз съм. Заповядай.

Стоян става от миндера и подава ръка на госта.

— Аз се казвам Димитрия Игнати — казва високият човек и отправя поглед напред, като че говори на някой друг, толкова висок, колкото е той. — Идвам от Берат и ти нося новини.

Трепва сърцето на Стоян.

— Те не са много радостни, устабаши, но имам поръка да те намеря и да ти кажа всичко. Дадох дума, а ти знаеш какво е думата.

— Седни на този стол. Заповядай и добре си дошъл — казва Стоян. Гласът му потреперва.

Сяда човекът, слага дългите си китки на коленете и тогава чак спира сериозен поглед в очите на Везенков.

— Как живееш ти, устабаши? Добре ли си? Здрав ли си?

— Слава на господа. Живея още и съм горе-долу здрав.

— Това е пак много след всичко, което преживя.

— Ти откъде знаеш какво съм преживял?

— Скоро ще разбереш. Сега най-напред да ти предам поздрави от Муо — твоя човек от Сараево. Поздрав и от Осман Али, пак от Сараево, и от всички наши люде, които те знаят. Е, вярно е, че Муо, както и много други наши люде не са живи, но поздравът си е поздрав!

Като че някой нанася удар в тила на Стоян. Притъмнява пред очите му и сенките на дървените пармаклъци изчезват. И слънцето се скрива в този миг зад облак и в стаята става много тъжно.

— Муо не е ли жив? — едва дума Стоян.

— Не е жив, устабаши. Загина той в битката при Дулциньо. Може да си чул нещо за този бой.

— Но как ти ми носиш поздрав от мъртъв човек?

— Преди да загине, той ми поръча това. Ние бяхме дълго време заедно и той ми разказа за тебе. Освен това ние вярваме, че загиналите за родината са живи.

Чуди се Стоян на този човек и тръпки лазят по снагата му.

— Всичко пропадна — продължава Димитрия Игнати, — но ние не загубихме вяра. Аз ще ти разкажа всичко, но нека преди това да ти обясня как и защо дойдох при тебе. Ти не ме знаеш, но и аз бях в заговора в Корча, когато дадохме клетва да се борим за Албания. Ти ни обеща оръжие, но бедата ти в нишкия затвор, за която ми разказа Муо, ти попречи. В нашите места людете знаят това. Макар че нямахме достатъчно оръжие, ние събрахме, колкото можахме, пушки и се приготвихме за въстание. След като свърши голямото мурабе с московците, видяхме къде отиват работите и се събрахме на съвет. Между разговорите, които водихме, Муо каза, който остане жив, да намери майстор Стоян Везенков и да му предаде поздрав. Ето, аз съм живият и дойдох да изпълня това желание.

Трогателно звучат тези открито и тежко казани слова на човека, който седи със смирено поставени дълги длани на колената и гледа напред със строг, но чист поглед, като че прави изповед.

— Жални неща ми разказваш ти, Димитрия Игнати — дума Стоян със замиращ глас, а гостенинът продължава:

— След като московецът свърши мурабето, ние видяхме, че ингилизите решиха друго нещо. Не дойде нито вашата, нито нашата свобода. Там, в Европа, решили да дадат на черногорците част от нашата земя, за да не иска Черна гора земя от Далмация. Нашите се надигнаха и с оръжие отблъснаха черногорците, когато те посегнаха да

превземат Дулциньо. Ние хванахме оръжието още поздраво, но Европа изпрати параходи и трябваше да вдигнем ръце. Войводите и старейшините поискаха помощ от Цариград, но падишахът вдигна рамене и каза: „Няма що, ще се подчините. Така е дошло." „Така ли? — викнаха нашите, щом пристигна тази вест. — Значи, султанът ни вика само когато му трябваме за бой. Не иска той сега да ни помогне да завардим бащинията си. Какво му е на него за албанската земя! За да уварди своето, той е готов да реже от нашата земя. Тогава да ударим на турците!"

Спечелихме ние битката, но загубихме много от нашите люде. В битката с аскера загина Муо.

— Ти кога го видя за последен път?

— В едно село край Шкумба. Той пътуваше с кола и сякаш знаеше, че няма да се върне. Тогава ми заръча още веднъж да те намеря и да ти разкажа всичко.

— Кораво посрещнах аз думите ти, Димитрия Игнати, но сърцето ми плаче. Едва може да изтърпява то нови скърби.

— Не казвай така, устабаши. Не знае човек още какво го чака.

Мълчат. Далеко шуми корията и тихо похлопват капаците от прозорците на горния кат. Този есенен вятър идва чак от Дулциньо, където е гробът на Муо и на много още албанци.

Няма вече какво да каже Димитрия Игнати. Разказа за всичко, което му беше поръчано. Ръцете си той държи още на коленете си с простреми дълги пръсти, сякаш изпълнява някакъв молитвен обряд. Той гледа напред замислено, но героично. После става отведнъж, след като Мара го почерпва с една сливова ракия, застава до вратата, както бе застанал при влизането си, и казва:

— Сбогом, устабаши Стоян. Аз не мога да остана повече в Крушово. Докато е ден, ще трябва да сляза долу в селото, откъдето ще продължа за Прилеп.

— Иди си със здраве и живот, Димитрия Игнати, и кажи на всички приятели, че не съм ги забравил и че до края на живота си не ще ги забравя.

Двамата мъже си стискат сърдечно ръцете. Димитрия Игнати слага лявата си ръка на рамото на майстор Стоян.

— Бесата-беса! — казва той.
— Бесата-беса! — отвръща Стоян.
Излиза гостенинът, прекосява двора, засушените вече лехички, където още жълтее невенът, и дългата му кокалеста фигура се загубва в уличката.

XLI.

След като Стоян вижда всичко, което го интересува в Крушово, след като погалва зидовете на църквата „Света Богородица" в Миачката махала, за която той бе изпратил от Русия богати служебни одежди, той се прощава с Мара и тръгва за последното си пътешествие. Наново Мара изплаква на рамото му горещи прощални сълзи и наговорва жалби, които тежат на сърцето ѝ. Напълва душата си Стоян с тях и така напуска родното градче.

В Битоля издебва сгоден час и минава край онази къща, където видя за първи път Мария. Сега дворчето му изглежда унило, с дървета, които ронят листа. Няма белите цветове на вишната, но тук е останал споменът за един миг от живота му, който никога вече не се повтори. Спира очи Стоян на малката дървена веранда и пак оглежда колоната, която я подпира. „Добър майстор е издялал това дърво" — помисля той. После се връща назад, без да се обади на никого, и намира един кираджия-коняр, който по своите никому неизвестни пътища го докарва в България — в новото освободено княжество. Той стои няколко дни в София — града, който бе определен за столица на княжеството — и остава в един хан.

Една голяма, непреодолима мъка и силно желание да се види с Мария и вече никога да не я остави, го обхваща в тия дни. Най-сетне трябва да отдъхне той, а с него и Мария. Това единствено иска той сега. През една от тия нощи той запалва свещ и сяда на масата в скромно наредената стаичка на хана. Взима хартия, перо и мастило и сяда да пише писмо с едри печатни славянски букви, които без друго някой ще да разчете на Мария, ако тя се затрудни в това. За пръв път той пише такова мило и сърдечно писмо. Пише ѝ как час по-скоро иска да я види и се разкайва, че има такъв упорит, неспокоен характер и че никога не може да се заседи на едно място като дру-

гите люде. Да не вярва човек на очите си, че това писмо е на Стоян Везенков. Пише той на Мария, че дори ще ѝ иска прошка, загдето я накара така да страда заради него.

На края, след като посочва адреса на много близки негови люде, той ѝ казва, че ще се радва много, ако тя е в състояние да дойде в Букурещ и да го срещне.

Писмото Стоян адресира и изпраща с пощата на руското консулство, където Стоян разказва цялата си история и най-вече за много близкото си приятелство с Хитров. В консулството се намират чиновници и някои военни, които знаят историята с Константин при Кадърфакли и го приемат много сърдечно, като му обещават всяко съдействие за заминаването му в Русия през Букурещ.

Преминава Стоян през Мизийската равнина, където някога се движеше след победоносните руски войски, прехвърля и Дунава и се озовава в румънската столица, където го очаква последното изпитание.

Макар и тежко болна, Мария не можа да откаже на Стоян и да не дойде в Букурещ. Той я намира на посочения адрес, благодари на познатите добри люде и я завежда в хотел. Мария е крайно изтощена. Коварна болест изсушава последните ѝ сили. Развръзката настъпва бързо. Тя има много малко време и сили, за да поприказва с любимия човек. Едва доловима усмивка се мярка на лицето ѝ, когато Стоян я взема в прегръдката си и милва сребристите вече коси.

— Защо дойде, Мария? Защо не остана там, щом като си толкова болна?

— Не можах да ти откажа, Стояне. Исках да те посрещна тук, както ми заръча. Нали някога ти обещах, че ще дойда, където и да ме повикаш.

— Мария, ти си най-добрата в света. Какво бях аз без тебе!

— Късно се видяхме с тебе, Стояне. Аз бях недостойна за твоята слава и нищо не сторих, за да ти е по-добре.

— Мария, никой никога не е сторил толкова, колкото ти направи за мене. Не ме оставяй, моя обич!

Мария е зле. Тя едва изчака пристигането на Стоян. Силите ѝ отпадат. Изчезват и думите от нейните безкръвни устни. Остава само нежната усмивка върху лицето ѝ —

последният знак на нейното щастие, че Стоян вече завинаги се завърна при нея.

— Мария, кураж! Не ме оставяй! Никога не съм бил по-самотен от сега. Никого нямам освен тебе. Ако ме оставиш сам-самин на този свят, като Секула Угрин нито косата си ще стрижа, нито брадата си ще бръсна.

Стоян седи до нея — при главата ѝ, точно както тя искаше. Нали толкова пъти му казваше, че иска да умре преди него. Той милва лицето ѝ най-нежно, колкото може да бъде нежна майсторската му ръка.

И лекар идва в хотела, и сестра някаква ѝ прави инжекция, и разтривки, но нищо не помогна. Призори Мария е вече мъртва.

Мрачен, най-самотен отвсякога, Стоян бди над безжизнения труп. Той оправя главата и затваря нежно клепачите, поръчва една свещ на хотелиерския слуга, поставя едно цветенце до лицето ѝ, което взема от вазата, и седи до нея.

Кога е седял майстор Стоян Везенков така без размисъл, та и сега? Всякакви мисли нахлуват в главата му. Тази ли восъчнобледа плът — казва сам в себе си — сънувах някога? Сега същата любима жена лежи неподвижна, загубила живота и хубостта си. Изпънатата снага се вкочанясва. Това ли е същото тяло, което той прегръщаше с любов?

Как далечни стават мъртвите! Колко грозен ни се вижда в тяхното присъствие дивият устрем на страстта. Мъртвите нито могат да те обвинят, нито могат да ти простят. Те само мълчаливо изобличават. Страшна е тайната, която ги обвива.

Люлее се пламъчето на вощеницата, люлее се с него и всичко наоколо в някакъв спокоен ритъм.

И Мария го оставя. Дори не му се вярва, че е истина. Тихо е в стаята. Скоро ще се вдигнат завесите на хладната есенна нощ. Веднага след този суров размисъл в него нахълтва вълна на неудържима скръб. За Мария тъгува той, за добрата предана жена, която тръгна като сянка след него. И рукнаха сълзи по лицето му, и разтърсва се снагата му, и плач, горък плач, какъвто не познаваше той, го овладява.

После преминава бурята. Талази на примирение сякаш му носи идещият ден. Ясно му е, че това, което става, трябвало така да стане. Само това, че нищо не знае от тайната на смъртта, го тревожи. Иска всичко да му е ясно, както е ясно, че двата остри ъгъла в триъгълника дават една гьония. Гнети го безмълвието на смъртта. Затвори ли очи човекът, и най-близък да ти е, сякаш става враг и крие нещо. Гледаш го свой, мил, любим, казвал ти е хиляднци хубави думи, а сега, затворил очи, мълчи загадъчно. Крие нещо от теб, което само те — мъртвите — знаят.

„Никога няма да те оставя, майстор Стояне — казваше му Мария в градината на Исмаил, — където да идеш, аз ще дойда след теб. Ти взе душата ми."

А къде е сега тази душа?

Мария погребват в букурещките гробища.

Майстор Стоян Везенков е вече съвсем сам в света. Децата са нещо отделно. Колкото да ги обичаш и колкото да те обичат, те си имат свой живот. Те идат при нас да им проправим пътя и после ни оставят. Това си е тъй от памти века.

Минава времето, и то много бързо.

В една болница в Одеса лежи болен майстор Стоян и нищо друго не чака, освен да се изнижат последните му часове. Нито едно от децата му не знае къде е той. От едно е само доволен. Доживя да сложи кости в любимата страна.

Тихо е наоколо. Тази тишина сякаш изпълва и неговата душа. В мисълта му има една спокойна яснота. Струва му се, че се намира в широко поле. То прилича на полето, което се отваря, когато слезеш от крушовските височини и тръгнеш по пътя за Прилеп. Усеща се както тогава, когато слизаше с черния жребец на път за Босна. И сякаш същото чувство го е посетило — онова, което имаше тогава, макар че той не осъзнава къде е, защото му се струва, че е навсякъде.

Ето, пак застава до него пробудената съвест, гласът, на който той всякога е длъжен да дава ответ. Сега той чувствува, че трябва да говори истината.

„Строих казарми, сарай, мостове и църкви. Не можех да не правя това, защото бях роден да стана майстор. Като осъзнах тая дарба, аз станах надменен и малко зъл, защото се смятах по-горен от другите. Понякога се опитвах да ги уча, но като ги учех, смазвах ги със своята гордост. Не знаеше сърцето ми нито милост, нито разбираше от жалба.

За пръв път това сърце пробудиха Пандора, Барие и най-после Мария. Но истински се разтърси то от своята суета, а моят разум — от надменността си в нишкия затвор. Страданията ме научиха, че истинска обич е оная, която радва не само тебе, но и другите.

Бях и много богат, и много сиромах. Всичко си отиде по реда. Къде са сега страховете ми, богатството ми и моята слава? Остана само малкото добро, което сторих тук и там, а то е толкова, че се губи в моята длан.

Блазе на тия, които са дали целия си живот за доброто, за радостта и щастието на другите. Така направи Константин, така направи и Горталов на редута при Плевен, така направиха Емин, Стерио и Вана. Ако не беше постъпил така майор Горталов, името му нямаше да се споменува в сказанията. А не се знае, може и в книга да го напишат, за да четат поколенията."

Музика се носи отнякъде. Стоян обаче трябва да диша бързо. Нещо се надига в гърдите му, спира при гърлото. Една последна въздишка се чува в тихата болнична стая.

Очите са вече затворени. Бавно пада някаква тъма над света. Прилича на приятното заспиване на уморен човек.

Така протече и така завърши животът на Стоян Везенков — майстор от Крушово, който заспа вече своя вечен сън.

Редактор Илия Волен
Художник Тодор Панайотов
Худ. редактор Здравка Тасева
Техн. редактор Любен Петров
Коректор Елена Балънска

Формат 32/84/108; тираж 8100 екз.; печатни коли 17,25; издателски коли 13·07; л. г. IV; поръчка №10/1964 г. на издателство „Български писател"; дадена за набор на 25. X. 1963 г.; излиза от печат на 30. I. 1964 г.; цена 0,88 лв.; книжно тяло 0,65 лв.; подвързия 0,23 лв.

Печатница на Държавното военно издателство — София

0,88 лв.